

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Присвячується 50-річчю економічного факультету

Донецького національного університету

**АНТИКРИЗОВА СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ:
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ, ФІНАНСОВІ ТА
ГЛОБАЛЬНІ ВИКЛИКИ**

Вінниця ДонНУ, 2016

УДК 338:338.124.4
ББК – 1*65.2/4-65.9

*Рекомендовано до друку Вченою радою Донецького національного університету
(м. Вінниця) Міністерства освіти і науки України
(протокол № 12 від 30 вересня 2016 р.)*

Рецензенти:

Амоша О.І. – директор Інституту економіки промисловості НАН України, академік НАН України

Лісогор Л.С. – завідувач відділу соціальних проблем ринку праці Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, д.е.н., професор

Авторський колектив: д.е.н., проф. Шаульська Л.В. (3.2), д.е.н., проф. Гриценко С.І. (5.4), д.е.н., проф. Дороніна О.А. (вступ, 3.1), д.е.н., проф. Іонін Є.Є. (4.3), д.е.н., проф. Калініна С.П. (3.5), д.е.н., проф. Макогон Ю.В. (1.1, 6.1, 6.2), д.е.н., проф. Орехова Т.В. (2.1, 2.4), д.е.н., проф. Сидорова А.В. (2.4, 2.5, 5.2, висновки), д.е.н., проф. Ситник Л.С. (1.2, 1.3, 1.4), д.е.н., проф. Хаджинов І.В. (2.2, 6.3), д.е.н., проф. Христіановський В.В. (3.4), д.е.н., проф. Черніченко Г.О. (6.3), к.е.н., доц. Анісімова Г.В. (5.1), к.е.н., доц. Ахновська І.О. (3.3), к.е.н., доц. Беспалова А.Г. (4.3), к.е.н., доц. Біркентале В.В. (1.5), к.е.н., доц. Громенкова С.В. (2.3), к.е.н., доц. Далевська Н.М. (1.5), ст.викл. Дейна А.Ю. (5.2, 5.3), к.е.н., доц. Лактіонова О.А. (4.1, 4.2), к.е.н., доц. Тахтарова К.А. (3.5), к.е.н., доц. Щербина В.П. (3.4)

A72 Антикризова стратегія розвитку України: соціально-економічні, фінансові та глобальні виклики: монографія/ Під заг. ред. А.В. Сидорової. – Вінниця: ДонНУ, 2016. – 328 с. Укр. мова

ISBN

Розглянуто детермінанти антикризового управління розвитком України в контексті соціально-економічних, фінансових та глобальних викликів. Визначено причини кризи, вплив глобальних процесів, оцінено структурні зрушення в зовнішньоекономічній сфері країни. Досліджено проблеми й перспективи антикризової кадрової політики, фінансові аспекти антикризової стратегії. Узагальнено питання збалансованості екологічного розвитку. Визначено тенденції енергоефективності й шляхи її підвищення. Проаналізовано соціально-економічне становище та умови відновлення й збалансованого розвитку територій Сходу України.

Для керівників органів влади й управління різних рівнів, керівників і фахівців підприємств, науковців, викладачів, аспірантів і студентів економічних спеціальностей.

ISBN

© ДонНУ, 2016

© Колектив авторів, 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1 ДЕТЕРМІНАНТИ АНТИКРИЗОВОЇ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ	10
1.1 Причини економічної кризи і механізми її подолання	10
1.2 Диспропорції розвитку національної економіки та еволюція адміністративно-державного менеджменту	20
1.3 Ознаки виникнення та шляхи подолання криз в системі державного управління	29
1.4 Стратегічні детермінанти антикризової програми розвитку національної економіки	36
1.5 Визначення інституційних складових інтеграційно орієнтованого розвитку України	48
РОЗДІЛ 2 ГЛОБАЛЬНІ ВИКЛИКИ Й СТРУКТУРНІ ЗРУШЕННЯ В ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ	60
2.1 Глобальні виклики розвитку економіки України	60
2.2 Розвиток глобальних ринків: ризики та можливості для України	80
2.3 Підвищення конкурентоспроможності економіки України в контексті глобальних викликів та тенденцій розвитку	90
2.4 Структурні зрушення у зовнішньоекономічній діяльності України	103
2.5 Зовнішня торгівля послугами в антикризовій стратегії розвитку України	114
РОЗДІЛ 3 ПРОБЛЕМИ Й ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ АНТИКРИЗОВОЇ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ	126
3.1 Стратегія антикризової кадрової політики в Україні: теоретичні основи розробки та пріоритети реалізації	126
3.2 Сучасні підходи до розробки та реалізації антикризової стратегії розвитку університетської освіти в Україні	142
3.3. Сучасні тенденції та перспективи розвитку сімейної освіти в Україні	162
3.4 Структурна модель оцінки мотивації персоналу як інструмент формування кадрів фірми	181
3.5 Удосконалення інституційного регулювання національного ринку праці в системі міжнародних трудових комунікацій	202
РОЗДІЛ 4 ФІНАНСОВІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ АНТИКРИЗОВОЇ СТРАТЕГІЇ	218
4.1 Фінансові цикли як ключові дестабілізатори сучасного економічного розвитку	218
4.2. Оцінка циклічності економіки України та вибір стратегічних напрямів фінансового регулювання	230

4.3. Детермінанти антикризової фінансової аналітики	243
РОЗДІЛ 5 ЕКОЛОГО-ЕНЕРГЕТИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ВЕКТОРИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ	262
5.1. Оцінка збалансованості екологічного розвитку	262
5.2. Тенденції енергоефективності України	269
5.3 Шляхи подолання кризових явищ в енергетичній сфері	277
5.4 Перспективи створення індустріальних парків у контексті організаційного забезпечення соціально-економічного розвитку України	288
РОЗДІЛ 6 ШЛЯХИ ВІДНОВЛЕННЯ Й ЗБАЛАНСОВАНОГО РОЗВИТКУ ДОНБАСУ	304
6.1 Соціально-економічне становище Донбасу в умовах військово-політичного протистояння	304
6.2 Економічні результати зовнішньоекономічної діяльності підприємств Сходу України	316
6.3 Напрями соціально-економічного розвитку Донбасу	320
ВИСНОВКИ	325

ВСТУП

В умовах посилення глобальних і внутрішніх викликів кожна економічна система (країна, галузь, регіон, підприємство) неодмінно стикається з кризовими ситуаціями. Економіка України не є виключенням. На розвиток національної економіки нашої держави сьогодні впливають внутрішні й зовнішні загрози, що визначають її позиції та інтереси у світовому просторі.

Серед внутрішніх загроз виділяються відсутність чіткої державної соціально-економічної політики, незавершеність економічних перетворень і недосконалість нормативно-правової бази, деформованість структури економіки й процеси деіндустріалізації, втрата позицій за напрямками науково-технічного розвитку, зростання рівня безробіття, слабкість ринкових інструментів господарювання.

До актуальних зовнішніх загроз економічній безпеці України можна віднести: негативний платіжний баланс, сировинний характер експорту, загострення ситуації на світовому ринку праці, залежність країни від міжнародних фінансових організацій тощо.

Системний та тривалий вплив загроз внутрішнього та зовнішнього характеру поглиблюють розвиток кризових явищ у всіх сферах суспільного життя та національної економіки України, охоплюючи виробничу, соціально-трудова, фінансову та інші підсистеми. Як наслідок, погіршуються макроекономічні показники, порушується збалансованість фінансової системи та ринку праці, знижується рівень життя населення, загострюються соціальні конфлікти, погіршується екологічна ситуація, Україна втрачає позиції за конкурентоспроможністю у світових рейтингах.

За таких умов нагальною потребою є розробка та реалізація антикризової стратегії розвитку України, яка буде зорієнтована на запобігання кризовим проявам у всіх сферах економіки та безболісне подолання їх негативних наслідків на макро-, мезо- та мікрорівнях з метою забезпечення збалансованого соціально-економічного та екологічного розвитку.

Представлена монографія містить теоретико-методологічні положення і науково-практичні рекомендації щодо стратегічних засад розвитку України з урахуванням глобальних, соціально-економічних та фінансових викликів. Монографія, підготовлена з нагоди 50-річчя економічного факультету Донецького

національного університету, який має багатий досвід дослідження соціально-економічної проблематики та необхідний науковий і кадровий потенціал щодо опрацювання актуальних науково-практичних питань.

Зараз на факультеті плідно працюють наукові школи з проблем антикризового управління та підтримки інноваційної діяльності, міжнародних економічних відносин, вдосконалення фінансово-кредитних механізмів управління національною економікою, обліково-аналітичного забезпечення управління економічними суб'єктами, статистичного аналізу, моделювання та прогнозування соціально-економічних і демографічних процесів, формування економічного механізму функціонування промисловості регіону, дослідження сучасних проблем управління персоналом і економіки праці, використання математичних методів, моделей та інформаційних технологій в економіці тощо.

Останніми роками наукові розробки на факультеті проводяться, зокрема, в рамках наступної науково-дослідної проблематики:

«Теорія та практика менеджменту сталого розвитку соціально-економічних систем»;

«Фінансово-кредитні механізми формування потенціалу стійкого функціонування економіки України»;

«Обліково-аналітичні механізми управління суб'єктами підприємницької діяльності»;

«Статистичне забезпечення стратегій соціально-економічного розвитку регіону на інвестиційно-інноваційній основі»;

«Організаційно-економічний механізм соціально-економічних стратегій розвитку суб'єктів господарювання в умовах структурних перетворень сучасних господарських систем»;

«Регулювання соціально-економічного розвитку України: людський вимір»;

«Економіко-математичні методи та моделі функціонування систем у нестабільному соціально-економічному середовищі»;

«Розвиток старопромислового регіону на засадах інноваційної стратегії та трансферу знань»;

«Підвищення ефективності міжнародної економічної діяльності України в інтеграційних об'єднаннях: регіональний та галузевий аспект»;

«Формування міжнародної конкурентоспроможності регіону на основі інноваційно-інвестиційної моделі розвитку»;

«Інтеграція України в процес інтернаціоналізації сфери освітніх послуг».

Найбільш вагомими здобутками науковців економічного факультету, які відповідають пріоритетним напрямкам наукових досліджень та знайшли практичне впровадження на різних рівнях, полягають у такому:

у сфері глобальної економіки та міжнародних відносин:

удосконалено теоретико-методологічні засади дослідження напрямків та важелів трансформаційних зрушень у глобальній економіці;

розроблено новий напрям наукових досліджень глобальної інтеграції економічних систем – концепції транснаціоналізації економічних систем мікро-, мезо-, макро-, мета- та мегарівнів;

визначено сучасну роль транснаціональної складової в процесах формування глобальної економічної системи;

розроблено теоретичні і прикладні засади оцінки потенціалу транснаціоналізації економічних систем мікро- та мезорівнів;

поглиблено існуючі теоретико-методичні положення щодо формування національної зовнішньоекономічної стратегії і окремих її елементів, розробки механізму інтеграції України до європейської економічної системи;

сформульовано логістичну парадигму розвитку світової і національної економіки в умовах глобалізації;

поглиблено існуючі теоретичні положення гармонізації процесів міжнародної економічної інтеграції та розвитку внутрішнього ділового середовища;

обґрунтовано методологічні засади дослідження глобальної трансформації старопромислових регіонів та розроблено методологічні засади їх розвитку;

удосконалено сучасні теоретичні та методологічні положення щодо особливостей процесу інноваційного розвитку економіки в умовах глобалізації світового господарства;

розроблено науково-методологічні та організаційно-методичні засади визначення глобальних імперативів розвитку світової фінансової системи, що знайшли своє відображення у концепції розвитку світової фінансової системи в умовах глобальної трансформаційної невизначеності;

у сфері національної економіки та антикризового управління:

виявлено диспропорції розвитку національної економіки та еволюцію адміністративно-державного менеджменту;

встановлено ознаки виникнення криз в системі державного управління та обґрунтовано шляхи їх подолання;

запропоновано стратегічні детермінанти антикризової програми розвитку національної економіки;

розроблено основи стратегічного планування розвитку території регіону (на прикладі Донецької області);

розроблено механізм управління сталим розвитком соціально-економічної системи України;

у сфері регіональної економіки:

розроблено концепцію формування стратегій розвитку регіону на інвестиційно-інноваційній основі;

визначено систему статистичних показників оцінювання варіантів стратегії соціально-економічного розвитку регіону;

сформовано систему методів статистичного аналізу соціально-економічного розвитку регіону;

запропоновано методичний підхід щодо інтегральної оцінки соціально-економічного розвитку регіону;

розроблено моделі прогнозування варіантів стратегії;

запропоновано організаційно-економічний механізм збалансованої системи стратегічного планування розвитку регіонів;

у сфері економіки підприємства:

розроблено економічний механізм ресурсозбереження в управлінні авіаційними підприємствами;

запропоновано методичний підхід до оцінювання ефективності збуту продукції через електронні торговельні площадки;

розроблено концепцію та запропоновано механізм стратегічного управління підприємствами на принципах сталого розвитку;

обґрунтовано науково-методичний підхід до оцінки стійкості розвитку підприємств;

розроблено концептуальний підхід до забезпечення процесів інтенсифікації чинників виробництва промислового підприємства на інноваційній основі;

розроблено науково-методичний підхід до управління зовнішньою мотивацією персоналу промислових підприємств;

сформовано моделі оцінки мотивації діяльності працівників на підприємстві в умовах нестабільної економіки;

у сфері фінансів та обліку:

здійснено структурування фінансової системи із визначенням відповідних сфер прояву її гнучкості;

розроблено методичний підхід та здійснено інтегральну оцінку гнучкості публічних фінансів в умовах циклічного розвитку економіки;

запропоновано концептуальні підходи до забезпечення гнучкості фінансової системи в умовах циклічного розвитку економіки;

визначено пріоритетні напрями впровадження в Україні міжнародних стандартів розкриття інформації (IOSCO) фінансової звітності;

розроблено методики моделювання проблем аудиту синтетичного та аналітичного обліку в інформаційних технологіях обробки інформації і управління;

запропоновано метод побудови рейтингу надійності страхових компаній України засобами кластерного аналізу та CCR моделей;

у соціально-трудовій сфері:

розроблено багаторівневу стратегію збереження та розвитку трудового потенціалу України;

запропоновано стратегічну індикативну модель формування освітньо-професійного потенціалу;

обґрунтовано напрями розвитку професійно-технічної освіти у регіоні;

визначено пріоритетні напрями забезпечення конкурентоспроможності молодих фахівців на ринку праці;

розроблено концепцію реструктуризації і регулювання зайнятості в регіоні з розвинутою видобувною промисловістю;

розроблено стратегію антикризової кадрової політики на засадах гідної праці.

Представлена монографія висвітлює найбільш змістовні результати наукових шкіл економічного факультету Донецького національного університету щодо розробки антикризової стратегії розвитку України та може бути корисною для широкого кола читачів.

РОЗДІЛ 1

ДЕТЕРМІНАНТИ АНТИКРИЗОВОЇ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

1.1 Причини економічної кризи і механізми її подолання

Економічну кризу в Україні обумовлюють певні причини, що тривалий час склалися у національній економіці. Це уповільненість чи відсутність економічних реформ у конкретних сферах, починаючи з моменту здобуття країною незалежності; втрата колишньої технологічної бази національного господарства; технологічна деградація України й формування сировинної економіки; бюджетні проблеми і девальвація гривні, перевищення впродовж 2006–2013 рр. імпортом експорту; структурна вразливість економіки України і зниження цін на сировину на світових ринках до початку 2014 р.; порушення законодавства під час приватизації в Україні. Анексія ж Криму і військові дії на Донбасі поглибили цей процес.

Отже, називати головною причиною кризи анексію частини території України (Автономна Республіка Крим) і військові дії на Донбасі було б некоректно, хоча ці події погіршили об'єктивно сформовану ситуацію. Справжні причини економічного спаду в Україні криються в недалекоглядності стратегії економічних реформ, починаючи з моменту здобуття незалежності.

За роки суверенітету реальний ВВП України скоротився на 35 %. Згідно з даними Світового банку, це – найгірший результат у світі за останні 24 роки. Зі 166 країн, що мали і розкрили повну статистику ВВП за 1991–2015 рр., ВВП країн знизився лише в п'яти випадках. Україна в цьому списку випередила Молдову (–29 %), Грузію (–15,4 %), Зімбабве (–2,3 %) і Центральноафриканську Республіку (–0,94 %). У той же час ВВП інших країн зріс, з мінімальним приростом в Барбадосі (8,9 %) і Таджикистані (10,6 %) і максимальним – в Китаї (ВВП виріс в 10 разів) і Екваторіальній Гвінеї (в 61 раз) (рис. 1.1).

Активно нав'язувана політиками і державними чиновниками теза про те, що всі біди України пов'язані з втратою частини її території, війною і руйнуванням найбільшого промислового регіону, не є коректною.

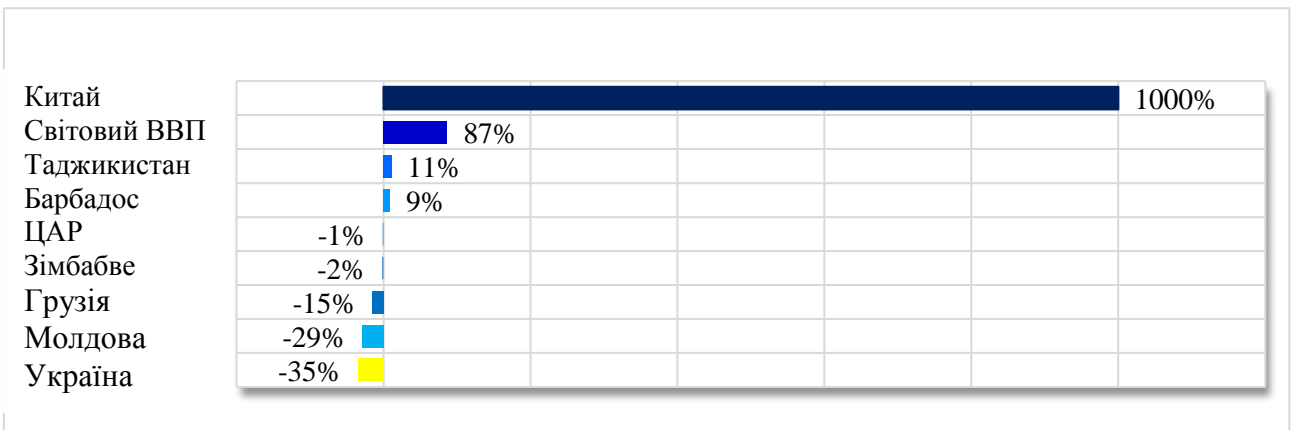

Рис. 1.1 – Зміна реального ВВП в світі в 1991–2014 рр.

Справа в тому, що у наведеній статистиці ці фактори не знайшли свого повного відображення. Адже, за період 1991–2013 рр., коли ніхто не прогнозував ймовірність збройного конфлікту на території України, зазначена п'ятірка країн–світових аутсайдерів була все та ж. З тією лише різницею, що Молдова тоді мала гірші, порівняно з Україною, показники зростання.

Обсяги вітчизняного виробництва значно скоротилися в 1990–х рр. Через їхнє щорічне стиснення в перші дев'ять років незалежності Україна втратила майже 60 % ВВП. Цей спад вдвічі перевищив глибину падіння американської економіки в роки Великої депресії. Від зазначеного шоку вітчизняна економіка, по суті, так і не оговталася ні кількісно, ні якісно.

Навіть у благополучні роки темпи зростання ВВП України коливалися від 12,1 % (2004) до 2,7 % (2005). З початком глобальної рецесії економіка України знову визнана найслабшою в світі: у 2009 р. вона очолила список світових аутсайдерів, її ВВП впав на 14,8 %. Тоді глибина спаду українського ВВП в сім разів перевищила середньосвітовий (–2,1 %).

За 14 років, з 2000-го по 2013 р., вітчизняний ВВП збільшився лише на 69,8 %. Це найгірший результат серед усіх республік колишнього Союзу. Після України невеликий приріст ВВП показала Естонія (75,7 %), максимальні показники демонструють Таджикистан (ВВП виріс в 2,9 раза), Туркменістан (3,1 раза) і Азербайджан (4,8 раза). Одночасно Україна, за класифікацією Світового банку, відставала і від групи економік, що розвиваються, – як у групі країн з низькими доходами (106,8 %), так і з середніми (125,4 %).

Однією з причин цього колапсу стала технологічна деградація України. За роки незалежності країна втратила не просто окремі підприємства і наукові комплекси, а цілі галузі. З вітчизняної промисловості зникли такі галузі, як мікроелектроніка, верстатобудування, приладобудування, роботи, автоматика. Без їхньої складної і дорогої продукції вичерпалися доходи, зникли виробництва-суміжники, збідніла скарбниця, розчинилися міжнародні очікування і національні перспективи. Пріоритети української економіки змістилися від космічних програм до металургії, найпростішої хімії, сільського господарства. Сформована структура економіки не змогла генерувати ні колишніх зарплат, ні зайнятості, ні наукових пошуків. Безробітними виявилися десятки тисяч інженерів, технологів, математиків, фізиків і хіміків, які склали основну масу трудових мігрантів.

Технологічний занепад привів до формування сировинної економіки, вага якої за роки незалежності в світовому виробництві скоротилася в 4–5 разів. Сьогодні вона ледве сягає 0,08 % світового ВВП, що майже в дев'ять разів менше частки України на світовому ринку праці (0,7 %). Цей розрив – умовний індикатор того, наскільки менше своїх зарубіжних колег виробляє і заробляє середньостатистичний українець. Його можна трактувати і як показник надлишку «зайвих» українців на внутрішньому ринку праці (згідно з рівнем середньосвітової продуктивності). Втративши колишню технологічну базу, вітчизняна економіка виявилася прив'язаною до світової кон'юнктури на сировину (рис. 1.2).

Поточна фаза вітчизняної кризи почалася в 2012 р. – з відновленням сировинної рецесії. Сьогодні вона триває вже четвертий рік поспіль. З огляду на це, можна впевнено сказати, що падіння ВВП в 2014 р., бюджетні проблеми і девальвація гривні відбулися б і без військової інтервенції, а тільки лише в результаті структурної вразливості України і зниження цін на сировину на світових ринках до початку 2014 р.

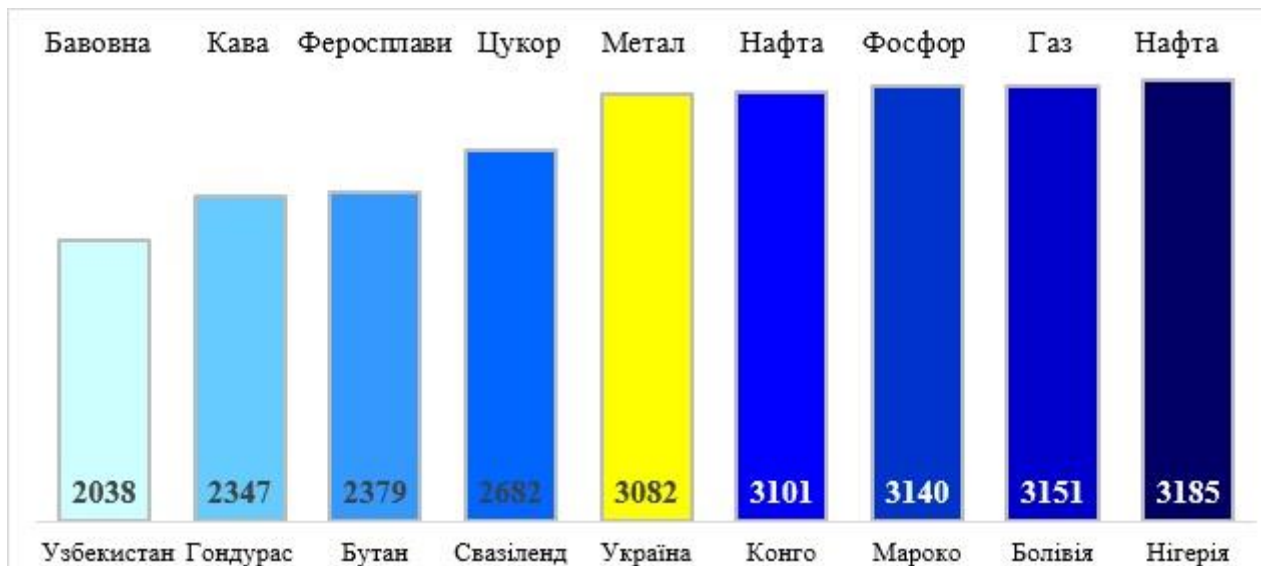

Рис. 1.2 – Україна серед сировинних придатків розвинених країн

З'ясування причини коливання світових цін на сировину дозволяє зрозуміти не тільки економічну логіку минулого економіки України, а й щодо ситуацій майбутнього. Те, що сировинна кон'юнктура залежить від багатьох причин, цілком очевидно: це і динаміка світового виробництва, його структура, зміна глобальних попиту і пропозиції, кліматичні і погодні умови, продуктивність праці, стан окремих товарних ринків, їхня насиченість і т. ін. (рис. 1.3).

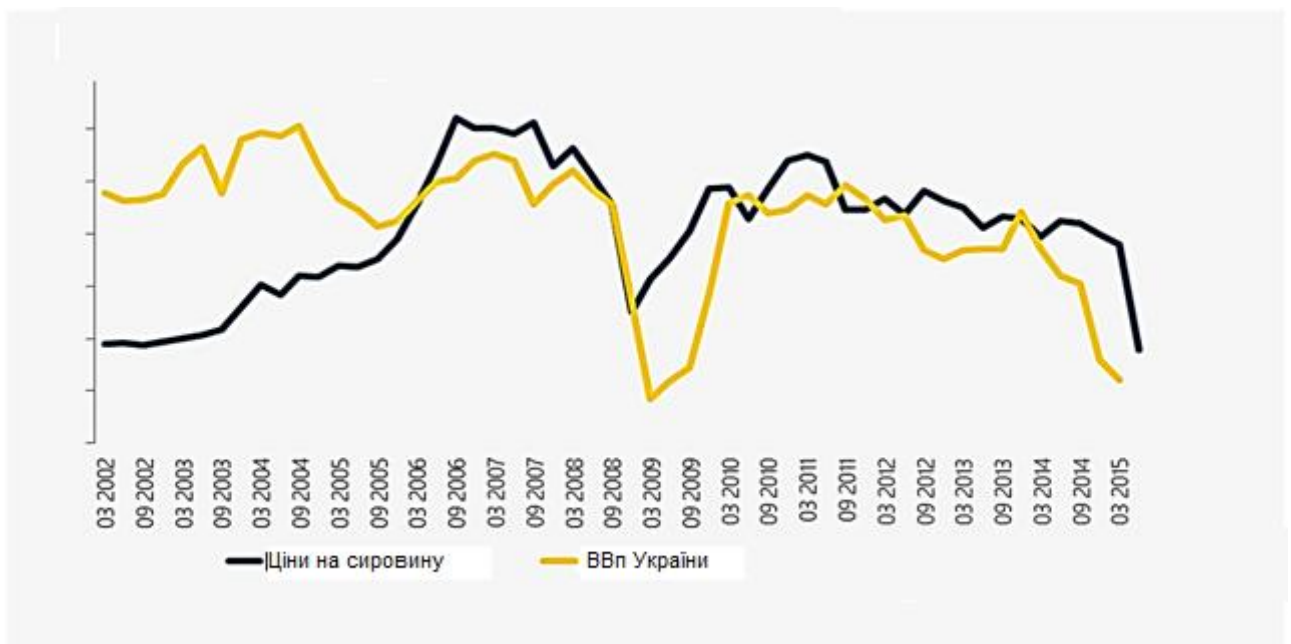

Рис.1.3 – Залежність добробуту України від цін на ресурси (метал і зерно)

За роки незалежності Україна вдруге після 2008 р. переживає кризу системного характеру. При вирішенні проблем попередньої кризи (1992–1995 рр.), названою трансформаційною, було визначено майбутній шлях розвитку української економіки на формування ринкового середовища і відповідної системи управління економікою. Хоча після більш ніж двох десятиліть їхнього становлення і спроби удосконалення, вони переважно не відповідають вимогам сучасності, не дивлячись на те, що в результаті приватизації приватна власність була узаконена, і це було основним завданням трансформаційних змін.

Приватизація в Україні проходила з масовими порушеннями законодавства. Не випадково, за даними Інституту соціології НАН України, ще напередодні світової фінансової кризи 2008 р. понад 64 % опитаних ставилися до передачі великих підприємств в приватну власність скоріше негативно і лише 13,9 % – скоріше позитивно. Зараз, напередодні чергової хвилі приватизації, ці показники ще більш контрастні. Через неповноту ринкових перетворень не вдалося сформувати ефективного власника, готового капіталізувати прибуток. Інститут економіки та прогнозування НАН України, дослідивши підсумки вітчизняної приватизації 2000–2010 рр., прийшов до висновку, що за результатами діяльності приватизовані підприємства погіршили свої доприватизаційні показники. Саме тому чергова і, швидше за все, остаточна частина приватизації 2016 р. повинна проходити з істотними корективами в законі про приватизацію. Інакше ця її хвиля призведе до посилення монопольного контролю над власністю, а також до того, що отримані в дохід бюджету фінансові ресурси знову будуть використані на споживання, а не для інвестування.

Проведення широкомасштабної приватизації державного майна протягом 2015–2016 р. без урахування досвіду попередніх етапів має ряд значних ризиків. По-перше, це ризик низьких цін на об'єкти приватизації. Продаж майна буде проходити, по суті, в екстремальних умовах, тому ціна продажу об'єктів державного майна може виявитися в 3–5 разів нижче, ніж за звичайних умов. По-друге, існує загроза недоотримання бюджетом доходів внаслідок неналежної підготовки об'єктів до продажу через термінову необхідність здійснення цього етапу приватизації. По-третє, в разі відсутності чіткості і прозорості процесів приватизації в 2015–2016 рр. можна очікувати посилення невдоволення населення. По-

четверте, існують ризики, пов'язані з соціально-економічними наслідками приватизації в базових галузях економіки, особливо в енергетиці. Досвід зарубіжних країн показав, що в результаті приватизації ціни на енергію не знижувалися, як очікувалося, а збільшувалися (Болгарія, Росія). По-п'яте, є ризики, пов'язані зі зниженням ефективності діяльності приватизованих підприємств (порівняно з доприватизаційним періодом).

Теза про те, що перехід до приватної власності автоматично забезпечує поліпшення фінансових результатів роботи підприємств, в Україні не знаходить свого підтвердження. Для мінімізації ризиків та підвищення ефективності приватизації та формування умов для активізації виробничої та інвестиційної активності приватизованих підприємств на її завершальному етапі група вчених з Інституту економіки та прогнозування НАН України під керівництвом В. Гейця пропонують:

1. Приватизацію в 2016 р. потенційних об'єктів, де існують ризики недоотримання доходів бюджету, доцільно відстрочити, а приватизувати тільки інвестиційно привабливі стратегічні об'єкти, відповідно до ідеології запуску в Україні інвестиційно залежної моделі економічного зростання.

2. Використовувати закордонний досвід зі сплати державі компенсацій у разі продажу об'єктів приватизації за заниженими цінами за прикладом Великобританії.

3. Почати приватизацію об'єктів соціального призначення, які знаходяться на балансі регіональних органів виконавчої влади і державного управління (відомчі установи медицини, санаторії тощо), тобто формально – у державній власності, але фактично комерціалізувалися.

4. Відновити діяльність позабюджетного Державного фонду приватизації з метою акумулювати частину надходжень від приватизації майна та доходів від володіння державним майном (дивіденди, відсотки, орендна плата тощо) для фінансової підтримки підприємств, що залишаються під державним контролем, з метою забезпечення їхньої модернізації, що також відповідає ідеології інвестиційно залежної моделі економічного зростання.

5. Для підвищення ефективності передприватизаційної підготовки та реструктуризації об'єктів приватизації передати повноваження з підготовки до продажу об'єктів виключно Фонду

державного майна України та прискорити створення Українського банку реконструкції та розвитку.

6. Зберегти нормативною вимогою про обов'язковий передприватизаційний продаж пакета акцій підприємства на фондовому ринку. Скасування норми про обов'язковий продаж на фондових біржах пакетів акцій в розмірі 5–10 % статутного капіталу акціонерного товариства до проведення конкурсу доцільна тільки для іноземних фондових майданчиків, оскільки процедура допуску акцій на них (лістингу) є надзвичайно витратною і вимагає значного часу. Разом з тим ця норма цілком прийнятна для вітчизняного фондового ринку, оскільки сприяє як його розвитку, так і більш об'єктивному визначенню справедливої вартості об'єктів.

7. Заради активізації участі іноземних інвесторів у приватизації об'єктів державної власності в Україні доцільно спростити процедури репатріації інвестицій та повернутися до проведення приватизаційних процедур переважно на основі некомерційних конкурсів, які передбачають фіксовану ціну продажу і максимальні інвестиційні зобов'язання в постприватизаційний період.

8. Застосувати практику приватизації державних об'єктів з використанням продажу акцій публічних акціонерних товариств, в тому числі шляхом проведення IPO і SPO як на зарубіжних, так і на вітчизняних фондових майданчиках.

9. Важливо, щоб для майбутніх власників приватизованих підприємств були сформовані вимоги з перспективами інвестиційно залежного характеру їхнього майбутнього функціонування та примноження кількості робочих місць, оскільки проблема безробіття в Україні стає все більш значущою.

У сукупності все викладене має стати прологом нової моделі економічного зростання, оскільки виникне можливість уникнути так званих провалів в діяльності держави як власника, з одного боку, а з іншого – «провалів ринку», особливо в частині деактивізації до розширення інвестування, і мотивації до посилення монопольного контролю над власністю і невиконання бізнесом зобов'язань перед державою як в ході приватизації, так і після неї, якщо збережеться неконкурентний доступ до ресурсів держави. Проведення приватизації на викладених вище засадах дозволить подолати наслідки квазіприватизації минулого, коли роздержавлення під контролем і за безпосередньої участі в ньому державного менеджменту дозволило останньому нелегально, а часто і легально,

заволодіти приватними підприємствами і отримувати доходи, використовуючи своє службове становище. На шляху до інвестиційно залежної моделі економічного зростання держава має займатися не тільки приватизацією, а й одночасно поширювати свою участь в інноваційно-інвестиційній діяльності шляхом формування інститутів розвитку, які повинні компенсувати упущення минулого. Інститути розвитку є одним з елементів інноваційної інфраструктури, природа діяльності більшості з яких ринкова, незважаючи на головну роль держави (як наприклад, індустріальних парків). Задача держави в питанні інститутів розвитку як обов'язкового елементу сучасності двоїста: з одного боку, орієнтація компаній, які залишаються у власності держави, виключно на використання інновацій, з іншого – вона повинна піклуватися про формування всієї сукупності інститутів розвитку. Через різнопланові практики їхнього формування Україна істотно відстає навіть від своїх східноєвропейських партнерів і конкурентів одночасно. Для прикладу, в Польщі функціонує понад 60 індустріальних парків, не кажучи вже про США, де їх понад 400 тощо.

Отже, сучасне інституційне середовище української економіки не відповідає навіть звичайним вимогам часу, не кажучи вже про виклики другої поспіль кризи системного характеру.

Ще більшою помилкою було вважати, що успіх досягається без напруженої праці і дотримання жорстких обмежень, в тому числі і в споживанні, як це відбувалося в Китаї. Реалізувати відповідну політику, не допускаючи стрімкого життя в борг, Україна так і не зважилася і протягом понад двадцяти років незалежності не навчилася жити за коштами. Тому її боргова залежність безперервно поглиблювалась разом зі зростаючою залежністю від зовнішнього фінансування. В основу нинішньої політики стабілізації в умовах дефіциту торгового балансу, розбалансованості державного бюджету і нестабільності банківської системи покладено використання зовнішнього фінансування неринкового характеру, оскільки доступ до світових фінансових ринків закритий (це є черговою ознакою квазіринковості в Україні).

Якщо країні не вдається досягти істотного економічного зростання, а навпаки, буде спад, то в кінцевому підсумку зросте і буде далі зростати боргове навантаження. Відзначимо, що в черговий раз досягти навіть такого незначного рівня зростання реальних доходів населення, як в міжкризовий період, - за рахунок зовнішніх

запозичень, використання в кінцевому споживанні нагромадженого основного капіталу в традиційних видах діяльності при високому рівні кореляційної залежності динаміки ВВП від кон'юнктури світових цін на такі основні товари українського експорту, як сталь, мінеральні добрива та зерно, і тільки частково інвестицій – неможливо. Тому не слід очікувати післякризового підйому в економіці за рахунок збільшення експорту, завдяки девальвації та зростанню цінової конкурентоспроможності українських товарів. У післякризовому зростанні попередніх років ключову роль відігравали кінцеві споживчі витрати, а не курсові коливання, оскільки для української економіки не характерна синхронність змін між девальвацією і зростанням експорту. У несинхронності ключову роль відігравали і відіграватимуть, перш за все, умови торгівлі, слабкість торгової політики в частині підтримки експорту і зайняття нових ніш на світових ринках. І, звичайно, низька якість українських товарів і послуг та їхня невідповідність вимогам світових ринків, що не дозволяє розширити перелік експортних товарів за межі, окреслені сталлю, зерном, мінеральними добривами.

Позитивний вплив надасть політика поліпшення умов доступу на світові ринки, зокрема, забезпечення оперативної та прозорої діяльності української митниці, яка, за оцінками експертного середовища, інституційно не відповідає ідеології сприяння просуванню українського експорту на зовнішні ринки. Крім того, в Україні досі відсутній фінансовий інститут, який повинен був відповідати за підтримку експорту. Слабкою, а по суті, багато в чому неринковою орієнтацією характеризується українська логістика. Не ринкові, а квазіринкові методи домінують в механізмах повернення валютної виручки в країну й можливості її використання для забезпечення експортоорієнтованих виробництв необхідними імпортними комплектуючими та сировиною. Незважаючи на те, що Україну визнали країною з ринковою економікою, що, скоріше, було актом політичної волі, ніж результатом реформ, свої фінансові проблеми наша держава теж вирішувала не ринковими, а квазіринковими методами. Так, за наявними даними, тільки за період 2008–2014 рр. неринкове розміщення ОВДП становило 356,1 млрд грн, або близько 75 % всіх розміщень [1]. Таким чином, внутрішні заощадження виводили з потенційної сфери інвестування в сферу споживання.

Підбиваючи підсумки дослідження тенденцій, причин та факторів поточної економічної кризи, відзначимо, що економічна динаміка на 2016 р. очікується без істотних змін. Приріст ВВП в річному вираженні в змозі перевищити мінус 10 %, промислове виробництво – мінус 23–25 %, інфляція (CPI) більше 32–35 %, валютний курс – нижче 27 грн за дол. США, за інших рівних умов [2]. Рівень життя населення країни може знизитись до 1 700 дол. США на душу населення. Але, за оцінками ВБ, приріст ВВП у співставних цінах може скласти 1 % за наявності позитивних змін.

У разі гальмування економічних реформ, падіння реального ВВП, інфляція та валютний курс можуть перевищити названі значення ще до жовтня 2016 р.

Ревальвація гривні призведе до дефляційного згортання економіки, тобто до посилення зниження попиту та інфляційного тиску. Економіка поки не досягла рівноважного валютного курсу, її девальваційний потенціал залишається значним. З огляду на неадекватні ситуації, що склалися, і сценарії трансмісії в кризовій економіці з фіксованим валютним курсом, девальвація може посилитися і в кінці року перевищити значення в 30 грн за дол. США.

У 2016 р., в умовах посилення військово-політичних і природно-кліматичних загроз економіці України, прогнозувати набагато складніше, ніж в минулому. Однак орієнтирів ще достатньо. ВВП у 2015 р. продовжив зниження з від'ємним значенням 9,9 %. Питання про досягнення «дна» в падінні ВВП стає вкрай актуальним, оскільки країна вже наближається до межі виживання і стабільності в соціально-економічній і військово-політичній площинах. В умовах, що склалися, економічне зростання навіть на рівні + 10 % вже означало б не так зростання, скільки відновлення економіки після масштабного депресивного стиснення.

Навіть не почавши вирішувати питання створення інноваційних секторів економіки, здатних підхопити слабку традиційну економіку, яка воює, уряд України поставив себе перед загрозою великих іміджевих ризиків для залучення іноземних інвестицій в Україну, а країну – на грань виживання. При цьому в країні не тільки не запуснено жодного значного інноваційного проекту, не створено жодного високотехнологічного технопарку або промислового парку зі спеціальним режимом державної підтримки, а й завдання створення таких не озвучується.

Допомога Україні міжнародних фінансових організацій може стабілізувати на деякий час падіння економіки, однак цього вже недостатньо в разі подальшого гальмування структурних, модернізаційних реформ.

Таким чином, майбутнє економіки України ми бачимо в поглибленні саме ринкових трансформацій і забезпеченні на їхній основі успіху подальших демократичних перетворень і технічної модернізації економіки України, яка дозволить знизити залежність країни від зовнішніх чинників, що розглянуті.

1.2 Диспропорції розвитку національної економіки та еволюція адміністративно-державного менеджменту

Економічну кризу в Україні поглиблюють і певні диспропорції, що тривалий час склалися у національній економіці [3]. По-перше, це диспропорція між загальним рівнем доходів населення і розмірами його кредитування. По-друге, диспропорція між рівнем цін на нерухомість і рівнем заощаджуваних доходів населення. Третя диспропорція – між імпортом і експортом (про це свідчить від’ємне сальдо зовнішньоторговельного балансу країни). Вона стосується кількості іноземної валюти в країні, що напряму впливає на курс гривні і швидкість інфляційних процесів. Четверта диспропорція – між виробництвом і споживанням. Споживання вийшло за межі можливостей національного виробництва, про що свідчить лавиноподібне зростання імпорту. П’ята диспропорція криється у переважанні споживчого кредитування над інвестиційним.

Такі умови спричинили хвилю банкрутств усіх типів структур, що пов’язані на ринку нерухомості (будівельні компанії, агентства нерухомості, виробники будматеріалів), загострення фінансових труднощів відомих торговельних мереж, що спеціалізуються на продажі імпортної побутової техніки. Усі підприємства металургійної галузі показують зниження обсягів виробництва.

Причиною цього, крім зовнішнього фактору, став внутрішній – зменшення фінансових ресурсів в економіці. Триває вплив коштів фізичних та юридичних осіб з банківської системи. Слабкість банківської системи України своїми причинами мала: переорієнтацію банків на споживче кредитування; невідповідність строків залучених депозитів та наданих кредитів. На цьому тлі відбулося зниження обсягів кредитування реального сектору економіки.

Погіршення фінансового стану корпоративного сектору економіки, різке зменшення прибутковості і кредитоспроможності підприємств, підвищення вартості запозичень, а також високий ступінь невизначеності щодо глибини та тривалості кризових явищ позначились не лише на здатності виконувати поточні зобов'язання, а й стали основною причиною глибокого згорання інвестиційної діяльності.

Цьому сприяли обтяжливі регуляторні процедури: складність адміністрування податків, кількість та складність отримання дозволів, технічне регулювання (сертифікація та стандартизація); податковий тиск на економіку; нерозвиненість інституційних механізмів інвестування і забезпечення гарантій прав власності, відсутність промислових парків, слабкі гарантії прав концесіонерів. Як наслідок, обсяги валового нагромадження основного капіталу реально скорочуються. В умовах невиконання державного бюджету відбувається скорочення державних інвестицій.

Рівень залучення прямих іноземних інвестицій в Україну дуже незначний, на порядок нижчий, ніж в країнах ЄС, особливо в розрахунку на душу населення. Так, на одну особу в Україні припадає у 17–18 разів менше іноземного капіталу, ніж у Чехії або Угорщині, та в 7 разів менше, ніж у Литві. Відношення накопичених іноземних інвестицій до ВВП в Україні становить 4 %, у той час як у Литві – 35, а в Чехії та Угорщині – близько 50 %. У свою чергу, низька інвестиційна активність реального сектору, відсутність довгострокового кредитування стали основними причинами глибокого падіння у будівництві.

Головними проблемами, що найбільш суттєво впливають на розвиток економіки, є:

- різке погіршення стану державних фінансів;
- погіршення якості ресурсної бази та кредитних портфелів банків;
- збільшення рівня боргових зобов'язань на тлі зростання вартості запозичень.

Інституціональні та організаційні механізми економічного регулювання не спрацьовують. Відсутність в Україні єдиної системи реєстрації прав на нерухоме майно перешкоджає залученню в економічний обіг майнових і земельних ресурсів, систематизації відомостей про нерухомість з метою її оподаткування, що призводить до втрат Державного бюджету України, а також створює умови для рейдерських захоплень та перешкоди для залучення іноземних

інвестицій. Приватизація інвестиційно-привабливих об'єктів обтяжена цілою низкою проблем або заборонена рішеннями вищих органів влади, внаслідок чого гальмується внесення інвестицій у розвиток стратегічних галузей економіки. Невиконання завдань з надходження коштів від приватизації до державного бюджету набуло системного характеру. Діюча система управління державною власністю залишається малоефективною. Структура державного сектору економіки та існуючий розподіл функцій з управління об'єктами державної власності між органами виконавчої влади є недосконалими.

Існуючі диспропорції наявних факторів виробництва характеризуються такими тенденціями. Низька частка оплати праці у ВВП, наявність заборгованості із заробітної плати, що призводить до зниження платоспроможного попиту населення. Саме людина та її здатність до творчої праці є одним із головних чинників економічного зростання в країні. Попри те, що нова філософія трансформаційного розвитку затверджує як найвищу цінність людський розвиток і запровадження європейських стандартів життєдіяльності людини, населення України постійно скорочується. Щоб зрозуміти та оцінити людські втрати, звернемося до 30-х рр. За десять років (1929–1939 рр.) колективізації, голоду і репресій доросле населення СРСР скоротилось на 17,2 млн, тобто на 20 %. Деколективізація 90-х обійшлась за ту саме ціну: 18,9 % померлих серед дорослого населення РФ. Така ж ситуація і в Україні. Але є різниця між цими періодами. За 90-ті рр. ВВП РФ знизився у 2 рази, України – у 2,5, а за 30-ті рр. – збільшився більш ніж у 3 рази [4]. Чисельність населення України з моменту розпаду радянського союзу знизилась майже на 10 млн й продовжує падіння: на 1.01.2016 р. (42,76 млн ос.) порівняно з 2013 р. (45,426) зменшилась на 2,666 млн осіб за рахунок природного зниження, міграції, а також анексії Криму і територій Донецької та Луганської обл.

Зношені основні фонди, відсутність достатніх інвестиційних джерел, взаємна заборгованість підприємств руйнують виробничу сферу економіки. Україна не має реальної бази для швидкого переходу до економічного зростання. Скорочення капітальних вкладень в економіку України у 2015 р. становило близько 40 % рівня 1990 р. Для того щоб досягти стабільного приросту ВВП, необхідно, за експертними розрахунками, мати від 2,3 до 2,8 % приросту

капіталовкладень на кожний процент приросту ВВП. Така закономірність підтверджується і досвідом зарубіжних країн.

Залучення коштів населення та отримання громадянами довгострокових кредитів для будівництва (реконструкції) житла є пріоритетним завданням впорядкування інвестиційного процесу в країні. Але розвиток іпотечного кредитування стримується високим рівнем процентних ставок (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Умови іпотечного кредитування*

Країна	Рівень процентних ставок за іпотечними кредитами, %	Частка від загальної вартості житла, %	Термін кредиту, роки
Греція	5,00	80	до 25
Туреччина	4,00	75–80	до 20
Іспанія	4,00	40–70	до 30
Болгарія	8,15	70	до 15
Україна	25-32	50	15-20

* Складено за даними зарубіжних джерел.

Подолання структурних криз ускладнюється світовою фінансово-економічною кризою, необхідністю збільшення витрат різних суб'єктів господарювання на природоохоронні цілі. Так, у чорній металургії, нафтопереробній та інших галузях промисловості від 10 до 20 % капіталовкладень іде на охорону навколишнього середовища.

Під впливом кризи на світовому фінансовому ринку розвинуті країни перестали бути фінансовими донорами інших країн. У зв'язку з цим зовнішній попит на їхню продукцію суттєво скоротився, що підвищило пропозицію на внутрішньому ринку.

Проведення м'якої монетарної політики в західних країнах, збільшення грошової пропозиції для обслуговування руху реальних товарів (послуг), зниження базових ставок або утримання інфляції на рівні 2 % сприяє стимулюванню внутрішнього попиту на товари, що виробляє економіка розвинутих країн, а також фінансової стабільності та економічному розвитку.

Однак такі заходи неефективні в Україні. Інвестиційний процес гальмується через значну інфляцію, несприятливий інвестиційний клімат і зволікання структурних реформ. Основні товари

промисловості не мають попиту на внутрішньому ринку. Щоб збільшити внутрішнє споживання, наприклад металу, необхідні структурні реформи і покращення бізнес-середовища. Інакше додаткові гроші, які потрапляють до обігу, будуть спрямовані головним чином на валютний ринок, у тому числі через збільшення попиту на імпортовану продукцію.

Стабільність грошової одиниці може бути забезпечена адекватною бюджетно-фіскальною політикою і жорсткою грошово-кредитною політикою через рекапіталізацію банків за участю держави, викуп у банків проблемних активів, випуск боргових інструментів з урядовою гарантією, створення стимулів для повернення вкладень у банківську систему, обмеження девальваційного тиску на валютному ринку.

Розвиток економіки України перетворився на системне деструктивне протистояння олігархічного капіталу інтересам українського народу.

Структурні кризи як кризові явища довготривалого нециклічного характеру проявляються в занепаді окремих галузей (видів економічної діяльності) народногосподарського значення і в порушенні ключових відтворювальних пропорцій. Основою структурних криз є дія закону нерівномірності економічного розвитку, непогодженість у розвитку різних типів структур національного господарства, відсутність обґрунтованої структурної політики держави.

У перше десятиріччя реформування економіки динаміка та напрями структурних перетворень відбувались під впливом як позитивних, так і негативних факторів. Серед перших можна відзначити поширення дії ринкових відносин, становлення конкурентного середовища, зменшення рівня монополізації економіки, зміцнення недержавного сектору. До другої групи входять такі фактори: скорочення інвестицій в економіку; надмірна відкритість економіки і наявність зовнішнього боргу, обслуговування якого потребує зростання експорту; зневага до проблем суспільства; відсутність професійного менеджменту; поглиблення технологічної відсталості; перебільшення саморегулюючої функції ринку та усунення держави від ролі провідного суб'єкта регулювання структурних зрушень.

Відповідно до Конституції (ст. 1), Україна як суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава покликана

удосконалювати усі аспекти управлінської діяльності, стимулювати ініціативу і здійснювати контроль з метою реалізації свого призначення. Однак більш ніж за два десятиріччя реформ, процес реалізації яких був ускладнений хабарництвом, корупцією і протекціями на всіх рівнях влади, держава відійшла від соціального обличчя. Утворився великий розрив між викликами глобалізації і структурою управління суспільством. Адміністративний потенціал нового креативного і інноваційного управління в Україні тільки починає формуватися. Глобалізація потребує нової якості управління за всіма параметрами: економічними, політичними, інформаційними, культурними, екологічними. Держава як нація, як емблема політичної історії ХХ ст, стала стрімко втрачати свою економічну та політичну міць. Процес послаблення державного суверенітету посилюється і в ХХІ ст. під впливом глобалізації, що припускає інтернаціоналізацію економіки, політичної сфери, публічної сфери, а також розвиток нових інформаційних і комунікативних технологій, які формують глобальні мережі виробництва, споживання і фінансів.

Як показує досвід країн-лідерів, головною передумовою національного розвитку є сполученість трьох векторів – державного, громадянського та економічного. В Україні ці вектори навіть не перетинаються [5, с. 10]. Держава гальмує процес становлення уніфікованих і прозорих правил економічної політики з метою збереження контролю і ручного управління розвитком бізнес-середовища і, як наслідок, стає заручником приватних інтересів великого капіталу. Бізнес застосовує архаїчні механізми впливу на державні рішення в економічній сфері (тінізація діяльності, кришування, дикий лобізм, шантаж) для досягнення локальних цілей. Симбіоз держави і бізнесу працює на розподіл і випереджаюче споживання національних ресурсів. Роль суспільства залишається пасивною.

Складність сучасного етапу розвитку суспільства в Україні полягає в тому, що формування цінностей української політичної нації не є завершеним. Вкрай потрібним є позитивний досвід спільного соціально-економічного і політичного життя.

У багатьох країнах за останні двадцять років в галузі публічного адміністрування відбуваються заміни ієрархічної форми управління на гнучкі, ринково-орієнтовані. Цей перехід до нового стилю управління означає зміну ролі владних структур у суспільстві і їхніх відносин з громадянами. Виявилось, що традиційна модель

публічного адміністрування вже не є адекватною реалією, що стрімко змінюються, і формальна бюрократична модель не відповідає менеджменту або досягненню кінцевих результатів. Це припускає перехід до більш гнучких, бізнес-подібних моделей.

Наука публічного управління (адміністрування), що охоплює безліч секторів та інститутів суспільства, використовує три глобальні підходи (табл. 1.2):

ринково-ліберальний підхід, сформульований в концептуальних моделях нового менеджменту, оновленого управління і спирається на ринкову модель, «байдужу до політики», в якій громадянин постає в образі споживача або клієнта;

ліберально-комунікативний підхід, що розвивається в концепції «політичних мереж» і спирається на розвиток структурних взаємин (договірних) між політичними інститутами держави і суспільства, а також визнає рівність громадян як інших суб'єктів мережі;

демократичного громадянства, що спирається на особливе «рецептивне» (або «сприйнятлив») адміністрування, яке покликане служити громадянину, а не клієнтові або споживачу. (До останнього наряду належать концепції «менеджменту, що бере участь», «рецептивного адміністрування»).

Таблиця 1.2

Перспективи розвитку публічного менеджменту

Теоретичні орієнтації та їхні характеристики				
1	2	3	4	5
Новий публічний менеджмент (НПМ) (ліберальний підхід)	Оновлене управління (ліберальний підхід)	Політичні мережі (ліберально-комунікативний підхід)	Менеджмент, який бере участь (підхід з позицій інтересів громадянського суспільства)	Рецептивне адміністрування (демократичні цінності)
Економічний менеджмент + публічне адміністрування	Економічний менеджмент у сфері публічного адміністрування	Політика + громадянське суспільство + управління	Громадські організації + політичне середовище + самоврядування	

1	2	3	4	5
1. Публічне адміністрування через приватизацію передається в приватний сектор	1. Ідея переходу від «адміністративної держави» до «ділової адміністрації»	1. Мережевий підхід до дослідження політики та публічного управління. Моральний вимір управління	1. Визнання громадських організацій як структур, що діють у політичному, а не тільки в бізнес-середовищі	1. Перехід до рецептивної адміністрації
2. Комбінація механізмів ринку і управління приватним сектором	2. Поєднання НПМ з запереченням приватизації основних функцій держави	2. Новий характер відносин між державою і суспільством, публічною та приватною сферами суспільного життя	2. Розвиток горизонтальних структур управління; включення громадян у прийняття рішень	2. Адміністрації як відкрита система
3. Підхід до громадянина як до споживача	3. Нова культура публічного адміністрування, що бере в розрахунок громадянина як клієнта	3. Нові відносини бізнес-структур, громадських структур і управлінських структур. Колективний вибір та спільне прийняття рішень. Корпоративний інтерес	3. Усвідомлюється відповідальність перед громадянами, а не перед клієнтами	3. Самоврядування громадян

На Заході історично першим розвивається ліберально-ринковий підхід до публічного адміністрування (80–90-ті рр. XX ст.), 90-і рр. XX ст. заявляє про себе теорія політичних мереж, а на початку XXI ст. формується концепція «рецептивного адміністрування». Всі ці концепції «працюють» і конкурують одна з одною не тільки в теоретичному плані, але і в практичному застосуванні в тій чи іншій області і в тій чи іншій країні.

Реформа публічного адміністрування почалася в Європі у 80-тих рр. XX ст. і була викликана необхідністю посилення ефективності держави; тяжкістю соціальних витрат держави і подальшим збільшенням витрат у громадському секторі; складністю функціонування адміністративної машини; зміною очікувань і зростанням вимог громадян; новими тенденціями, які зумовлюють трансформацію структури держави як менш централізованого з більш рухомою і прозорою структурою влади.

До кінця 90-х рр. XX ст. в науковий обіг міцно увійшло уявлення про зміну парадигм державних моделей. Намітився перехід від так званої «позитивної держави» (або «держави-інтервента», що активно проникає в різні сфери діяльності і підпорядковує їх собі) до «регулюючої держави».

Перелік державних моделей, функцій і завдань держави

«Держава-інтервент» як ієрархічна модель

1. Держава як виробник всіх благ і послуг
2. Функція підпорядкування та перерозподілу благ
3. Завдання держави: контролювати ринок і соціальну сферу

«Регулююча держава», «державо-катализатор», «державо-партнер», «рецептивна модель держави»

1. Держава як нейтральний регулятор ринкових процесів
2. Функція вироблення правил
3. Завдання держави: заповнювати упущення ринку в інфраструктурі і в соціальній сфері

Таким чином, відхід від «держави-інтервента», що перерозподіляє блага, привів до концепції нової регулюючої держави, ключовим інструментом якої стало вироблення правил. Держава, яка була у минулі часи виробником всіх благ і послуг, перетворилася в рамках нової концепції в нейтрального регулятора ринкових процесів. Завдання держави полягає в тому, щоб виправити помилки,

яких припустився ринок на рівні інфраструктури суспільства і в соціальній сфері.

Кожна модель держави визначає і відповідне розуміння громадянина, його прав та обов'язків.

Роль громадянина в ієрархічній і рецептивній моделях держави

Ієрархічна модель держави

Громадянин-платник податків

Громадянин-споживач

Громадянин-виборець

Громадянин-клієнт

Рецептивна модель держави

Громадяни як активні члени суспільства

Громадяни як уповноважені

Громадяни як співробітники

Пряма участь громадянина у розробці та здійсненні політики

У «рецептивній» державі публічна адміністрація не розглядає громадян тільки як виборців, платників податків і споживачів, які вибирають для себе ті чи інші служби на основі наданої інформації. У такій державі громадяни не є і клієнтами, на яких можна впливати через канали комунікації. У «рецептивній» державі громадяни розглядаються як активні члени суспільства, які володіють правами і обов'язками, яким відкрита адміністрація, перш за все для того, щоб дати можливість увійти в процес вироблення публічної політики через посилення засобів дій, які перетворюють простих громадян в уповноважених. Можна зробити висновок, що трансформації, які відбуваються, змінюють вигляд бюрократичної держави в напрямі, який сьогодні називають «мережевий уряд» або «e-government».

1.3 Ознаки виникнення та шляхи подолання криз в системі державного управління

В Україні реформа системи державного управління та владної організації є основною стратегічною проблемою, що постала перед владою за часів незалежності. Чинна система органів виконавчої влади та місцевого самоврядування не відповідає принципам демократії, європейським стандартам і відзначається надмірною централізацією, внутрішньою суперечливістю. Вона стала

перешкодою у проведенні соціально-економічних і політичних реформ.

Державне управління як спосіб реалізації державної влади означає: 1) право, можливість і спроможність держави через державні органи та посадових осіб здійснювати вплив на відносини й діяльність людей; 2) систему інститутів і державних органів, які мають повноваження приймати владні рішення; 3) діяльність окремих осіб, які володіють відповідними владними повноваженнями [6, с. 78].

Сутнісними ознаками державної влади та системи державного управління є легітимність; офіційний характер; структурованість апарату влади; обов'язковий характер її рішень; можливість скасовувати постанови і рішення недержавних політичних організацій; наявність виключних прав і прав на примусове виконання рішень.

Державному управлінню притаманні певні форми і методи діяльності. Розрізняють декілька видів форм управлінської діяльності, уніфікованих за зовнішніми ознаками: встановлення і застосування норм права; організаційне регламентування внутрішньої роботи апарату органів влади; позаапаратна організаційна діяльність; матеріально-технічне забезпечення. Саме форми позаапаратної організаційної діяльності (інспектування, проведення службових нарад, семінарів, засідань; анкетування керованих об'єктів, громадян з метою врахування громадської думки та коригування управлінської діяльності; надання практичної допомоги) забезпечують демократичність стилю взаємодії з керованими об'єктами.

Серед методів управління як сукупності універсальних та спеціальних способів і прийомів, які застосовуються органами влади при здійсненні функцій державного управління, виділяють такі групи: правового регулювання, організаційно-розпорядчі (адміністративні), економічні, соціально-політичні, соціально-психологічні та морально-етичні. Превалювання методів правового регулювання і розпорядчого впливу призводить до жорстких організаційно-економічних відносин між керуючою та керованою підсистемами, що порушує демократизм відносин між керівниками і підлеглими, обмежує свободу керованих об'єктів при прийнятті управлінських рішень. В умовах розвитку демократії слід надавати перевагу тим методам, що визначають простір для самостійних дій об'єктів управління в межах наданих повноважень.

Форми управлінської взаємодії з керованими об'єктами залежать від обраного стилю та методів управління. Вплив чинників на стиль державно-управлінської діяльності відповідних рівнів зображено в табл. 1.3.

Реалізація державної влади відбувається за допомогою відповідних управлінських механізмів, що через спеціальні засоби забезпечують здійснення регулюючого впливу органів влади на соціально-економічні системи різних рівнів і створюють умови для своєчасного та ефективного розв'язання наявних у цій сфері суперечностей.

Таблиця 1.3

Чинники формування стилю державно-управлінської діяльності

Стиль державно-управлінської діяльності на рівні		Чинники формування стилю державно-управлінської діяльності	
	загальнодержавний	масштабність та складність завдань перед вищими органами управління державою; політичний режим; рівень розвитку продуктивних сил країни; взаємовідносини між владою і громадянами, дотримання прав і свобод людини; імідж країни на міжнародному рівні; ступінь координованості роботи усіх гілок влади; національна свідомість та патріотизм громадян	
		↓	↑
	організаційний	специфіка діяльності органів державного управління; правова регламентація державно-управлінської діяльності; організаційна культура в окремій державно-управлінській структурі	
	↓	↑	
індивідуальний	законодавчо встановлені норми поведінки службовців; індивідуальні особливості службовця, природжені здатності; виховання, компетентність, комунікативність; досвідченість; управлінський стиль більш високого рівня керівництва; ціннісна орієнтація		

Структура механізму державного управління має такий вигляд (рис. 1.4).

Елементи механізму	Учасники відносин							
	Центральні ОВВ	Регіональні ОВВ	Територіальні органи ЦОВВ	Місцеві органи ДВВ	Органи місцевого самоврядування	Галузеві установи	Споживачі послуг	Зацікавлені організації
Цілі	Упорядкування та підвищення результативності економічної діяльності суб'єктів ринку, забезпечення гідних умов життєдіяльності громадян України							
Принципи	Зафіксовані в установчих документах							
Функції	Зафіксовані в установчих документах					Фактичні		
Методи впливу на процес	Правові, організаційні, економічні, соціально-психологічні				Надання послуг	Споживання послуг	Безпосередня участь	
Технології та технічні засоби	Засоби зв'язку, комп'ютерна техніка тощо							
Інформація	Висхідна, низхідна							

Рис. 1.4 – Узагальнена схема структури механізму державного управління

Найбільші суперечності у системі державного управління пов'язані з тим, що на регіональному та районному рівнях одночасно і стосовно одних й тих самих об'єктів (соціально-економічних територіальних комплексів) управління здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування, діяльність яких спрямована на реалізацію інтересів держави і конкретних територіальних громад.

Децентралізація влади, управління територіями та реформи місцевого самоврядування є надзвичайно актуальними питаннями у контексті започаткування ефективної моделі управління та участі громадян у процесах ухвалення рішень як обов'язкової складової сталого розвитку держави та демократизації суспільства.

В Україні закладено конституційні засади МСВ, ратифіковано Європейську хартію МСВ, прийнято низку базових нормативно-правових актів, які створюють правові та фінансові основи його

діяльності. Проте розвиток МСВ фактично зупинився на рівні територіальних громад міст обласного значення. Існуюча в Україні система та стан МСВ не задовольняє потребам суспільства. Суттєвого вдосконалення потребує і система територіальної організації влади з метою підвищення ефективності управління соціальним та економічним розвитком на відповідній території.

Але істотних кроків з реформування адміністративно-територіального устрою та органів публічної адміністрації в Україні не здійснено. Існуючий адміністративно-територіальний устрій держави має принципові недоліки, які унеможливають децентралізацію та ефективне функціонування місцевого самоврядування в інтересах громадян.

У зв'язку з цим доцільно формування нового адміністративно-територіального устрою, у якому передбачити три рівні: базовий (адміністративно-територіальні одиниці – громади), районний (адміністративно-територіальні одиниці – райони) та регіональний (області, м. Київ). Мають бути забезпечені: нерозривність території адміністративно-територіальних одиниць, наявність анклавів та ексکلавів не допускається; в межах адміністративно-територіальних одиниць не може бути інших адміністративно-територіальних одиниць того ж рівня; максимальне наближення адміністративного центру адміністративно-територіальних одиниць до географічного центру. Під час проведення реформи адміністративно-територіального устрою передбачити представництво окремих територіальних суб'єктів – органів влади територіальних громад простого та складеного типу.

Стан системи державного управління залежить від того, як здійснюється практичне управління суспільними процесами і забезпечення розвитку суспільства, наскільки державна влада в процесі її реалізації враховує та втілює у життя інтереси громадян країни.

Невиконання цієї вимоги призводить до виникнення криз. Особливе місце в науці про суспільство відіграє соціальна криза, яка може стати початком соціального розвитку.

Сутнісними ознаками кризи державного управління можна визначити такі:

а) загострення економічних і соціальних конфліктів, що набувають яскраво вираженого політичного характеру;

б) неспроможність державної влади керувати конфліктами, що розростаються у суспільстві, і регулювати соціально-економічні процеси та відносини традиційними методами;

в) розбалансованість структурно-функціональної системи управління й політичних інститутів влади, розрив конструктивних взаємозв'язків із зовнішнім середовищем, крах легітимності державної влади, напружений стан суспільства, що може призвести до політичної катастрофи [6, с. 79].

Дослідження процесу виникнення і загострення кризи державного управління дозволяє виділити певну послідовність подій та наслідків. Спочатку при невиконанні державною владою програми розвитку суспільства скорочується соціальна база і довіра до неї, виникають конфліктні осередки в різних сферах суспільного життя, які можуть виконувати як коригувальну, стабілізуючу роль, так і дестабілізуючу, що поглиблює кризу. Зовнішньо всі конфлікти набувають форми політичного протистояння.

Далі перебіг конфліктних ситуацій загострюється, і вони сягають такого рівня, за яким вони не можуть бути вирішені шляхом компромісів. Настає розлад механізмів діяльності державної влади, суспільних інститутів, невідповідність структур, форм і методів управління новому співвідношенню сил та інтересів, соціально-економічним умовам, що змінились. Потім настає втрата владними органами керуючого впливу на суспільні процеси, відбувається розпад чинних політичних структур, тобто загальносистемна криза управління.

Провал соціально-економічних реформ в Україні, неспроможність системи державної влади до самоорганізації та виконання соціальних функцій призвели до критичної точки, після якої структурно-функціональна криза переросла в загальносистемну.

В основі більшості конфліктів лежать територіальні суперечності. За територіальною складовою можна виокремити такі види конфліктів (на прикладі колишнього Радянського Союзу):

- 1) у зв'язку з претензіями на територію сусіднього народу (Абхазія);
- 2) викликані колишніми депортаціями і поверненням на вже заселену рідну територію (Крим, Інгушетія, Чечня);
- 3) між пануючою на території нацією та етнічними меншостями (Абхазія, Крим, Естонія);

4) в основі яких історична суперечка про приналежність території (Нагорний Карабах, Крим, Донбас);

5) в основі яких неправові, свавільні перетворення адміністративних територій, зміни кордонів цих територій (Південна Осетія);

б) викликані прагненням зберегти свою державність хоч би на частині державної території за наявності політичних рішень про приєднання решти території до сусідньої держави (Придністров'я).

В Україні спостерігається щось більш ніж криза. Це злам корумпованої системи державної влади, керований хаос. Ситуація є унікальною, яка не має аналогів ні в минулому країни, ні з зарубіжною практикою. Головною загрозою політичної стабільності і громадянського миру в Україні, як і в інших країнах, є політичні революції – основні важелі зміни політичного устрою і провладного режиму.

Причинами революції можуть бути:

1) загальне прагнення до кращого життя і переважному положенню;

2) боротьба за владу і політичне представництво між політичними угрупованнями або партіями;

3) зарозумілість, що виходить за всі можливі межі, жадібність правителів, що примушує людей виступати проти них;

4) зосередження в руках однієї особи або групи осіб такої влади, яка викликає побоювання, що ці особи можуть встановити олігархію чи монархію;

5) спроби розпалювання революції з боку осіб, які скоїли злочини або помилки, з метою приховування таких, а також з боку людей, які побоюються агресії і намагаються випередити своїх ворогів.

Головна причина політичних революцій – прагнення до рівності. «Прагнення до рівності – писав Дж. Лакі на початку 80-х, – корениться у свідомості природженої цінності кожного індивідуума, незалежно від статі, раси та інших характеристик...» [7].

Юридичне рішення конфлікту може не стати його соціальним рішенням ні в об'єктивному, ні в суб'єктивному плані, оскільки на думку І. Сабо, воно не знімає соціальної напруженості [8].

Не тільки потрясіння примушують до реформ, але і реформи супроводжуються соціальними вибухами. Тому при аналізі причин революції важливо здійснювати їхню соціальну «профілактику» через

розробку способу збереження еволюційного шляху розвитку суспільства.

Відомий американський соціолог Ч. Мерріам сформулював «елементи виживання» для будь-якої держави: знання соціального складу влади; збалансованість політичної винагороди; помірність; правильне планування і керівництво; збалансованість між справедливістю і порядком [9].

Політологи виділили сім принципів запобігання революції:

1. Якщо знати причини, що руйнують встановлений устрій, можна визначити і шляхи його збереження.

2. В усіх розумно упорядкованих системах влади мають дотримуватися закону, особливо у дрібницях.

3. Кожна держава має регулювати своє функціонування за допомогою закону таким чином, щоб уникати зловживань з боку посадових осіб.

4. Якщо правлячий клас є численним, то доцільні різні демократичні інститути. Наприклад, обмеження строку перебування на посаді.

5. Правителі повинні вживати заходів у випадку початку змін, але не слід покладатися на політичні механізми, вигадані для обману народу.

6. Правителі мають бути вільними від хибних амбіцій, зберігати у своєму середовищі та у спілкуванні з іншими людьми дух рівності.

7. Державний і суспільний устрій зберігається, коли його потенційні руйнівники знаходяться на відстані, але в окремих випадках їхня близькість є сприятливою через те, що стимулює уряд до підтримки належного порядку справ [9, с. 88–89].

1.4 Стратегічні детермінанти антикризової програми розвитку національної економіки

Під впливом негативної динаміки розвитку високотехнологічних галузей відбувається зубожіння матеріально-технічної бази промисловості. Негативні структурні зрушення в економіці сприяли підвищенню ресурсоемності вітчизняної продукції, яка перевищує світовий рівень у 2 рази. Енергетична складова у виробництві продукції становить чверть її вартості. У США цей показник складає 6 %, у Франції – 3 %. Постійно зростає витратоємність виробництва – витратна частина валового випуску перевищує дохідну. Тенденція

витратного характеру виробництва підтверджується постійним перевищенням темпів зміни валового випуску товарів і послуг порівняно з індексом фізичного обсягу валової доданої вартості, який зростає відповідно до зменшення проміжного споживання.

Такі негативні тенденції відрізняють економіку України від економіки ринкового типу, у якій під час класичної структурної кризи відбувається руйнування наявної технологічної структури та створюється фундамент для подальшого економічного зростання на новій технологічній основі. Так, структурні реформи економіки у розвинутих країнах світу сприяли переходу до енерго-, матеріало- і працезберігаючих технологій. У США у 80-ті рр. матеріалоемність виробництва у нових галузях була на 27 % нижче, ніж у традиційних. Тому необхідно з усіх видів економічної діяльності розробити заходи щодо зниження матеріалоемності та контролювати їх виконання.

У другому десятиріччі реформ основним джерелом економічного зростання були вільні виробничі потужності та види діяльності зі швидким оборотом капіталу за одночасного формування технологічної залежності від імпорту техніки і технологій, яка формує майбутнє відставання за рахунок підтримання низької конкурентоспроможності. Стратегічний ресурс розвитку – інновації – так і не був задіяний.

Зміст антикризової складової макроекономічної політики в Україні змінювався відповідно до змін в умовах господарювання. У 90-ті рр., коли впав попит, гіперінфляція поглинула оборотні кошти, механізм ціноутворення не працював, політика підприємств різко змістилася у бік короткострокових цілей, які для багатьох із них зводилися до однієї: вижити за всяку ціну.

У таких умовах регіональна антикризова політика неминуче зводилась до регіонального протекціонізму. Його основне завдання – збереження економічного потенціалу і санація для подолання збитковості підприємств і регіональних бюджетів. Основними інструментами регулювання регіональних ринків стали: податкові пільги й пряме додаткове фінансування (надання інвестиційного податкового кредиту або звільнення – повне або часткове – від сплати податку в бюджет, відстрочки або розстрочки податкових платежів у бюджет, надання інвестицій з позабюджетного фонду, участь на паях у фінансуванні програм розвитку підприємств).

До середини 1990-х рр. місцеві органи державної влади взяли на себе ряд функцій керування підприємствами: укладали двосторонні

угоди з виконавчими органами інших регіонів зі збуту продукції. Така державна підтримка ефективна в короткостроковому періоді, вона стабілізує ситуацію й створює передумови для економічного росту, але негативно впливає на конкурентоспроможність підприємств у довгостроковій перспективі, стримуючи своєчасне вирішення проблем реструктуризації підприємств.

У міру стабілізації ситуації антикризова політика почала набувати системних властивостей, і в ній усе більш чітко виділялися такі складові, як маркетингова, екологічна, структурна, інвестиційна, фінансова, технічна, кадрова (соціальна), інфраструктурна складова. Нові складові економічної політики в тому або іншому ступені були пов'язані з «провалами ринків», типовими для країн з перехідною економікою. У таких умовах регіональні органи управління повинні зосередитися на оцінці стану різних ринків, виявленні властивих тому або іншому ринку недоліків і розробці заходів, спрямованих на подолання цих недоліків.

Державна допомога окремим підприємствам повинна компенсувати наявні недоліки ринку, а не недоліки корпоративного управління. Державна підтримка, що полягає в передачі підприємствам ресурсів, у селективному розподілі ресурсів або впливі на конкуренцію, необхідна в тій мірі, у якій проявляються недоліки конкретного регіонального ринку, а її ефективність повинна оцінюватися за ступенем усунення недоліків цього ринку.

Через специфіку перехідного періоду провідною тенденцією розвитку структури ринків стала вертикальна інтеграція підприємств, тому що підприємства в 1990-х рр. були практично беззахисні й перед контрагентами, і перед конкурентами. Потім ринки почали швидко змінюватися, але підприємства не змогли адекватно реагувати через специфіку своїх активів і зазнавали значних втрат. Вертикальна інтеграція була одним зі способів рішення проблеми, інтеграційні процеси прискорювалися.

У міру того як усе більш актуальним стає завдання підвищення продуктивності праці, активна участь регіональних органів влади в управлінні поведінкою підприємств на ринку поступово переходить у площину горизонтальної інтеграції, у створення умов для розвитку промислових кластерів. Створення кластерів підприємств дозволяє виявити нові можливості підвищення продуктивності праці без зниження інтенсивності конкуренції. За дослідженнями М. Портера, розвиток кластерів, що стимулюють інновації, стає одним з

регіональних джерел економічного зростання [10]. Найбільш загальний критерій оцінки ефективності економічної політики з розвитку кластерів – темпи збільшення інвестицій.

Подальше економічне зростання знижує ризики і тому викликає зсув мотивації суб'єктів ринку у бік довгострокових цілей, що стимулює розвиток маркетингового управління й маркетингових досліджень.

Для державних органів управління стратегічна мета антикризового управління – забезпечення стійкого економічного зростання на основі створення довгострокових конкурентних переваг підприємств або їхніх кластерів, що дозволяють залучати інвестиції й підвищувати продуктивність праці на інноваційній основі.

До чинників, що стримують інноваційний розвиток в Україні, можна віднести таке: відмова України від політики пріоритетного науково-технічного розвитку, виключення з числа основних продуктивних сил науки, передової освіти й інновацій. Натомість відбувається орієнтація на зовнішні запозичення, які до того ж не використовуються для інвестицій у нові технології і засоби виробництва з метою відтворення і примноження ВВП;

неодноразові спроби реформувати національну науку і освіту ніколи не мали цілісного міжгалузевого характеру і не спрямовувались на інноваційний розвиток держави. Відсутня концентрація інтелектуальних ресурсів на стратегічно важливих напрямках розвитку. Бюджетні кошти, що спрямовуються на науку, розпорюшуються по локальних програмах більш ніж 30 розпорядниками без загальної координації і загальних цілей;

незбалансованість структури і обсягів держзамовлення на підготовку спеціалістів з потребами ринку праці та з перспективними напрямами розвитку країни, невизначеність освітньо-кваліфікаційних рівнів;

відсутність механізмів стимулювання і заохочення інноваційної діяльності.

Україна втрачає свою інтелектуальну власність. Кримінальний трансфер технологій з України у галузях матеріалознавства, металургійного виробництва, авіаційної техніки, хімічних речовин та сполук, монокристалів, високоточної оптики за кордон є фактично інтелектуальним пограбуванням країни. Політика державного фінансування науково-технічної сфери, циркуляції наукових знань, результатів досліджень, об'єктів права інтелектуальної власності не

відповідає сталим тенденціям світової практики і національним інтересам України.

Технологічний розрив, що існує між країнами, які знаходяться на різних щаблях соціально-економічного розвитку, дозволяє одним, промислово розвиненим, надовго утримувати лідерство та тримати на належній дистанції країни, що відстали у своєму науково-технологічному розвитку або свідомо його загальмували. Саме вони залишаються на ринку основними реципієнтами та споживачами технологій, як правило, вчорашнього дня, імпортерами продукції та ліцензіатами винаходів, термін дії патентної монополії яких закінчується.

Ключові проблеми полягають в тому, що:

темпи розвитку й структура науково-технічної та інноваційної сфери не відповідають попиту на передові технології з боку економіки;

пропоновані наукові результати світового рівня не знаходять застосування в економіці через низьку сприйнятливність підприємницького сектору до інновацій;

у науково-технічній та інноваційній сфері триває втрата кадрів і скорочення матеріально-технічних засобів.

Існує загроза переорієнтації вітчизняної науки на вирішення проблем інноваційного розвитку інших країн і перетворення України на експортера товарів і послуг з низьким рівнем доданої вартості, у тому числі у сфері інтелектуальної праці.

Причинами виникнення наведених проблем є:

а) скорочення фінансування науково-технічної та інноваційної сфери;

б) неефективність системи бюджетного фінансування української науки:

система не налаштована на одержання кінцевого прикладного результату. Виконання більшості науково-технічних робіт припиняється на завершальних, найбільш ресурсномістких етапах дослідження експериментальних зразків, і, в очікуванні продовження фінансування, морально застаріває;

кошти розпоршуються між 36 головними розпорядниками бюджетних коштів, науковими структурами, частина з яких працює неефективно;

в) законодавчі обмеження, що ускладнюють фінансування наукової сфери:

через ускладнену процедуру обслуговування Державним казначейством спецрахунків, з яких фінансується діяльність державних наукових установ і вищих навчальних закладів, замовники, у тому числі іноземні, часто відмовляються співпрацювати з ними;

державні замовники НДДКР, на додаток до конкурсного відбору, вимушені застосовувати процедуру конкурсних торгів при здійсненні закупівель за держані кошти;

г) відсутність економічних стимулів у суб'єктів господарської діяльності здійснювати технологічну модернізацію виробництва шляхом запровадження нових науково-технічних розробок.

Частка України – 0,4 % – у світовому потенціалі технологічних знань та інтелектуальних здобутків залишається непомітною для потенційних ліцензіантів. У міру того як слабшають позиції української науки, невпинно зменшується її вплив на формування інноваційної дієспроможності національної економіки та в промисловому виробництві, яке стрімко втрачає конкурентоспроможність і здатність оперативно реагувати на появу нових винахідницьких здобутків.

Дослідження реального використання інтелектуального наукового ресурсу в Україні, проведеного Радою з вивчення продуктивних сил України НАН України, показало, що існує висока вірогідність загрози не лише для реалізації нової моделі інноваційного розвитку економіки, але й збереження критичної маси науковців, здатних розуміти досягнення світового рівня [11, с. 20].

Здатність адаптувати іноземні науково-технічні досягнення за імпортованими ліцензіями до технологій сучасної української промисловості має тільки одне з 335–350 підприємств, які вважаються «інноваційно» активними [12].

Україна вже фактично витіснена зі світового ринку патентів, ліцензій високотехнологічної продукції. У країні змінилися на гірше якість товарів та технологій, технічний рівень виробництва. Про технологічну деградацію машинобудівних підприємств свідчить питома вага їхньої продукції у структурі товарного експорту з України. За дослідженнями А. П. Варгатюка, зараз залишилося тільки одне з 6–7 підприємств галузі, яке ще спроможне конкурувати на зовнішніх ринках та постачати на експорт більш дешеву продукцію загального машинобудування, а наукоємну продукцію високих технологій – тільки 45–50 з них [12, с. 363].

Приватизація майже 2/3 усіх підприємств машинобудівного комплексу країни обмежила і без того низькі можливості державного регулювання їх зовнішньоекономічної діяльності.

Сучасний стан присутності країни на зовнішніх ринках інтелектуальної продукції, патентів та ліцензій означився впродовж років незалежності України чотирикратним зменшенням числа українських організацій та підприємств-ліцензіарів. Підприємств машинобудування на них скоротилося у 1,6 раза, академічних наукових установ та галузевих організацій – утричі, а присутність вищих навчальних закладів зі статусом «національних» впала до нульової відмітки, хоча підвідомчі тільки колишньому Мінвузу УРСР 7–12 вузів ще наприкінці 80-х – початку 90-х рр. були патентовласниками-ліцензіарами та активними учасниками на ринку інтелектуальної продукції. Такий низький рівень вузівської науки не в останню чергу зумовлений збільшенням кількості приватних ВНЗ і падінням рівня керівних кадрів таких вузів України.

Зацікавленість фірм-ліцензіатів з азіатських країн і країн Західної Європи, а також зі США та Канади до результатів інтелектуальної праці українських вчених і винахідників, недооцінених у своїй країні, полягає у вигранні часу та коштів, аніж при залученні до таких робіт власних фахівців чи фірми та компанії з інших країн, Євросоюзу, що впливає з аналізу укладених ліцензійних угод. Відсутність патентного захисту до того ж багатократно здешевлює вартість ліцензії. При цьому безпатентні ліцензії на «ноу-хау», секрети виробництва з передачею технічної документації, за фактично демпінговими цінами, стали порочною практикою сьогодення та звичним явищем «трансферу технологій» в українській інтерпретації.

Українська наука вже не здатна забезпечити свій кадрово-відтворювальний процес зміни та наступності поколінь науковців та винахідників через втрату фінансової підтримки та відсутність будь-яких проявів державного патерналізму. Бюджетні асигнування не стали стабільним джерелом її розвитку.

Кожен шостий науковець працює на іноземного замовника, результати творчої праці яких відповідно до норм законів «Про авторське право та суміжні права» (ст. 16.1) та «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» (ст. 9), на порушення ст. 54 Конституції України закріпили на користь «грантодавця-роботодавця» відчуженість майнових прав найманого працівника на свій інтелектуальний продукт – автора на твір, науковця – на винахід.

Крім того, згідно зі ст. 9.1 закону «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», такий «роботодавець» отримав за українським законодавством ще й право засекретити винахід і не подавати заявку на нього впродовж 4 років, а після привласнення його творіння про вченого-винахідника не варто буде й згадувати. Такого «трансферу технологій», як свідчать дані ЮНЕСКО, більше ніде у світі не спостерігається.

Отже, відновлення економічного зростання й модернізації економіки країни можливе за умови реалізації стратегічних перетворень за такими напрямками:

1. Утримання низького рівня інфляції разом з гнучким валютним курсом, стабілізація державних фінансів і створення стійкої фінансової системи.

2. Формування режиму максимального сприяння бізнесу шляхом зменшення втручання держави в економіку, зниження адміністративних бар'єрів для його розвитку, модернізації податкової системи й поглиблення міжнародної економічної інтеграції України.

3. Модернізація інфраструктури й базових секторів шляхом усунення економічних диспропорцій і структурних проблем в енергетичній, вугільній, нафтогазовій галузях, а також розвитку транспортної інфраструктури й ринку землі. Перехід від дотацій до самоокупності виробництва й соціальних послуг.

4. Збереження й розвиток людського й соціального капіталу шляхом підвищення ефективності й стабільності соціального захисту.

5. Підвищення ефективності державного управління шляхом реформування державної служби й виконавчої влади.

Пропонуються стратегічні антикризові заходи для подолання різних типів криз в Україні, які узгоджено з програмами економічних реформ.

Інноваційна криза: цілі заходів – стимулювання інвестиційної діяльності, збільшення обсягів залучення іноземних інвестицій в економіку країни, розвиток науково-технічної та інноваційної сфери; їхній зміст – розвиток державно-приватного партнерства, створення промислових парків, посилення державних гарантій прав концесіонерів, удосконалення механізму залучення інвесторів на умовах угод про розподіл продукції.

1. Посилення конкурентоспроможності сектору наукових досліджень і розробок, забезпечення його інтеграції в Європейський дослідницький простір шляхом:

а) збільшення фінансування на оновлення матеріально-технічної бази наукових установ та вищих навчальних закладів;

б) розширення програм надання грантів молодим ученим і викладачам для проведення досліджень, підготовка українських учених до ефективної конкурентної боротьби за гранти Рамкової програми ЄС;

в) зміцнення зв'язків наукової сфери з бізнесом, промисловими та підприємницькими структурами.

2. Підвищення ефективності бюджетного фінансування наукової та інноваційної сфери шляхом:

а) оптимізації системи бюджетних наукових установ на основі об'єктивних критеріїв оцінювання результативності їхньої науково-технічної діяльності;

б) нарощування частки бюджетних коштів, що спрямовуються на фінансування фундаментальної науки та прикладних наукових і технічних розробок;

в) пріоритетного спрямування бюджетного фінансування науки на виконання за конкурсними принципами державних цільових наукових, науково-технічних програм, державного замовлення у сфері науки та інноваційної продукції, а також фінансування грантів Державного фонду фундаментальних досліджень;

г) застосування спрощених процедур закупівлі (на підставах, передбачених законам про державні закупівлі) для фінансування за рахунок державних коштів НДДКР, виконавці яких визначаються на конкурсній основі у встановленому законодавством порядку;

д) підвищення рівня фінансової автономії наукових установ і ВНЗ у розпорядженні коштами, отриманими від замовників різних форм власності за виконання НДДКР.

3. Спрямування вітчизняного науково-технічного потенціалу на забезпечення потреб інноваційного розвитку економіки України й організацію виробництва високотехнологічної продукції шляхом:

запровадження державно-приватного партнерства в науково-технічній та інноваційній сферах;

розробки та впровадження інструментів державної підтримки інноваційної діяльності.

4. Підвищення ефективності національної інноваційної системи через:

розвиток інноваційної інфраструктури (бізнес-інкубатори, центри трансферу технологій тощо);

приведення законодавства України у сфері інтелектуальної власності у відповідність до законодавства Європейського Союзу;

удосконалення державного регулювання й економічного стимулювання суб'єктів господарювання у сфері трансферу технологій.

Очікувані результати:

підвищення інвестиційної привабливості економіки України, активізація інноваційних процесів в економіці, повноцінне використання потенціалу науки в процесі технологічної модернізації економіки; запровадження грантів як механізму підтримки наукової діяльності;

збільшення частки інноваційно активних промислових підприємств з 10,7 до 25 %;

підвищення наукоємності ВВП за рахунок усіх джерел фінансування з 0,95 до 1,5 %;

удосконалення системи атестації наукових кадрів вищої кваліфікації;

оптимізація системи бюджетного фінансування фундаментальних досліджень;

реформування податкової системи, що повинна працювати на стимуляцію дослідницької та інноваційної діяльності;

удосконалення системи непрямих методів державного впливу на розширення сектору високотехнологічного виробництва;

відновлення та розширення функціонування наукових центрів у складі АТ, створення національних науково-технічних центрів загальнодержавного значення.

Криза управління, криза довіри

Цілі заходів: реформування відносин власності, підвищення ефективності управління об'єктами державної власності та корпоративними правами держави, дерегуляція підприємницької діяльності, децентралізація місцевого управління.

Зміст: оптимізація кількості підприємств державного сектору економіки, які не підлягають приватизації і мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави;

збільшення кількості підприємств державного сектору економіки, які відновили свою платоспроможність у процедурах банкрутства;

виконання завдань щодо залучення коштів від приватизації державного майна, визначених державним бюджетом, із забезпеченням принципів прозорості;

запровадження прозорої процедури набуття прав власності на землю на конкурентних засадах (на земельних торгах), забезпечення гарантування цих прав;

покращення основних показників фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання державного сектору економіки;

перерахування до Держбюджету частини чистого прибутку державними підприємствами та дивідендів на державну частку акцій у статутних капіталах господарських товариств;

скорочення переліку видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню;

скорочення тривалості процедури започаткування бізнесу;

реформування чинної системи технічного регулювання на засадах прогресивного міжнародного та європейського досвіду;

залучення громадян до формування та реалізації державної політики, сприяння впровадженню технологій демократичного врядування та діяльності інститутів громадянського суспільства;

забезпечення відкритості та прозорості діяльності органів виконавчої влади; запровадження державної комунікативної політики;

спрощення та підвищення якості надання адміністративних послуг.

Очікувані результати: удосконалення інституціональних та організаційних механізмів економічного регулювання;

зменшення відсотка неефективно працюючих державних підприємств;

виконання показників;

створення сприятливих умов для започаткування бізнесу;

усунення перешкод у веденні господарської діяльності;

підвищення довіри до органів виконавчої влади, поліпшення якості державного управління і зниження корупції.

Фінансова криза

Цілі заходів: підвищення спроможності забезпечити стале зростання економіки країни.

Зміст: активізація фінансово-кредитної підтримки малого підприємництва;

збільшення рівня капіталізації фінансової системи, обсягів надання фінансових послуг з урахуванням фінансових ризиків;

зниження частки проблемних активів фінансових установ;

підвищення рівня капіталізації й обсягу торгів фондового ринку.

Результати: сприяння залученню малого бізнесу до кредитних ресурсів;

стабілізація банківського сектору, відновлення нормального кредитування економіки.

Соціальна криза.

Цілі заходів: захист прав споживачів.

Зміст заходів: забезпечення належного рівня захисту прав споживачів через відповідальність за дефектну продукцію; проведення незалежної експертизи якості товарів сировини, матеріалів, напівфабрикатів та комплектуючих виробів; затвердження технічного регламенту маркування харчових продуктів.

Результати: підвищення рівня захисту прав споживачів.

Криза виробництва

Цілі заходів: формування ефективної зовнішньоекономічної політики.

Зміст заходів: формування ефективної експортної політики України відповідно до світових норм і принципів, та підвищення частки високотехнологічних та середньотехнологічних видів економічної діяльності в українському експорті;

забезпечення подальшої інтеграції України у європейську та світові економічні системи;

створення умов для підвищення конкурентоспроможності товарів українського походження на зовнішніх ринках;

створення умов для протидії практиці застосування обмежувальних та протекціоністських заходів з боку окремих країн та провідних транснаціональних корпорацій на зовнішніх ринках та для припинення правопорушень на внутрішньому ринку.

Очікуваний результат:

покращення експортно-імпортного балансу, використання переваг членства у СОТ;

просування на нові ринки товарів та послуг вітчизняного виробництва та закріплення на традиційних ринках;

розвиток двостороннього та регіонального співробітництва з перспективними країнами-партнерами у сферах торгівлі, захисту інвестицій, промисловості, науки і технологій. Таким чином, відновлення сталого економічного зростання й модернізації економіки на інноваційній основі можливе за умови здійснення рішучих реформ і антикризових заходів, спрямованих на подолання економічних диспропорцій і підвищення конкурентоспроможності

економіки; формування ефективної системи державного управління; реальне, а не декларативне підвищення ролі науки і технологій в суспільстві, престижу наукової діяльності; поліпшення бізнес-клімату й залучення інвестицій; модернізації інфраструктури та базових секторів економіки.

Основними шляхами подолання кризи державного управління доцільно вважати належне правове забезпечення діяльності органів державної влади та їхні дії в межах чинного законодавства, наявність виконання норм політичного права, проведення реформ, зокрема адміністративної, яка саме спрямована на модернізацію, оптимізацію і департизацію державної служби. Реформування державного управління має два ключові аспекти: чітке визначення і збереження притаманних саме державі функцій та передачу решти функцій іншим суб'єктам суспільно-економічної діяльності (органам місцевого самоврядування); запровадження сучасних стандартів реалізації державної влади (демократичність, відкритість, верховенство права, професійність, підзвітність органів державного управління судовим органам та вищим адміністраціям, неупередженість, продуктивність у використанні державних ресурсів та ефективність впровадження державної політики). Запровадження системи громадського контролю за функціонуванням сфери державного управління має забезпечити прозорість процесу підготовки і ухвалення рішень в органах державного управління, щоб держава працювала на суспільство, на потреби та інтереси громадян, а не навпаки.

1.5 Визначення інституційних складових інтеграційно орієнтованого розвитку України

Сучасна криза в Україні, з огляду на глобалізаційні тенденції, зумовила необхідність розробки нової стратегії розвитку національної економіки. Процес розвитку будь-якої країни, особливості здійснення економічних, соціальних, політичних перетворень в умовах глобальної конкуренції завжди пов'язані з конструктивною макроекономічною політикою яка має відповідати національним інтересам і світовим тенденціям структурних зрушень. Парадоксальним чином, у глобалізованому світі основним об'єктом загроз та, ймовірно, їхнім джерелом постає державний суверенітет який намагаються обмежити міжнародні організації, ТНК, мережеві

спільноти тощо. Це виявляється в інтернаціоналізації внутрішніх проблем національних економік. Водночас, особливості формування національних економічних інтересів країни є відображенням еволюції системи міжнародних відносин.

Зміст стратегії економічного розвитку національного господарства визначається, з одного боку, потребами суб'єктів господарювання, з другого – наявними або можливими засобами їх реалізації. Виходячи з цього, економічні потреби суб'єктів господарювання країни визначають сферу можливого впливу інституційних детермінант суспільних взаємодій фігурантів національної економіки, що зумовлює особливості формування макроекономічної політики інтеграційно орієнтованого розвитку України.

Утім, визначення інституційних складових макроекономічної політики України, яка б відповідала світовим тенденціям розвитку, потребує дослідження розвитку продуктивних сил і їх впливу на утворення соціального ладу в країні, підвищення ефективності економіки та якості життя населення.

Економічна політика України сьогодні формується під впливом дисбалансів, які були обумовлені економічним розвитком у попередні роки, світовою структурно-фінансовою кризою, тимчасовою втратою Криму і військовими діями на Сході країни. Це детермінує виникнення нових вимог до розробки відповідної стратегії з тактичними механізмами, які були б спрямовані на стимулювання економічного зростання, зменшення безробіття, боротьбу з інфляцією та на покриття дефіцитів платіжних балансів.

Упродовж останнього десятиліття економічна політика більшості країн, як із розвинутою економікою, так і з економікою, що розвивається, базувалася на стимулюванні економічного зростання, а також на забезпеченні макроекономічної стабільності через джерела зовнішнього фінансування. При цьому варто враховувати, що надходження іноземних капіталів має позитивний вплив на економіку країни–боржника лише за умови, що використання капіталів приносить дохід, за рахунок якого будуть погашатися борги та відсотки за ними [13, с.41].

Уряд України також вельми активно позичав кошти за кордоном. Станом на 31.07.2016 р. державний зовнішній борг України сягнув 35 578,58 млн дол США [14]. Втім, значні обсяги дешевих фінансових ресурсів давали змогу уряду країни не

проводити необхідні економічні реформи і зробили економіку України ще більш залежною від зовнішнього фінансування.

Відтак, до основних завдань макроекономічної політики України, як і переважної більшості країн світу, приєдналися нові: вирішення проблем заборгованості та контролю за рухом капіталів.

За результатами досліджень Всесвітнього економічного форуму, Україна у 2016 р. у рейтингу конкурентоспроможності країн світу зайняла 79 позицію серед 140 країн. За такими показниками, як інфраструктура, Україна посідає 69 місце, інститути – 130, макроекономічне середовище – 134, охорона здоров'я та початкова освіта – 45, вища освіта і професійна підготовка – 34, ефективність ринку товарів – 106, ефективність ринку праці – 56, розвиток фінансового ринку – 121, розвиток технологій – 86, обсяг ринку – 45, конкурентоспроможність бізнесу – 91, рівень інновацій – 54 місце. Найбільшими проблемами в Україні, згідно з рейтингом (в порядку зменшення), є корупція, ускладнений доступ до фінансів, інфляція, політична нестабільність, високі податкові ставки, неефективне державне управління [15]. Основні конкурентні переваги вітчизняної економіки пов'язані з обсягом ринку, а гальмівні чинники – із макроекономічною нестабільністю, неефективністю товарних та фінансових ринків, неконкурентоспроможністю бізнесу тощо.

З точки зору виявлення внутрішніх та зовнішніх загроз економічній безпеці країни, найбільшу увагу треба приділяти галузевій, регіональній та зовнішньоекономічній структурі економіки. Адже, Україна довгий час була індустріально-аграрною країною з експортоорієнтованою економікою.

Суттєво змінюється галузева структура національного господарства. Темпи промислового виробництва, які після недовгого періоду зростання на початку ХХІ ст., знову почали знижуватись з 2013 р., у 2014–2016 рр. демонструють стрімке падіння. У структурі ВВП України за секторами економіки питома вага промисловості скоротилася з 52,2 % у 1991 р. до 32,2 % у 2008 р. та 19 % у 2014 р. Питома вага сільського господарства у ВВП України знизилася з 13 % до 9,7 % (у 1991 р. та 2014 р. відповідно). Значне скорочення відбулося за цей же період у будівництві – з 8 % до 2,8 %. Торгівля ж демонструє значне збільшення питомої ваги – з 2 % у ВВП України до 16 % (у 1991 р. та 2014 р. відповідно). Найбільш вражає спад, який відбувся останніми роками, не тільки у добувній галузі

промисловості, але й у переробній (з 22,4 % у 2008 р. до 10,6 % у 2014 р.) [16].

Єдиною галуззю, виробництво якої зростало у 2014 р., було сільське господарство (2,8 %). Падіння промислового виробництва в країні у 2015 р. прискорилося. Зростання не зафіксовано у жодній з галузей промисловості.

Структурні зрушення, які відбуваються у багатьох сферах економіки країни, мають незворотній характер. Але небезпечно те, що вони відбуваються неконтрольовано і державна регіональна політика не містить чіткої стратегії, яка б гарантувала вихід з кризи.

У ситуації, коли промисловість у занепаді, а рівень життя населення все стрімкіше знижується, можливі два шляхи відновлення економічного розвитку. Перший шлях – сподівання на те, що аграрна орієнтація економіки дозволить подолати негативні процеси у національному господарстві та сприяти економічному зростанню. З урахуванням глобальної кризи продовольства, яку сьогодні відчують усі держави планети, Україна може досягти значного успіху, якщо швидко переорієнтується і розробить стратегію виходу на світовий ринок саме з продуктами харчування, використовуючи свої конкурентні переваги. Для України посилення цього вектору – продаж зерна та рослинних продуктів на експорт, відродження цукрових заводів, розвиток органічного агровиробництва, інноваційних форм організації виробництва, індустріальних парків, вихід на нові ринки збуту – могло би стати головним джерелом відродження економіки та надходження валюти в країну. Проте, й сільське господарство, на тлі підвищення цін на паливо, насіння та добрива, обмеженості в отриманні кредитів без підтримки держави не зможе виконувати роль драйвера економічного зростання. Аналіз статистичних даних показав, що, навіть попри суттєве скорочення промислового виробництва, питома вага сільського господарства у ВВП країни не збільшується. Досвід країн світу показує, що ставка на сільське господарство призводить до деградації промисловості та економіки в цілому. Навіть ефективно сільське господарство США і Європи, з їх високою продуктивністю, не може обходитись без великих державних субсидій і заходів протекціонізму. А джерелами державної підтримки є інші галузі економіки. Переважно аграрна країна – це скорочення прибутковості, постійна залежність від природних явищ, різкі цінові коливання, у багатьох випадках – некваліфікована праця, низький рівень зарплат і доходів населення.

Більшість нерозвинених країни мають одну спільну рису – низький рівень індустріального розвитку. Жодна країна не може стати багатою без розвиненої промисловості і сфери послуг. Занепад у промисловості веде до найсильнішого зниження продуктивності праці, в тому числі, і в сільському господарстві, до стрімкого зростання безробіття і подальшим скороченням купівельної спроможності населення. Основа сильної економіки – високий рівень внутрішнього споживання, яке базується, в тому числі, на високій купівельній спроможності громадян. Однак сировинна і переважно сільськогосподарська економіка, за існуючих умов, характеризується великою часткою некваліфікованої праці, а отже – відсутністю передумов для зростання реальних заробітних плат. Тому економіка з аграрно-сировинною моделлю здається найменш перспективною.

Другий шлях виходу з кризи – активізація інноваційних процесів. Необхідно терміново вжити заходів для відновлення промислового потенціалу країни, яка не так давно входила до числа найрозвиненіших промислових країн світу; запустити стимулювання ділової активності в інноваційних секторах з боку банківської системи; реформувати управлінський сектор (країною повинні управляти макроекономісти, професіонали з наукової та освітньої сфер); провести аудит законодавства з метою виправлення всього, що стримує ділову активність, порушує пропорції економіки і пригнічує інноваційний розвиток.

Підвищення доходів населення можливе за умови відновлення міцної фінансової системи, реіндустріалізації економіки, створення робочих місць і демотивації працездатного населення до міграції в інші країни.

В країні тривалий час відбувалось посилення міжрегіональної асиметрії, яке супроводжувалось розширенням депресивних і відсталих територій, постійним зростанням відриву соціально-економічного розвитку м. Києва та старопромислових регіонів від рівня життя у інших регіонах. Регіони України донедавна мали великі відмінності за обсягом ВРП та його частки у ВВП. Найбільш результативним до 2014 р. було функціонування господарських комплексів у Донецькому і Придніпровському економічних районах. Високими показниками характеризується м. Київ, проте коректніше їх розглядати окремо, з урахуванням того, що ці показники часто пов'язані не з реальним виробництвом, а з реєстрацією у місті багатьох суб'єктів господарювання. У зазначених регіонах

вироблялося понад 1/3 валової доданої вартості (ВДВ) України, зосереджено майже 1/4 населення країни, понад 1/3 виробничих фондів, більше 1/3 загальнодержавних інвестицій в основний капітал. У цих економічних районах склався фондо- і капіталомісткий комплекс індустріального виробництва, що виробляв половину промислової продукції країни. Експорт товарів з цих регіонів становив понад 50 % загальнодержавного експорту, забезпечуючи основні валютні надходження в Україну [16]. У групу із середніми показниками результативності економічної діяльності входили Причорноморський, Східний і Центральний (без м. Київ) економічні райони. В них вироблялось майже 1/3 промислової, 40 % сільськогосподарської продукції і 43 % ВДВ. Ці райони давали майже 35 % експорту товарів України. На Карпатський, Подільський і Поліський райони припадало 23 % виробництва ВДВ, 15 % промислової і більше 40 % сільськогосподарської продукції країни. В експорті товарів їх питома вага була достатньо незначною. У результаті такого розвитку продуктивних сил склалася ситуація, коли вже з 2004 р. п'ять регіонів України (Донецька, Дніпропетровська, Одеська, Харківська області та м Київ) концентрували понад 50 % ВВП всієї країни [16].

Політичне протистояння, а згодом і збройний конфлікт на Сході країни стали початком зрушень у цих пропорціях – змінюються обсяги виробництва і концентрація трудових ресурсів по регіонах, показники зайнятості, безробіття і рівня доходів, система транспортних зв'язків і площі земельних угідь під сільське господарство. Внаслідок зупинки промислових потужностей та втрати російського ринку збуту в 2014–2015 р. промислове виробництво скоротилось: у Донецькій області – майже на 60 %, а в Луганській – на 85 %. Це відбилося й на роботі низки галузей у інших регіонах, на основних макроекономічних показниках країни. У той же час, промислове виробництво показує тенденції зростання у Вінницькій, Житомирській, Закарпатській, Київській, Миколаївській, Одеській та Херсонській областях. Хоча й повільно, але відбувається зростання у інших галузях економіки – у сфері послуг та торгівлі.

Недосконала зовнішньоекономічна структура, яка формувалась десятиріччями, вже давно не відповідає стратегічним пріоритетам. Металургія, сільське господарство, машинобудування та хімічна промисловість давали понад 80 % українського експорту і забезпечували приплив валюти та зростання ВВП. Скорочення

валютних надходжень від економічної діяльності у східних регіонах позначається на збільшенні втрат державного бюджету. Зростання у експорті обсягів продукції сільського господарства, скорочення продукції металургійної та хімічної галузей призводять до змін у товарній структурі експорту. Зовнішньоекономічний курс на скорочення взаємозв'язків з Росією впливає й на зрушення у географічній структурі експорту та імпорту.

Отже, загальною проблемою української економіки є наявність диспропорцій і нерациональний розподіл ресурсів, який спрямований на короткострокове одержання доходу, що породжує неефективну структуру економіки. Сировинний ухил виробничої структури, орієнтований переважно на потреби експорту, робить промисловість і економіку України надзвичайно залежними від кон'юнктури зовнішнього ринку та стримує розвиток внутрішнього ринку, про що також свідчить низький рівень валового національного доходу на душу населення (табл. 1.4). У дослідженнях, що базуються на «основному психологічному законі» Дж. М. Кейнса і короткостроковій функції споживання, низький рівень доходів населення негативно позначається на сукупних витратах на споживання, що призводить до зменшення сукупного попиту.

Таблиця 1.4

Валовий національний дохід (ВНД) за паритетом купівельної спроможності на душу населення країн світу, 2015 р.

Країна (місце у рейтингу)	ВНД за паритетом купівельної спроможності		Країна (місце у рейтингу)	ВНД за паритетом купівельної спроможності	
	міжнар. дол	порівняно з Україною, разів		міжнар. дол	порівняно з Україною, разів
Сінгапур (1)	81 190	10,40	Україна (77)	7 810	1,00
Норвегія (2)	64 590	8,27	Марокко (78)	7 680	0,98
Швейцарія (3)	61 930	7,93	Гватемала (79)	7 510	0,96
США (4)	56 430	7,23	Болівія (80)	6 840	0,86
Саудівська Аравія (5)	54 730	7,01	Ангола (81)	6 450	0,83
...

Джерело: Складено автором за [17]

Формування відсталої структури економіки є наслідком відсутності у країні стратегії структурної перебудови із чітко сформованим баченням майбутніх структурних орієнтирів. Гармонізація структурних пропорцій української економіки в напрямі їх наближення до параметрів розвинених країн – основа підвищення рівня продуктивності виробництва та розширення бази економічного зростання, що є підґрунтям підвищення рівня її конкурентоспроможності [18, с. 158].

До того ж, варто зважати на такі особливі риси сучасної української легітимаційної моделі владних відносин, як:

- несформованість впливових інституцій громадянського суспільства;
- слабкість державотворчих і, як наслідок, легітимаційних національних традицій;
- низький рівень політичної культури, політичної свідомості та суспільної активності громадян країни;
- брак консолідуючої ідеї, стратегії і методів національного державотворення;
- відсутність сформованої еліти, яка б могла реалізувати державотворчий та легітимаційний потенціал [19, с. 65–66].

За останні 25 років була побудована соціальна структура українського суспільства, яка характеризується наявністю п'яти суспільних прошарків: верхній, представлений олігархами (реальний владний прошарок, який виступає або мав би виступати в ролі основного суб'єкта економічних перетворень); середній (середні підприємці, менеджери середніх і невеликих підприємств, середня ланка владних структур, найбільш кваліфіковані інженерно-технічні працівники – цей прошарок є або може бути соціальним підґрунтям політичних та економічних перетворень); базовий (охоплює дві третини суспільства, має середній професійно-кваліфікаційний потенціал і відносно обмежені трудові можливості); нижній (переважно люди літнього віку, а також ті, що не мають професії та виконують роботу, яка не потребує певної кваліфікації); і, нарешті, «соціальне дно» (напівкримінальні елементи тощо) [20, с. 14]. Зародковий стан, у якому сьогодні перебуває середній прошарок суспільства, боротьба за виживання найчисленнішого базового прошарку, який найближчим часом не може розширити межі середнього класу, залишає відкритою проблему зростання соціальної нерівності в українському суспільстві. Це створює реальні

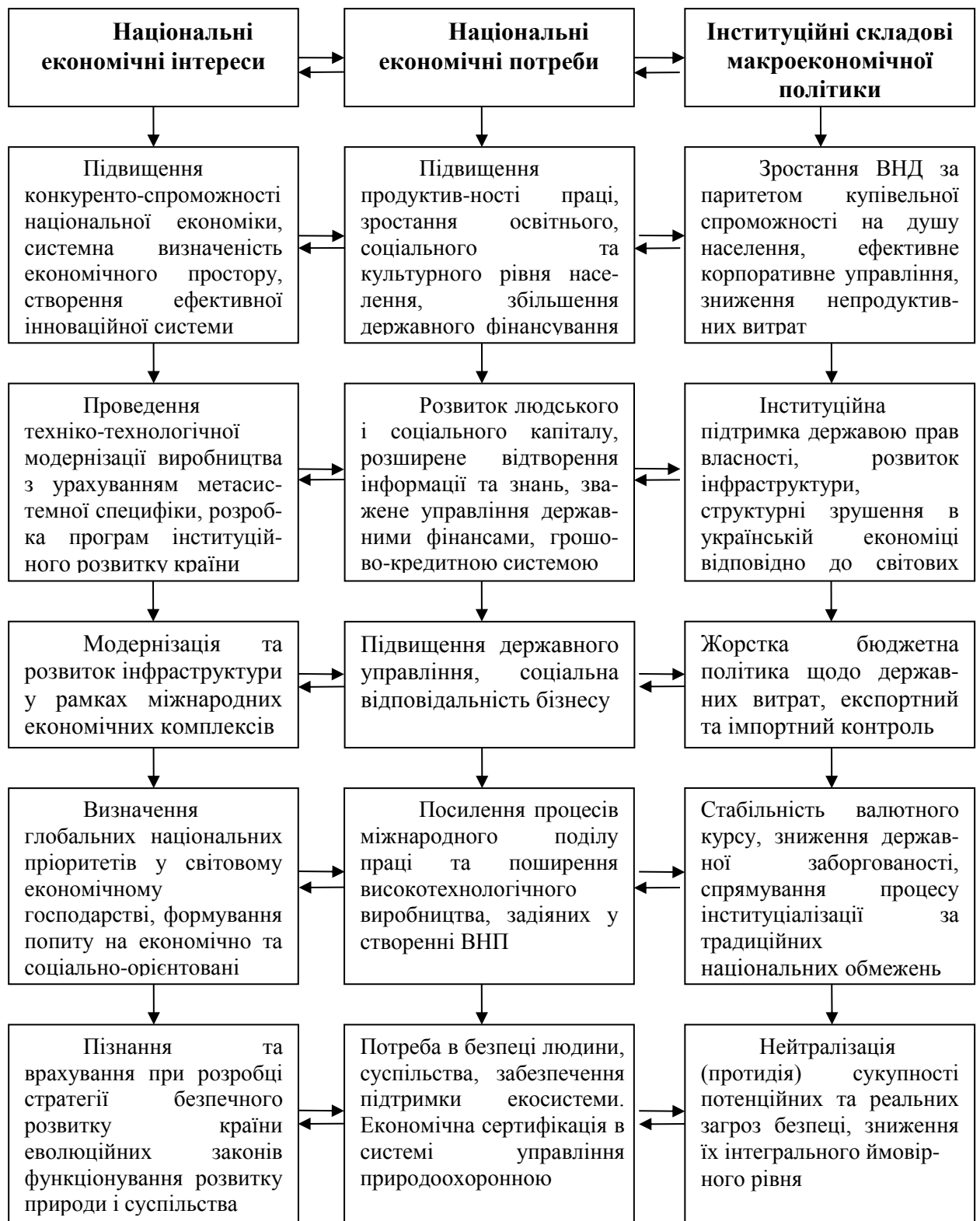
передумови деградації суспільної цілісності, обмеження життєвих інтересів і потреб різних соціальних суб'єктів.

Зазначені проблеми є наслідком пострадянської трансформації економіки України, яка вимагала дуже важливої складової – інституціалізації економіки. Інституційна трансформація передбачала прискорену лібералізацію, приватизацію та орієнтацію на формування моделі держави «невидимої руки».

Незважаючи на офіційно заявлену орієнтацію на формування універсальних правил гри ліберального типу, розвиток пішов шляхом формування «гібридного» інституційного середовища, яке визначається нехарактерною для ліберальної ринкової економіки формою взаємодії влади і бізнесу, їх «зрощенням» між собою. Це призвело до формування в Україні експортно-сировинної моделі економічного розвитку, яку Дж. Стігліц охарактеризував як модель «анклавної двоїстої економіки», що інституційно та структурно закріплює соціально-економічну відсталість країни в глобальному просторі [21].

У кожній системі існує певна межа «толерантності» сприйняття змін, що обумовлена особливостями транзакційних витрат на адаптацію суб'єктів, які входять до складу соціальної системи [22, с. 65]. Перевищення межі витрат загрожує жорсткими стресами та перевантаженнями як суб'єктів змін, так і суб'єктів спротиву, а системі в цілому – розпадом. «Властивості, що задають відтворюваність організаційних структур, – вважають М. Ханнон (M. Hannan) та Дж. Фрімен (J. Freeman), – обумовлюють їх спротив будь-яким структурним змінам» [23, с. 65].

Таким чином, суспільний спротив є природним, закономірним і супроводжує будь-які соціальні зміни. Однак будь-який відчутний вплив, спрямований на зміну системи, остання прагне нівелювати з метою відтворення своїх структур. При цьому, чим вищою є здатність системи до власного відтворення, тим сильнішим виявляється суспільний спротив тим змінам, які спрямовані на систему [24, с.170]. Виходячи з цього, зазначимо, що захист національних економічних інтересів України, в умовах інтеграції у світову глобальну ринкову, економіку полягає в розкритті ролі національних інтересів та потреб у визначенні інституційних складових макроекономічної політики України (рис. 1.5).

*Рис. 1.5 – Роль національних інтересів та потреб у визначенні інституційних складових макроекономічної політики України
Джерело: складено автором за [15-19]*

Національні економічні інтереси, що властиві кожному суспільству, постійно відтворюються, набуваючи в такий спосіб

стійкого характеру. Саме цим обумовлюється взаємозв'язок між національними економічними інтересами, національними потребами та інституційними засадами макроекономічної політики, який забезпечує здатність системи до власного відтворення.

Формально-динамічний бік прояву названих властивостей поєднується із визначенням особливостей вихідного рівня ідентичності національних економічних інтересів через деструкцію зв'язків між легалізованими формами соціальної поведінки суб'єктів господарювання і можливостями їх утілення в норми соціальної відповідальності.

У цьому контексті подолання кризи та відновлення економічного зростання в Україні мають забезпечуватися шляхом спільної цілеспрямованої діяльності державних і суспільних інституцій, а також безпосередньої участі суб'єктів господарювання у виявленні різних загроз національній безпеці та вчасному запобіганні їм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. GDP (current US dollars) / World Bank. – Electronic resource: <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?page=4>
2. Геец В. От квазирынка к рынку и инвестиционному росту / В. Геец // «Зеркало недели. Украина» №30, 21 августа 2015. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://gazeta.zn.ua/macrolevel/velikaya-depressiya-ukraina.html>
3. Сытник Е.А. Диспропорции и кризис / Е.А. Сытник // Бизнес Салон. – 2008.
4. Кожин В. Единожды солгав / В. Кожин // Завтра. – 2000. – № 40 (357).
5. Україна – 2015: національна стратегія розвитку / Громадсько-політичне об'єднання "Український форум". – К., 2008. – 78 с.
6. Орехов В.И. Антикризисное управление: учеб. пособие / В.И. Орехов, К.В. Балдин, Н.П. Гапоненко. – М.: ИНФРА-М, 2008. – С. 139 – 167.
7. Lakey G. Strategy of a Living Revolution. Paris, 1982. – P. 7, 20.
8. Сабо И. Основы теории права / пер. с англ. – М.: Прогресс, 1974. – С. 138.
9. Технология политической власти: Зарубежный опыт. Кн. дайджест / В.Н. Иванов, В.И. Патрушев, И.В. Молодых. – К.: Вища шк., 1994. – С. 89.
10. Портер М. Конкуренция / М. Портер: пер. с англ. – М.: Вильямс, 2000.
11. Концепція розвитку наукової сфери України (проект) // Економіст. – 2006. – № 10. – С. 19–21.
12. Державне регулювання економіки України: методологія, напрями, тенденції, проблеми / за ред. д-ра екон. наук. М.М. Якубовського. – К.: НДЕІ Міністерства економіки України, 2005. – 410 с.
13. Боришкевич О. Міжнародний рух капіталу та проблеми зовнішньої заборгованості / О. Боришкевич // Вісник НБУ. – 2012. – № 10. – С. 40 – 47.

14. Статистичні матеріали щодо державного та гарантованого державою боргу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/news/view/statystychni-materialy-shchodo-derzhavnoho-ta-harantovanoho-derzhavoiu-borhu-ukrainy_2016
15. Позиція України в рейтингу країн світу за індексом глобальної конкурентоспроможності 2015-2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global Competitiveness Report 2015-2016.pdf](http://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global%20Competitiveness%20Report%202015-2016.pdf)
16. Державна служба статистики України – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
17. The World Bank. World Development Reports 2016. Gross national income per capita 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://databank.worldbank.org/data/download/GNIPC.pdf>
18. Малий І. Україна: макроекономічний вимір конкурентоспроможності економіки / І. Малий, Т. Королюк // Теоретичні та прикладні питання економіки. – 2012. – Випуск 27. – Т. 1. – С. 156–163.
19. Цокур Є. Загальна модель та особливості легітимації політичної влади / Є. Цокур // Політичний менеджмент. – 2010. – № 1. – С. 61–67.
20. Рудич Ф. Політичний режим і народовладдя: спроба політологічного аналізу / Ф. Рудич // Політичний менеджмент. – 2010. – № 2. – С. 3–15.
21. Левин С.Н. Регионы «ресурсного типа» в современной экономике / С.Н. Левин, Е.С. Коган, К.С. Саблин // Journal of institutional studies. – 2015. – том 7 (#3). – С. 92–101.
22. Садовська І. Теорія трансакційних витрат: генеза і сучасність / І. Садовська, Ю. Биховець // Економіст. – 2012. – № 4. – С. 64–66.
23. Hannan M. Organizational Ecology / M. Hannan, J. Freeman. – Cambridge: Mass., 1989. – Р. XIII. – 328 р.
24. Абаніна Н. Класифікація факторів, що визначають специфіку соціального опору / Н. Абаніна // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – 2008. – Вип. 21. – С. 166–170.

РОЗДІЛ 2

ГЛОБАЛЬНІ ВИКЛИКИ Й СТРУКТУРНІ ЗРУШЕННЯ В ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ

2.1 Сучасні виклики розвитку глобальної економічної системи

Глобальна економічна система як система найвищого еволюційного ступеня є життєздатною системою нестабільного типу, якій притаманні високий ступінь взаємозалежності між усіма її внутрішніми елементами, наявність крос-ієрархічних взаємозв'язків між ними та здатність її до самоорганізації.

Феномен економічної глобалізації є багатограним: він має декілька аспектів. По-перше, це глобалізація продуктивних сил (факторів виробництва). По-друге, це глобалізація економічних відносин. По-третє, це глобалізація соціально-економічних проблем подальшого розвитку людства, глобалізація загроз і викликів людському суспільству.

Необхідно відзначити, що сьогодні прийнято називати соціально-економічними проблемами, або «викликами» глобалізації, явища, що насправді можуть бути двоякого роду – породжені безпосередньо нею та посилені або істотно загострені нею.

Всесвітнім економічним форумом (ВЕФ) у 2016 р. було опубліковано Доповідь про глобальні ризики. Це одинадцяте видання ВЕФ щодо цієї тематики, дослідження якої було започатковано у 2006 році. Доповідь спрямована на висвітлення глобальних ризиків та трендів глобального розвитку з метою розуміння проблем, що постають у світ, шляхи взаємозв'язків між ними, потенціалу їхнього негативного впливу на всесвіт.

ВЕФ визначає дефініцію «глобальний ризик» як подію невизначеності або її передумови, які можуть мати значний негативний вплив на декілька країн або галузей протягом наступних 10 років.

«Глобальні тренди» визначаються як довгострокові патерни, які мають місце на сьогодні, та які можуть призвести до посилення глобальних ризиків або альтернативної взаємодії між ними.

Ландшафт глобальних ризиків, побудований на основі експертних опитувань, проведених ВЕФ, дає можливість зосередитися на диференціації ризиків з точки зору їхньої

ймовірності та потенційного впливу на глобальне суспільство (рис. 2.1).

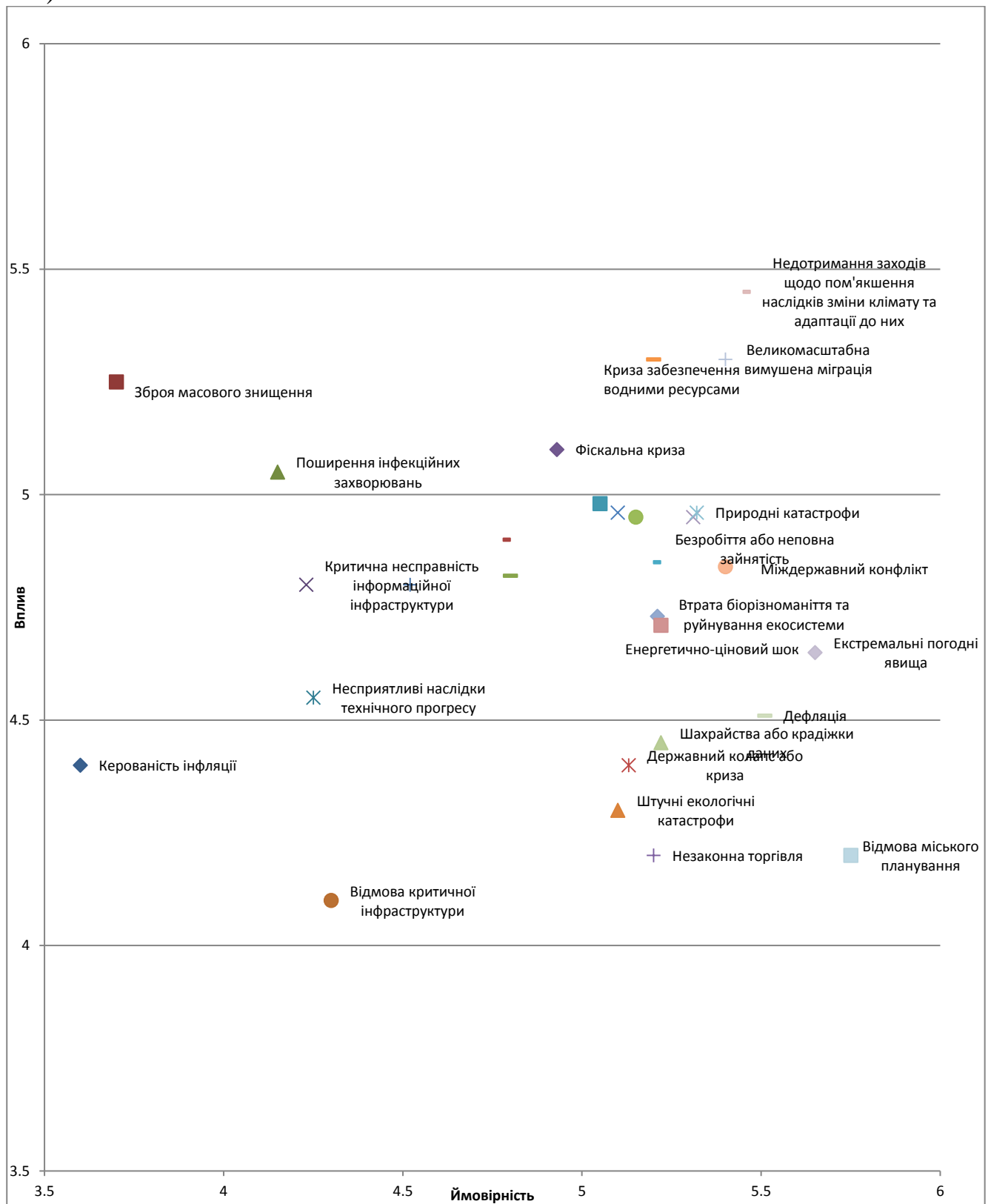

Рис. 2.1 – Ландшафт глобальних ризиків – 2016 [8]

Зосередимо увагу на основних викликах, проблемах і ризиках, вирішення яких поодинці, окремими країнами і навіть континентами, стало неможливим, які визначаються як виклики, проблеми і ризики глобального характеру [1, 2, 3]:

1. Екологічна проблема, збереження середовища людства, а отже, і його самого. Сьогодні усе більше вчених доходять висновку, що екологічний виклик у XXI ст. є основним. У найзагальнішій науковій формі суть цього виклику визначається в такий спосіб: перевищення нашою цивілізацією господарської ємності біосфери. Природно-наукова концепція, що сьогодні кладеться в основу вивчення глобальних екологічних проблем, – це теорія біотичної регуляції навколишнього середовища.

У власне економічному плані із цим пов'язана поява принципово нової проблеми – меж економічного зростання – концепція Римського клубу. Увага до екологічної складової економічного зростання має на увазі визнання необхідності погодити діяльність людини із законами природи, включити господарську діяльність людини у природні біохімічні цикли, забезпечити рівновагу біосфери в цілому.

Проблема непоновленості природних ресурсів також відіграє серйозну роль у контексті екологічних проблем. Серйозну, але не вирішальну. Сьогодні головну відповідальність за забруднення природного середовища і стан непоновлюваних природних ресурсів несуть розвинуті країни. За даними Міжурядового агентства з питань зміни клімату, 74 % викидів вуглекислоти в атмосферу припадає на розвинуті і лише 26 % – на країни, що розвиваються. У перерахуванні на душу населення цей показник у розвинутих країнах у 10 разів вище, ніж у тих, що розвиваються.

Як найбільш впливовий та ймовірний глобальний ризик найближчі 10 років експертами опитування, яке проведено ВЕФ [8], було визначено ризик недостатності заходів щодо пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до них, яке відображає, екологічні ризики, пов'язані зі зміною клімату, перемістилися від гіпотетичних наслідків до цілком конкретних.

Зміна клімату та ризики нестачі прісної води нерозривно пов'язані із проблемою продовольчої безпеки. Близько 70 % струму прісної води в середньому в світі використовується для сільського господарства, для найменш розвинених країн цей показник сягає більш ніж 90 %.

Діоксид вуглецю викликає підкислення океану, що робить його несприятливим для маленьких молюсків, що в свою чергу

відбивається на подальшому харчовому ланцюгу, погрожуючи доступності їжі з морів.

Проблема управління водними ресурсами величезна. З одного боку, більше мільярда людей не мають доступу для повноцінного забезпечення прісною водою, 2,7 млрд людей – або 40 % населення світу – страждають від нестачі води, принаймні, місяць на рік.

Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) вважає, що 4 мільярди людей до 2050 р. будуть жити у вододефіцитних районах. За даними Всесвітньої ради з водних ресурсів, в багатьох посушливих і напівпосушливих річкових басейнах світу вже використовується від 80 % до 90 % дефіцитного водного ресурсу, більш ніж 70 % великих річок світу більше не досягають моря.

З іншого боку, антисанітарія прирікає 2,4 мільярда людей на багато захворювань, таких як шлунково-кишкові, які є третьою провідною причиною смерті серед дітей.

Ефективне управління водними ресурсами на глобальному, регіональному і національному рівнях є ключовим завданням у вирішенні цих проблем. У країнах, що розвиваються, політичні проблеми часто мають пряме відношення до забезпечення проектів розбудови водної інфраструктури та вирішення відповідних фінансових проблем, пов'язаних із залученням коштів у ці проекти.

У розвинутих країнах світу значна частка водних ресурсів використовується для виробництва енергії – Сполучені Штати споживають близько 40 % запасів прісної води для забезпечення джерел енергії, Європа – більш ніж 30 %. За прогнозами, попит на воду для енергетики і промисловості до 2030 р. зросте на 70 %. У глобальному масштабі потреба у воді перевищить стійке постачання на 40 %. Тиск на окреслену проблему найближчі десятиліття буде додавати необхідність збільшення сільськогосподарського виробництва, щоб прогодувати зростаюче населення і зростаючий попит на їжу.

Якщо практика поточного управління водними ресурсами істотно не зміниться, багато частин світу зіткнеться зі зростаючою конкуренцією за воду між сільським господарством, енергетикою, промисловістю та містами. Напруженість, ймовірно, зростатиме в межах країн між сільськими і міськими районами, між біднішими і багатішими районами, а також потенційно між юрисдикціями. Більше 60 % басейнів транскордонних вод у світі не мають будь-якого типу спільної структури управління. Навіть в тих випадках, коли такі

структури існують, вони часто не охоплюють всі держави, що використовують ресурси басейну. Міждержавна напруженість через доступ до водних ресурсів вже очевидна для деяких частин Південної Азії і може вплинути на еволюцію ландшафту міжнародної безпеки.

За прогнозами та планами Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (UNFCCC), узгоджених на Паризькій конференції з клімату в грудні 2015 р. потепління до 2100 р. досягне 2,7 °С. З огляду на ці події світ не може жити без адаптації до нових умов.

Вирішення екологічної проблеми неможливе в локальних межах. Разом із тим, у цілому увага великого бізнесу до екології підсилюється, зростає розуміння того, що екологічні катастрофи шкодять і йому (падіння курсу акцій, зниження інвестиційної привабливості, іміджеві втрати тощо).

Невиконання рішення проблем зміни клімату і водної кризи будуть провокувати «великомасштабні демографічні відповіді». Наприклад, вимушені міграції населення.

2. *Зростання потоків вимушених мігрантів.* Ландшафт глобальних проблем і ризиків демонструє помітне зростання сприйняття ймовірності і впливу ризику великомасштабних вимушених міграцій. Визначення цього ризику включає в себе примусову міграцію, викликану не тільки насильством і конфліктами, такими як конфлікти в Сирії та Іраку, але й з причин несприятливого навколишнього середовища або економічних причин. Ризик є тісно взаємопов'язаним з іншими ризиками, які викликають занепокоєння в довгостроковій перспективі – це міждержавні конфлікти, зміна клімату і водна криза, які обговорювалися вище.

Великомасштабна вимушена міграція пов'язана з цілою низкою ризиків соціальної та економічної нестабільності з невизначеністю навколо наслідків Четвертої промислової революції. Глобальні потоки біженців досягли безпрецедентного рівня за останні часи історії. У 2014 р. 59,5 мільйона чоловік були насильно переміщені в світі, в порівняно з 40 млн за часи Першої Світової війни.

Більше половини цих біженців – це біженці з трьох конфліктних країн: Сирії, Афганістану і Сомалі. Останніми часами динаміка цих процесів прискорюється: протягом 2014 р. число людей, переміщених за добу становило 42 500, що у чотири рази більше, ніж у 2010 р. Хоча нещодавна криза вимушеної міграції більшою частиною торкнулася Європи, цей виклик носить глобальний характер і стосується постраждалих в більшості регіонів.

Динаміку міжнародних потоків мігрантів в світі за 1960 – 2015 рр. представлено на рис. 2.2.

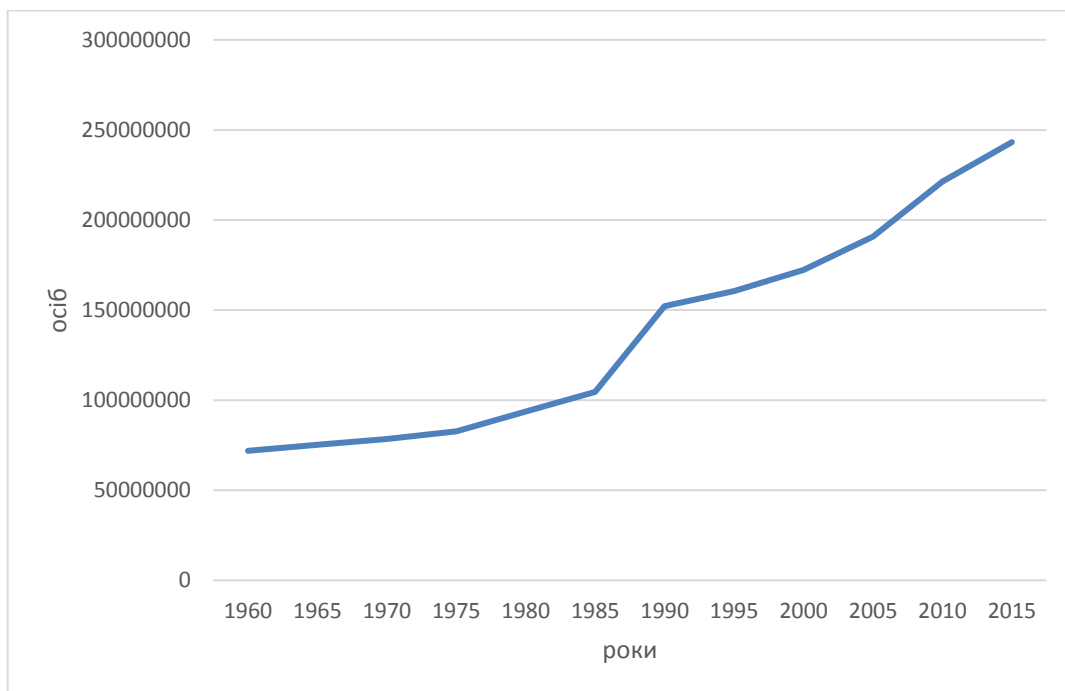

Рис. 2.2 – Динаміка міжнародних потоків мігрантів в світі, 1960 – 2015 рр. [4]

Три фактори збільшують ризики, пов'язані з вимушеною міграцією. По-перше, люди залишаються в приймаючих країнах довше, ніж зазвичай. Середня тривалість переміщення подовжується з дев'яти років в 1980-х р. до 20 років у середині 2000-х. Чим довше люди залишаються за межами своїх рідних країн, тим важче повернутися: часто вони втрачають свої гроші на прожиття, родинні зв'язки і фізичне майно. Тривала ситуація вимушеної міграції біженців стає ще більш важкою, коли біженцям надаються лише обмежені соціально-економічні права і можливості, обмежуючи сферу їхнього застосування, щоб повернути їм кошти для існування і гідності.

Відсутність ефективної політики інтеграції в більшості країн може призвести до утворення гетто або ізольованих співтовариств на задвірках суспільства, що спотворює соціальні розлади і уразливість до розчарувань і навіть радикалізації. В Європі швидкий приплив мігрантів в 2015 р. кинув виклик місцевим фінансам та потужностям поглинання, посилив тенденцію до поляризації суспільства і політичного протистояння, що в свою чергу підриває ефективність європейських структур управління.

По-друге, глобальна гуманітарна архітектура не здатна ефективно реагувати на виклики сьогодення. Багато країн, у тому числі деякі країни-сусіди Сирії, або не підписали Женевську конвенцію, яка регулює статус біженців, або не підтримують це тому, що немає механізму примусу.

Інституційна архітектура вирішення проблем біженців спеціалізується на наданні короткострокової допомоги людям, переміщеним в результаті конфліктів і насильства. Це передбачає, що біженці оселяються в таборах і в першу чергу потребують гуманітарної допомоги, в той час як більшість із них сьогодні осідають в містах, де гуманітарні організації досі добре нерозвинуті. Більше того, Женевська конвенція не охоплює екологічних мігрантів, чия кількість, як очікується, зросте з причина, що наводилися вище.

По-третє, більшість вимушених переселенців приходять в інші країни, що розвиваються, де соціальні та управлінські системи можуть бути досить слабкими. У 2014 р. 86% біженців жили в країнах, що розвиваються, і близько 12% - в найменш розвинених країнах.

Хоча дослідження, присвячені економічним наслідкам припливу біженців, є обмеженими, існує точка зору, що біженці можуть внести позитивний внесок в економіку приймаючої країни за рахунок збільшення обсягу попиту, припливу грошових переказів, сприяння використанню технології та участі в міжнародній торгівлі. У країнах з розвинутою економікою, з високою часткою літніх людей біженці можуть зробити свій внесок в підтримання сукупного попиту і стабільності робочої сили.

Багатостороннє зближення біженців з місцевими бізнес-спільнотами можуть сприяти як зниженню ризиків, так і підвищенню стійкості в країнах транзиту і країнах призначення. Заходи адаптації мігрантів мають включати дозвіл на роботу, доступ до робочих місць, визнання навичок і професійної підготовки, а також доступ до шкіл і послуг громадської охорони здоров'я. У той же час на глобальному рівні розвиток спільноти може допомогти зосередити зусилля на будівництві, сталості і допомозі біженцям на шляху до самовпевненості. Така політика може стати важливим кроком для вирішення проблеми повільного і нестійкого економічного зростання, яке на цей час переживає світ.

3. Проблема збереження здоров'я людства, усунення масових епідемій, збільшення тривалості життя у працездатному стані.

Країни Південно-Східної Азії, Африки, Латинської Америки, Карибського басейну, ті, кого сьогодні прийнято називати Периферією, знаходяться в цьому відношенні у вкрай несприятливій ситуації. Найтривожніше становище у цій сфері на африканському континенті Африка сьогодні знаходиться на порозі глобальної демографічної катастрофи і власними зусиллями свої проблеми не вирішить.

4. Загострення у планетарному масштабі продовольчої проблеми. За останні 40 – 50 років сумарний приріст населення планети був таким же, як за попередні 500 тис. років. За прогнозами експертів ООН, чисельність населення Землі до 2050 р. зросте до 9 млрд ос. Значущість цієї проблеми впливає з того, що на базі досягнутих сьогодні ресурсів і технологій забезпечити всьому людству стандарт споживання і якість життя на сьогоднішньому рівні промислово розвинутих країн неможливо. Але проблема ця, зрозуміло, не тільки і навіть не стільки технологічна, скільки соціально-економічна. І в неї є кілька сторін.

Одна сторона – демографічна – темпи росту населення і його нерівномірність по регіонах: демографічний вибух у країнах, що розвиваються (його пік за темпами щорічного приросту припав на кінець 60-х р. а за абсолютною величиною – на рубіж 80-90-х р.) і демографічне старіння у промислово розвинутих країнах та ряді країн із перехідною економікою.

Сьогодні зростання продовольчих ресурсів більше всього відстає від збільшення народжуваності в Африці, тому африканський континент першим зіштовхнувся із загрозою масового голоду. Але ця загроза залишається і для всіх інших частин світу, що розвиваються.

4. Глобалізація бідності та нерівності. В оцінці цього явища у світовому співтоваристві існує значний розкид думок: від однозначно-негативних та критичних на адресу глобалізації до більш зважених. Розмаїтність оцінок виникає з різноманіття реальних процесів. Негативні наслідки глобалізації виявляються досить зримо. Поляризація доходів спостерігається як усередині окремих країн, так і у планетарному масштабі: глобалізація економіки призводить до поляризації між високодинамічними системами (групами країн) і стагнуючими системами.

Глобалізація ще не стала достатнім інструментом конвергенції доходів, її сучасні форми нерідко не вирівнюють, а поляризують доходи. Так само, як і в рамках окремих країн, за П. Ротлендом,

«меншість населення одержує доступ до нової інформаційної технології, а велика частина приєднується до пасивних споживачів або виявляється просто за бортом» [5].

5. Глобалізація расового і релігійного фундаменталізму, ризик краху національного управління. Расові і релігійні протиріччя завжди були джерелом численних конфліктів і кривавих воєн – від епохи варварства до кінця ХХ ст. Але на рубежі ХХ і ХХІ ст. протиріччя нерідко набувають планетарного характеру. У науковій літературі і публіцистиці існує думка про те, що найбільшим викликом світові є загроза зіткнення цивілізацій – християнства й ісламу. Найвизначніший представник цієї позиції С. Хантингтон у широко відомій книзі «Зіткнення цивілізацій і перетворення світового порядку» (1996 р.) пише: «Конфлікт ХХ століття між ліберальною демократією та марксизмом-ленінізмом являє собою не більш ніж скороминущий і протиприродний історичний феномен порівняно з постійними антагоністичними відносинами між ісламом і християнством» [6]. Його теза є у тому, що, з закінченням «холодної війни» ідеологічної боротьби між комунізмом і капіталізмом нова форма геополітичної конкуренції починає з'ясовуватися, що б зіштовхнути держави однієї цивілізації проти іншої. У цьому контексті культури і релігії, поряд з етнічним націоналізмом, стають головними осями міжнародного політичного конфлікту. Через 20 років стан світових справ дає нам підстави вважати, що Хантінгтон не був далекий від істини. У Європі, на Близькому Сході, в Азії та Африці, конкуруючі групи, релігійні терористичні осередки і інші радикальні недержавні суб'єкти не тільки кинули виклик існуючій політичній системі, але і територіальній цілісності держав.

За висловленням Стефані Бабст [9], сьогоdnішній геополітичний ландшафт все частіше характеризується релігійним і націоналістичним радикалізмом, що ставить під загрозу глобальний мир і стабільність. На додаток до справді радикальних переконань, релігійні та націоналістичні переконання часто використовуються як привід, щоб приховати більш глибокі драйвери конфлікту, такі як економічний спад, дефіцит ресурсів, соціальні зміни і політичні конфлікти. У відповідь на загрозу ці тенденції потребують комплексних рішень, які спрямовані в бік розвитку більш глибокого розуміння корінних причин виникнення радикально налаштованих груп, їхньої стратегії і тактики, а також покладання відповідальності за ці ризики на всіх акторів по всьому світу.

Очевидно, що традиційних методів роботи правоохоронних органів недостатньо, щоб мати справу з тенденціями, які мають релігійне та націоналістичне походження. Необхідним є більш широкий підхід для запобігання та протидії цій тенденції. У вирішенні цих проблем повинні брати участь національні уряди, міжнародні організації, публічний і приватний сектори. Розроблені ними механізми мають носити насправді глобальний і всеосяжний характер.

Міжнародний ландшафт безпеки сьогодні знаходиться в постійному русі, кидаючи виклик соціальному, політичному і економічному прогресу, який був характерним для перших 25 років після закінчення «холодної війни». Прискорення технологічних інновацій, соціальна фрагментація і демографічні зрушення матимуть глибокі наслідки для порядку міжнародної безпеки.

Сьогодні геополітичний ландшафт характеризується двома головними явищами: по-перше, це вакуум, створений послабленням ролі держави та слабкими країнами, що відкриває простір для підйому збройних недержавних суб'єктів у сфері глобальної безпеки. Підйом озброєних недержавних суб'єктів демонструє відхід від традиційного Вестфальського уявлення про роль держави.

По-друге, спостерігається повернення стратегічної конкуренції між сильними державами з конфліктуючими інтересами, що може перешкоджати ефективним діям у відповідь на глобальні виклики криз або проблем, які поступово загострюються. Фрагментація держав була основною проблемою безпеки в період після закінчення «холодної війни».

Зараз ми спостерігаємо підйом гібридних конфліктів – ситуацій, коли як класичні, так і асиметричні загрози співіснують і доповнюють одна одну. Сучасне «поле бою» розмиває відмінності між зонами війни і зонами миру, а також між законними арміями, нетрадиційними противниками і цивільними особами. Важко виміряти вплив на світ війни і конфліктів, які відбулися останнім часом, але за найконсервативнішими оцінками в 2014 р. в 42 збройних конфліктах було вбито близько 180 тисяч осіб. Непрямі випадки смерті і витрати, викликані війною, пов'язані з недоїданням, переміщенням, травмами і хворобами, підвищують ці оцінки у декілька разів. На сьогоднішній день в результаті війн і пов'язаним з ними лихом понад 6 мільйонів людей були вимушено переміщені, і ці цифри далі зростають. Смерті від тероризму також на підйомі; в 2014

в результаті терористичних актів в 93 країнах світу було вбито більш ніж 32°000 осіб. Непрямі витрати обох тенденцій є значними.

Сьогоднішній світ більше багатошаровий, ніж багатополлярний: держави знаходяться під тиском як зовнішніх сил, так і своїх власних громадян.

Згідно з дослідженням глобальних ризиків ВЕФ, третю позицію за рівнем впливу і ймовірності займає ризик краху інститутів державного управління, який впливає на бізнес у багатьох сферах.

Відмова від національного управління сприймається як найвищий ризик для ведення бізнесу керівниками з 14 країн світу. Як йдеться в останньому виданні звіту про глобальну конкурентоспроможність, наслідки краху управління серйозно підривають конкурентоспроможність багатьох країн світу, їхню стратегію, спрямовану на економічний розвиток. Слабке управління на національному рівні створює простір для організованих злочинців і терористів. Міжгалузевий і транснаціональний характер цієї незаконної діяльності означає, що вона створює небезпеку для всіх, спричиняючи економічні, соціальні та екологічні збитки на регіональному і глобальному рівнях.

б. Глобалізація продуктивних сил. Ідеться про утворення всесвітньої системи супутникового та кабельного зв'язку і телекомунікації, про створення єдиного світового інформаційного простору, вершиною якого є всесвітня мережа – Інтернет.

Колосально зросла і безупинно зростає роль інформації в економічних процесах і відтворенні благ, що дозволяє зробити висновок (і його зараз розділяє більшість учених – економістів і соціологів) про інформаційну революцію, що відбувається, яка спресовує простір і час.

Підприємці телекомунікаційної сфери були названі першими «глобальними гравцями», тому що саме тут менеджмент має вирішувати свої задачі у планетарному масштабі, створювати технологічний і економічний механізм передачі інформації на весь світ, переборюючи відому ізольованість локально-національного і міжнародного простору в минулому. У рамках світового ринку стратегія мереж зобов'язана бути одночасно глобальною і локальною: саме таку ситуацію японські менеджери назвали неологізмом «глокалізація». Зміст терміна (від слова *glok* – дзвін) – створення систем контролю й управління, здатних поєднати їхню централізацію з

локальними економічними інтересами (інтереси простору, в якому чутні удари дзвону).

Інтернет безпосередньо знаменує революцію в техніці та технології, але призведе до революції і в економіці. Вплив Інтернету і на фінансовому, і нетоварно-торговому ринку великий уже сьогодні. Система Інтернет виконує зростаючий обсяг посередницьких операцій із грошми та їхніми представниками, з'явилися спеціалізовані Інтернет-банки, через Інтернет торгують, до Інтернету повертається фондовий ринок. Сьогодні ще важко повною мірою усвідомити весь вплив, який система Інтернет чинить на економіку у глобальному, планетарному масштабі.

Американський економіст Даніел Белл висунув концепцію постіндустріального суспільства («Початок постіндустріального суспільства» – 1973 р.) і визначив інформацію як найважливіший стратегічний ресурс, інструмент перетворень [7]. Перетворення інформації на більш значимий фактор виробництва виявляється у зростаючій ролі сучасних інформаційних технологій, у глобалізації світової економіки. Перекидання інформаційних потоків у найкоротший термін роблять світову економіку не просто більш динамічною, а динамічно-взаємозалежною. Зрив на будь-якій великій біржі може в лічені секунди викликати паніку на біржі, що знаходиться на протилежній точці земної кулі.

Інформатизація економіки, у тому числі й виробництва, і особливо фінансів, означає, на думку багатьох економістів і соціологів, перехід до нового інформаційного способу виробництва.

Рівень інформатизації багато в чому визначає технологію управління і прийняття рішень. Із цим пов'язані конкурентні переваги як окремої фірми, так і країни в цілому. Нова роль інформації вимагає і нового підходу до вивчення різних проблем державного і муніципального управління. В управлінні вирішального значення набуває пошук, оволодіння (присвоєння), вивчення, обробка інформації, тобто управління інформаційними потоками як умова і передумова прийняття рішень, що в кінцевому рахунку впливають на поведінку людей через їхні інтереси.

Інформація впливає на економічний вибір фірм, домогосподарств, транснаціональних корпорацій, міжнародних економічних організацій, влади всіх рівнів.

У діяльності фірми в умовах глобальної економіки усе більшого значення набуває перспективне планування. А це багато в чому

залежить від обсягу отриманої інформації. Інформація дорого коштує і розподілена усе ще нерівномірно. Але витрати на інформацію окупаються економією на інших трансакційних витратах і роблять фірму більш конкурентоспроможною.

Глобалізація істотно впливає на міжнародний поділ факторів виробництва і на територіальне розміщення продуктивних сил:

по-перше, виникли нові явища в міжкраїнному розміщенні галузей виробництва:

- у нові індустріальні країни та країни, що розвиваються, «переводяться» (у тому числі і шляхом переливу капіталу) деякі традиційні базові галузі, наприклад металургія, первинна нафтохімія;

- у цих же країнах посилюється розміщення масового виготовлення сучасної високотехнологічної продукції, у тому числі на експорт, при збереженні за розвинутими країнами розробки нових ідей і технологій;

по-друге, посилюється міжкраїнова міграція робочої сили: масовий перехід із країн, що розвиваються, у розвинуті: дешевої малокваліфікованої робочої сили; «відтік розуму»;

по-третє, відбувається повсюдне розширення меж функціонування нового фактора виробництва – інформаційного, формування єдиного світового інформаційного простору на основі парку комп'ютерів: при цьому цей фактор (як і капітал) розподілений сьогодні вкрай нерівномірно – переважає в індустріально розвинутих країнах, нових індустріальних країнах і частково у країнах, що розвиваються (у їхніх індустріальних центрах).

Глобалізація в галузі транспорту проявляється у створенні єдиної всесвітньої транспортної мережі. У світі почався процес злиття авіаційних, залізничних і автомобільних компаній в єдині транспортні конгломерати, усередині яких утвориться чіткий поділ праці.

Нерозуміння ризиків, пов'язаних із технологіями, в першу чергу їхніх системних каскадних ефектів, може мати далекосяжні наслідки для національних економік, галузей економіки та глобальних підприємств. За деякими оцінками, європейські країни, які неадекватно реагують на технологічні зміни, можуть втратити близько 600 млрд євро доданої вартості протягом наступних 10 років. Бізнесу, розробникам політики і громадянському суспільству необхідно знайти відповідні рамки для вирішення чотирьох

найважливіших ризиків, пов'язаних із переходом до цифрової економіки.

По-перше: кібератаки і пов'язані з ними інциденти були відзначені на карті глобального ландшафту ризиків як найбільш вірогідні і найбільш потенційно впливові ризики останніх років. В Північній Америці ризик кібератаки займає провідні позиції як найбільш імовірний. Кібер-залежність розглядається учасниками проведених ВЕФ-опитувань як третя найбільш важлива глобальна тенденція із ймовірною динамікою до подальшого зростання, що підвищує шанси кібератак з потенційними ефектами каскадування.

Хоча організації прагнуть використовувати потенціал кібер-технологій для підвищення ефективності своєї діяльності, вони не можуть повністю інтерналізувати безпеку від кібер-загроз і забезпечити відповідний рівень інвестицій у підвищення ефективності операційного управління ризиками та зміцнення організаційної стійкості.

По-друге, обмін даними між країнами і зацікавленими сторонами. З огляду на притаманний потокам даних міжнародний характер, особливо в таких областях, як ланцюги постачань або 3D-друк, управління на національному рівні має бути доповнене діючими міжнародно-правовими рамками. Тим не менш, на сьогодні режим регулювання цифрових технологій розвинений слабо, відчувається нестача необхідної правової визначеності в таких областях, як конфіденційність, прозорість, контроль шифрування, режими інтелектуальної власності на дані, які перетинають кордони, а також вплив патентованих даних на конкуренцію.

Існує загроза, що фізична інфраструктура для обміну даними, така як підводні кабелі, також може стати мішенню міжнародних конфліктів або тероризму.

По-третє: зміни в середовищі ринку праці. За оцінками Бюро США зі статистики праці, до 2022 р. 47% робочих місць американських робітників ймовірно будуть автоматизовані.

Уся система зайнятості в світі має бути піддана ревізії, необхідно сформувавши систему переходу від старих до нових видів робіт. Як очікується, в середньостроковій перспективі збільшиться значимість навичок STEM (наука, технології, інженеря та математика). В довгостроковій перспективі потреби в навичках зосередяться в таких сферах, як творчість, вирішення проблемних ситуацій і соціальний інтелект.

По-четверте: розширення нерівності розподілу багатства, доходів і соціальної нерівності. Доступ до технологій може загострити відмінності в доходах всередині і між країнами, між тими, хто адаптувався до нових технологій, і тими, хто не має до них доступу. Чотири мільярди з 7 мільярдів осіб населення планети все ще не мають доступу до Інтернету і не можуть стати бенефіціарами переваг економіки знань та зростання, заснованого на нових технологіях.

Наразі розподіл доходу багато в чому визначається зайнятістю: просування технології може призвести до зниження кількості необхідної праці і накопичення багатства в меншій кількості рук.

Надмірні нерівності знижують сукупний попит, загрожують соціальній стабільності і можуть збільшити такі ризики, як вимушена міграція або тероризм, викликані насильницьким екстремізмом, про що йшлося вище.

7. Глобалізація промислового виробництва. Проявом цього процесу служить виникнення «міжнародного виробництва» у рамках окремих «корпорацій». Міжнародна експансія ТНК будується у глобальній економіці за принципом «оптимальної спеціалізації». Суть її в тому, що виробництво розміщується з урахуванням національних особливостей (вартість ресурсів, рівень податків тощо). Проміжні постачання між ланками корпорації в різних країнах можуть не приносити цим ланкам прибутку. Важливий ефект діяльності не окремої фірми, а ефект корпорації в цілому.

Прямі іноземні інвестиції (ПІ) з 1980 р. збільшилися в 33 рази з \$ 54 млрд до US \$ 1.76 трильйонів дол. США в 2016 р. Дійсно, інвестиції в напрямку Південь-Південь (тобто інвестиції з однієї економіки, що розвивається, в іншу) за останні роки зросли більш ніж на дві третини: від \$ 1,7 трлн в 2009 р. США до \$ 2,9 трлн в 2013р.

Динаміку частки прямих іноземних інвестицій у світовому ВВП з 1970 р. по 2014 р. представлено на рис. 2.3.

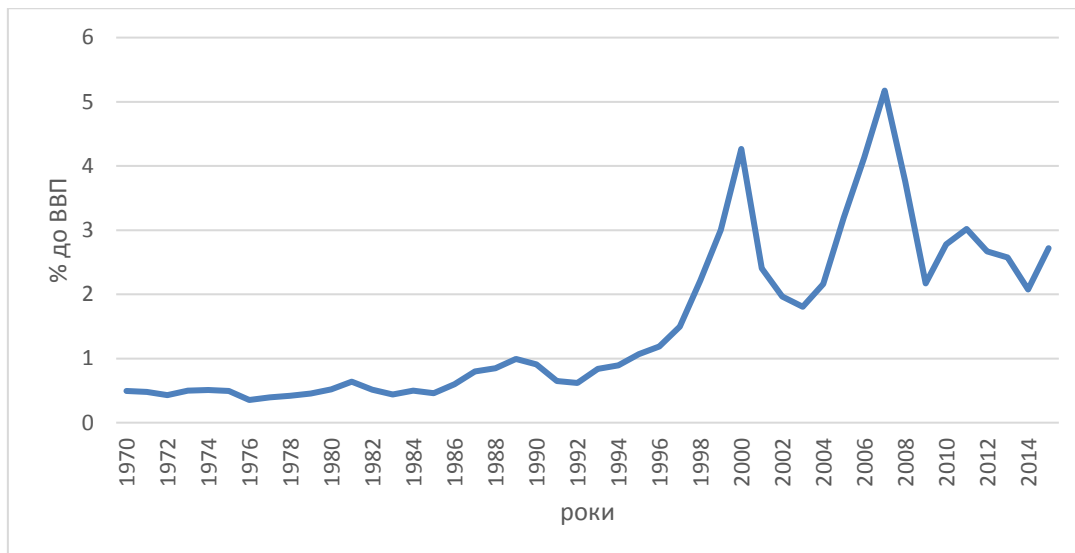

Рис. 2.3 – Динаміка частки прямих іноземних інвестицій у світовому ВВП, %, 1970 –2014 рр. [4]

Пропонуючи компаніям можливості зниження виробничих витрат, а країнам – можливість економічного розвитку шляхом участі в глобальних ланцюжках створення вартості, інтернаціоналізація бізнесу збільшує вплив глобальних ризиків. З точки зору економічних і політичних ризиків компанії стають більш уразливими, навіть якщо вони не мають безпосередню присутність в регіонах, де ризик є наявним. Стійкість будь-якого бізнесу великою мірою залежить від приватних осіб, стійкості постачальників і покупців, чії ланцюжки поставок можуть охоплювати багато країн.

Глобалізація промислового виробництва стала мультиплікатором структурних зрушень в економіці й початком становлення нового технологічного устрою на рубежі ХХ і ХХІ ст.

На рубежі століть почалося становлення нового технологічного устрою: біотехнологія, екологічно орієнтоване виробництво, глобальні інформаційні мережі, космічні технології, виробництво конструкційних матеріалів із заздальгідь заданими властивостями. Це зрушення буде забезпечуватися безперервністю інноваційного процесу і безперервним утворенням працюючого населення. На зміну індустріальній і постіндустріальній економіці приходить інформаційна економіка й економіка знань.

Освоєння бізнесом новітніх техніки і технологій привело до помітного зростання корпоративної науки, що стала найважливішою ланкою всесвітнього глобального наукового комплексу. Ядро «нової економіки» складають високотехнологічні фірми, у їх числі Apple, Intel,

Microsoft та ін.

8. *Глобальна тенденція зростання безробіття та неповної зайнятості.* Згідно з дослідженням ВЕФ, два глобальні економічні ризики: безробіття та неповна зайнятість і цінові шоки на енергоносії спричиняють стурбованість бізнесу в половині зі 140 країн, охоплених дослідженням.

Динаміку рівня безробіття в світі з 1991 р. по 2014 р. представлено на рис. 2.4.

Безробіття або неповна зайнятість наводиться в дослідженнях як найвищий ризик для бізнесу в 12 країнах Європи і є одним з п'яти провідних ризиків в 25 країнах цього регіону. Цей ризик не обмежується країнами Південної Європи, охопленими кризою, такі як Кіпр, Греція, Італія, Португалія та Іспанія. Він є також впливовим в таких країнах, як Австрія, Фінляндія і Франція, де рівень безробіття значно нижче, хоча історично високий; в Польщі та Македонії, де більше половини молоді є безробітними, на Балканах, де безробіття стрімко зростає, в Сербії, Боснії і Герцеговіні. Поряд із проблемами, пов'язаними з вимушеною міграцією, високий рівень безробіття може спричинити зростання ризику глибокої соціальної нестабільності в Південній і Східній Європі в цілому.

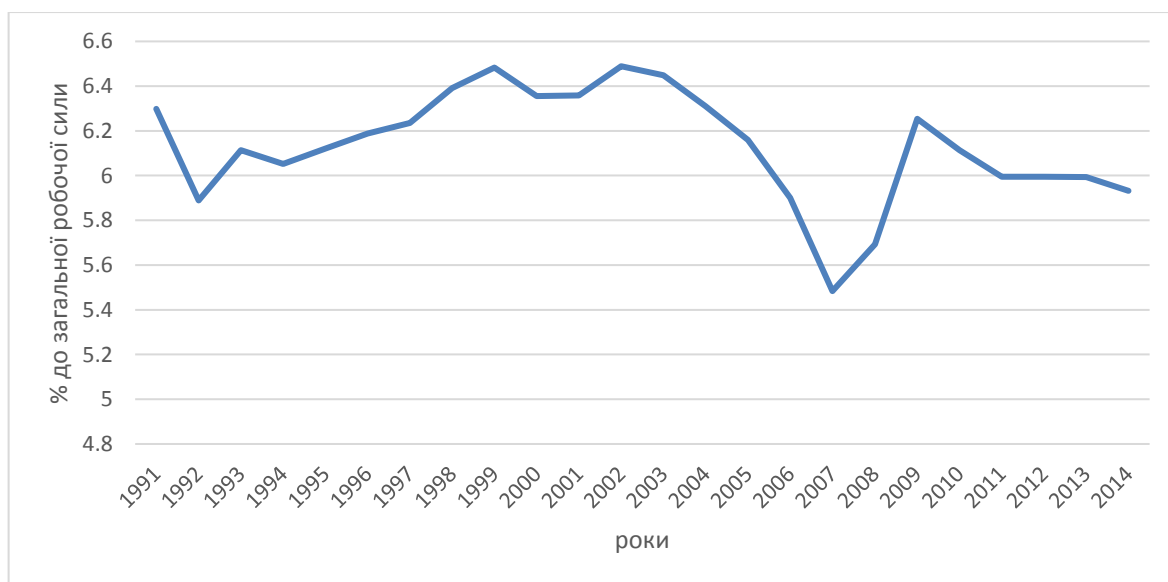

Рис. 2.4 – Динаміка рівня безробіття в світі (% до загальної робочої сили, розраховано за методикою МОТ), 1991 – 2014 рр. [4]

Безробіття впливає на бізнес кількома способами: стримуючи економічне зростання і загрожуючи соціальній стабільності. У зв'язку зі зростаючою невідповідністю між навичками, необхідними швидко мінливому ринку робочих місць, підприємства намагаються вербувати робочих з можливостями, яких вони потребують.

Очікуване зростання числа робочих місць зосереджено в професіях, для яких сьгоднішні працівники підготовлені неадекватно.

Внаслідок кризи 2008 р. структурне безробіття збільшилося у всіх основних країнах світу. Від звільнення значно більше страждають робочі місця середнього рівня кваліфікації, в той час як більшість нових робочих місць було створено в низькооплачувальних сферах діяльності і тимчасовій зайнятості. Крім того, технологічні зміни і рух до автоматизації прискорюють зміни характеру праці. Передбачається, що до 2020 р. майже половина всіх поточних професій можуть постраждати від досягнень в області робототехніки і штучного інтелекту.

Згідно з рекомендаціями ВЕФ, необхідно впроваджувати реформи на ринку праці та в сфері підготовки фахівців у таких трьох основних напрямках:

- по-перше, система освіти має бути зорієнтована на навчання гнучким компетенціям, навичкам саморозвитку та самоменеджменту, навчання «протягом життя», соціальним комунікаціям. У зв'язку з тим, що робота, заснована на знаннях, інформації та стандартних протоколах, все більше буде оброблятися за допомогою технології, освіта має готувати майбутні покоління до тих видів діяльності, де люди можуть, як і раніше, обганяти машини - collaborationbased діяльність – це робота в команді, взаємодія, відносини і культурна чутливість. У більш автоматизованому майбутньому найбільшого значення будуть мати такі якості, які мають відношення до емоційного і контекстного інтелекту;

- по-друге, бізнес повинен співпрацювати з освітніми установами та урядами, щоб допомогти системі освіти не відставати від потреб ринку праці, компанії повинні фундаментально переосмислити свою роль як споживачів готового людського капіталу, який попередньо формується у школах, закладах професійної освіти, університетах і інших компаніях;

- по-третє, уряди повинні виходити за рамки системи освіти, зорієнтувавши її для сприяння розвитку індивідуальних талантів.

9. Зростання вразливості глобальної економічної системи перед обличчям глобальних фінансових ризиків. Найбільш впливовими і найбільш ймовірними серед економічних ризиків дослідженням ВЕФ було визначено крах фінансових механізмів та інститутів, фіскальну кризу і «бульбашки» активів. Разом узяті, ці ризики можуть призвести до стійкого уповільнення темпів економічного зростання (рис. 2.5) з відповідним впливом на зайнятість і, в кінцевому рахунку, на соціальну стабільність.

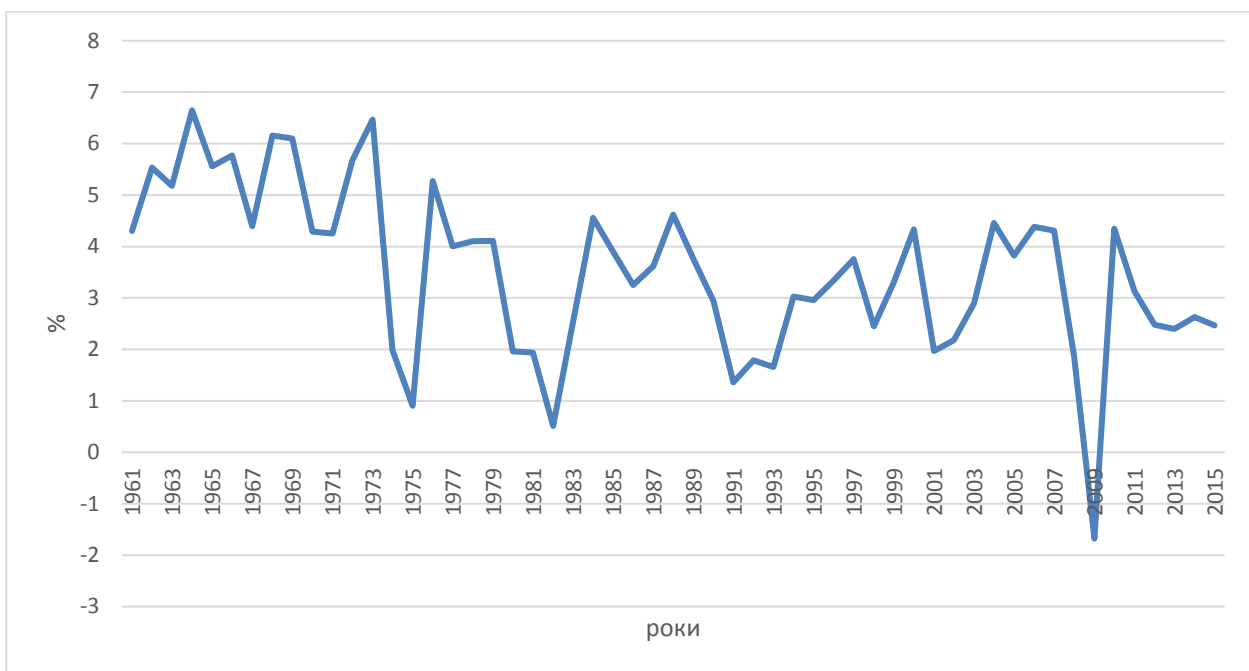

Рис. 2.5 – Динаміка темпів приросту світового ВВП, %, 1961 – 2015 рр. [4]

Глобальна регуляція економічних проблем на сьогодні зосереджена на вирішенні проблем корпоративних і державних боргів на ринках, що формуються. За оцінками Міжнародного валютного фонду (МВФ) ступінь надмірного корпоративного запозичення зріс до 3 трлн дол. США, корпоративний борг цієї групи країн по відношенню до ВВП зріс у 2014 р. у порівнянні з 2004 р. на 26 %. Конкретних ризиків світ може очікувати від Китаю, де продовження державою політики запобігання уповільненню темпів економічного зростання на основні розширення кредитування може ще більше посилити вразливість економіки цієї країни до фінансових криз.

Нещодавні глобальні економічні зміни збільшили ймовірність і потенційний вплив фінансових «бульбашок». Ризик фінансових

«бульбашок» спричиняє найвищий рівень занепокоєння в Ісландії, Люксембурзі, Норвегії, Швеції, Сполученому Королівстві. З ними пов'язаний економічний ризик заподіяння фінансової кризи по всій Європі.

Деякі дослідження показують, що розвиток національних фінансових ринків, збільшення рівня їхньої інтеграції, розвиток нових технологій торгівлі фінансовими інструментами можуть збільшити поширеність фінансової волатильності та невизначеності на них. Переосмислення регулювання фінансових ринків є необхідною умовою для обмеження глобальних фінансових ризиків.

Високу ймовірність мають ризики зростання вимог щодо премій за ризик з інвестицій в ринки, що розвиваються, які можуть підірвати стійкість виплат заборгованості і призвести до розворотів потоків капіталу.

Результатом вищенаведеного може стати ряд корпоративних і суверенних дефолтів на ринках, що розвиваються, розростання фінансової кризи і подальше уповільнення світового економічного зростання. У свою чергу, повільніше зростання в країнах з економікою, що розвивається, може ще більше зменшити споживчі ціни, посилюючи зрушення обмінних курсів. Зниження ліквідності фінансових ринків в країнах, що розвиваються, може спровокувати нестабільність на світових фінансових ринках і призвести до уповільнення темпів зростання глобальної економіки в цілому. Це, в свою чергу, загострить ризики, пов'язані з безробіттям і слабким фіскальним становищем багатьох ключових економік.

У розвинених країнах залишається занепокоєність відносно рівня боргу – перш за все, публічного, що створює подальшу уразливість всіх взаємопов'язаних систем глобальної економіки. Національні економічні кризи можуть викликати глобальне уповільнення, але міжнародне управління не має на сьогодні релевантних механізмів, спрямованих на вирішення ризиків, які знаходяться в сфері компетенції національної економічної політики.

10. *«Цінові шоки» на енергоносії* – це виклик і ризик, який, згідно з Global Risks Report 2016р., посідає перше місце в 29 зі 140 економік світу. Починаючи з 2010 р. до червня 2014 р. світові ціни на нафту були досить стабільними, на рівні близько \$ 110 за барель на нафту Brent. Починаючи з червня 2014 р., вони коливалася в межах близько 45 – 60 дол. США за барель.

Ціни на природний газ часто індексуються згідно з коливаннями цін на нафту, наслідуючи їхню траєкторію. Це призвело до суттєвих зрушень багатства від країн-виробників нафти і газу до країн-споживачів. На сьогодні прогноз цін на нафту залишається невизначеним.

Не дивлячись на те, що цей список далеко не вичерпаний, він дає можливість проаналізувати механізми, за допомогою яких глобальні ризики впливають на бізнес на національному рівні, а також підвищити рівень усвідомлення необхідності вживати відповідних заходів щодо їхнього нівелювання.

Вирішення глобальних ризиків лежить за межами здатностей до їхнього вирішення окремими компаніями, країнами і, навіть, міжнародними організаціями.

Необхідність співпраці між міжнародними, державними та приватними суб'єктами глобальної економіки є очевидною. Вирішення глобальних ризиків в багатьох випадках лежить в полі міжнародного приватно-публічного або державно-приватного партнерства. Така співпраця вимагає визначення ключових ризиків і інтересів зацікавлених сторін та вироблення плану спільних релевантних відповідей на сучасні глобальні виклики, що постають перед суспільством.

2.2 Розвиток глобальних ринків: ризики та можливості для України

Зростання світової торгівлі різко уповільнилося в 2015 р., темпи зростання обсягів імпорту на провідних ринках, що розвиваються, таких як Китай, Бразилія і Росія, були особливо низькими. Нещодавній спад здається більш циклічним, аніж структурним за своєю природою, що дає підстави для оптимізму. Стабілізація економічної ситуації в цих країнах повинна закласти основу для помірною відновлення зростання світової торгівлі в 2016 році. Незважаючи на найближчу перспективу викликів, що стоять перед країнами, які розвиваються, багато з цих країн отримали вигоду з сильних фундаментальних економічних показників, тобто вони, ймовірно, будуть важливим фактором зростання світової економіки і торгівлі в середньостроковій перспективі.

Короткострокові перспективи. Показники розвитку світової торгівлі стали великим розчаруванням 2015 р. Зростання торгівлі товарами різко уповільнилося в першій половині 2015 р. і тепер очікується, що вона буде розширюватися лише на 1% в натуральному вираженні за рік в цілому, порівняно з 3,1% в 2014 р. Нещодавній спад в торгівлі товарами виглядає ще гірше, виражений у вартісному еквіваленті через долар США, у зв'язку з падінням цін на основні сировинні товари і подальшій ревальвації долара США очікується скорочення приблизно на 13% за підсумками 2015 р.

Хоча в останньому кварталі (другий квартал 2015 р.), для якого є повні дані про світову торгівлю, показують, що з високою ймовірністю такі умови зберігалися і в другій половині 2015 р. Наприклад, стосовно перевезення вантажів для США індекс фрахтування Касс знизився на 2,4% порівняно з вереснем 2014 р. (на основі 3-місячної ковзної середньої) і індекс контейнерної торгівлі RWI/ISL (який розраховується на даних з 75 портів, що охоплюють близько 60% руху контейнерів по всьому світу), показав, що контейнерообіг знизився на 1,1% порівняно з аналогічним періодом 2014 р. У той же час, зростання руху через Суецький канал різко уповільнилося до 2,3% на рік до вересня з річним показником у 10% на початку 2015 р.

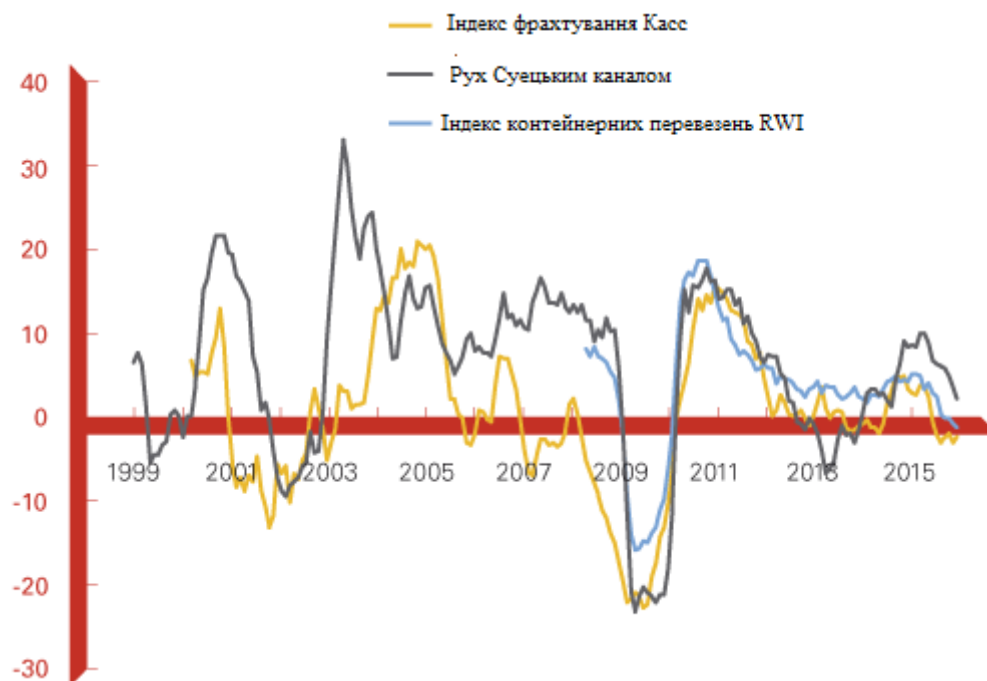
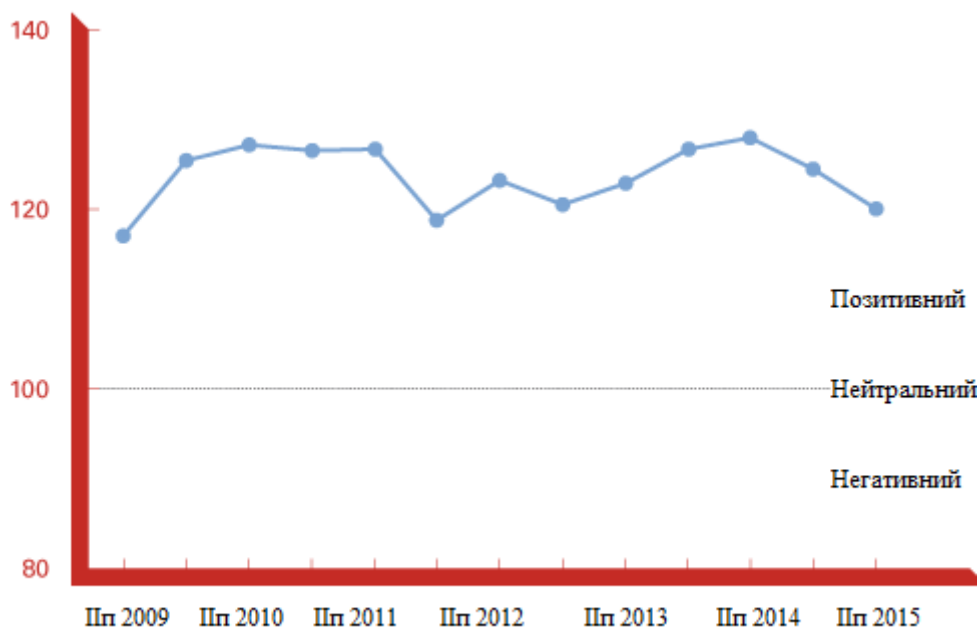

Рис. 2.6 – Альтернативні показники торгівлі на базі 3-місячної ковзної середньої, % на рік

Джерело: Oxford Economics/Haver Analytics

Це уповільнення торгової активності також знаходить своє відображення в глобальному показнику впевненості в торгівлі (TCS), який впав зі 124 % на початку року до 120 % в другому півріччі 2015 р. Хоча до цих пір показник знаходиться в зоні позитивних змін, індикатор сигналізує більш нижчі рівні впевненості щодо найближчих перспектив торгівлі по всьому світу. Хоча більшість респондентів (64 %) очікують, що обсяги торгівлі зростуть протягом наступних 6 місяців, ця частка на 11 відсоткових пунктів нижче, ніж в першому півріччі 2015 р.

Докризовий середній темп зростання обсягу зовнішньої торгівлі товарами був 6-7 % на рік (що еквівалентно 9 % на рік у вартісному вираженні в доларах США), теперішній спад більше узгоджується з періодами глобальної економічної рецесії, ніж з періодами відновлення. Виключаючи рік глобальної фінансової кризи (2009 р.), останнім роком, коли зростання обсягів світової торгівлі знижувалися нижче 2 %, був 2001 р. – рік «буму доткомів». Навіть в період рецесії початку 1990-х, зростання світової торгівлі було більшим, ніж зараз (рис. 2.7).

*Рис. 2.7 – Показник впевненості в торгівлі (за півріччями)
Джерело: дані HSTBCTCS*

Попередні випуски HSBC Trade Forecast слабкістю світової торгівлі за останні роки визнали, перш за все, наявність як циклічних, так і структурних елементів. До циклічних вони включають повільне одужання ключових світових економік від світової фінансової кризи,

що характеризується в багатьох країнах слабкими темпами інвестицій; до структурних відносять відсутність прогресу в лібералізації торгівлі, зростання частки послуг в світовій економіці і дозрівання глобальних ланцюжків постачань, що може змінити співвідношення зростання світової торгівлі до зростання ВВП. Хоча структурні елементи залишаються гальмом зростання, циклічні елементи на сьогодні виявляються більш помітними, особливо ті, які стосуються подій на ринках, що розвиваються.

Одним з ключових чинників, що тягнуть вниз зростання світової торгівлі, є слабкість імпорту товарів на провідних ринках, що розвиваються. Наприклад, за оцінками експертів, загальні обсяги імпорту в Китаї скоротяться приблизно на 6 % в 2015 р., в той час як бразильський імпорт скоротиться майже на 8%, а російський - на приголомшливі 26 %. Насправді, спад світової торгівлі в 2015 р. з боку ринків, що розвиваються, схожий на кризи 1998 і 2001 р. На відміну від цього, очікується, що обсяги імпорту в США і Західній Європі збільшаться приблизно на 5 – 6 % в 2015 р., що надасть необхідної підтримки світовій торгівлі.

Ця думка була також відображена в дослідженні TCS. Визначено, що менше третини респондентів (32 %) наразі розглядають Азію як кращу можливість для розширення торгівлі в найближчі шість місяців, порівняно з 39 % в першому півріччі 2015 р. та 40 % - наприкінці 2014 р. У той же час, 30% респондентів, що ідентифікують Європу як кращу перспективу, віддають перевагу розвиненим ринкам (порівняно з 25 % в першому півріччі 2015 р.) і 17% респондентів обирають Північну Америку (порівняно з 15 % в першому півріччі 2015 р.).

На країновому рівні існує загальне поліпшення настроїв серед розвинених країн. З економікою Німеччини і Великобританії пов'язують зростання, однак в світлі виходу Великобританії з ЄС це твердження залишається сумнівним. Найбільш різкі зниження в настроях сталися на ринках, що розвиваються: позиції Сінгапуру та Гонконгу впали більш ніж на 20 пунктів, що відображає підвищену схильність цих торгових майданчиків до впливу уповільнення регіональної торгівлі в Азії. З іншого боку, Бангладеш також виділявся серед ринків, що розвиваються, з дуже сильним 23-бальним підвищенням в своєму TCS до рівня 131, що становить найвищий бал у вибірці. Можна вважати, що зростання позицій Бангладеш

відображає відновлення попиту на одяг і волокна на ключових західних ринках.

Більше половини респондентів (52 %) повідомили, що зміни обмінного курсу матимуть сприятливий вплив на обсяги торгівлі (порівняно з 26 % у минулому році). Це, ймовірно, відображає підвищення конкурентоспроможності експорту при подальшому різкому підвищенні курсу долара США за минулий рік, враховуючи, що 55 % респондентів повідомляють, що долар США - їх основна розрахункова валюта в торгівлі. Респонденти також вважають, що умови кредитування полегшилися, оскільки 48 % респондентів повідомили про поліпшення їхніх можливостей у доступі до торгового кредитування, порівняно з 9 %, які повідомили про зниження їхньої здатності отримати доступ до торговельного кредитування.

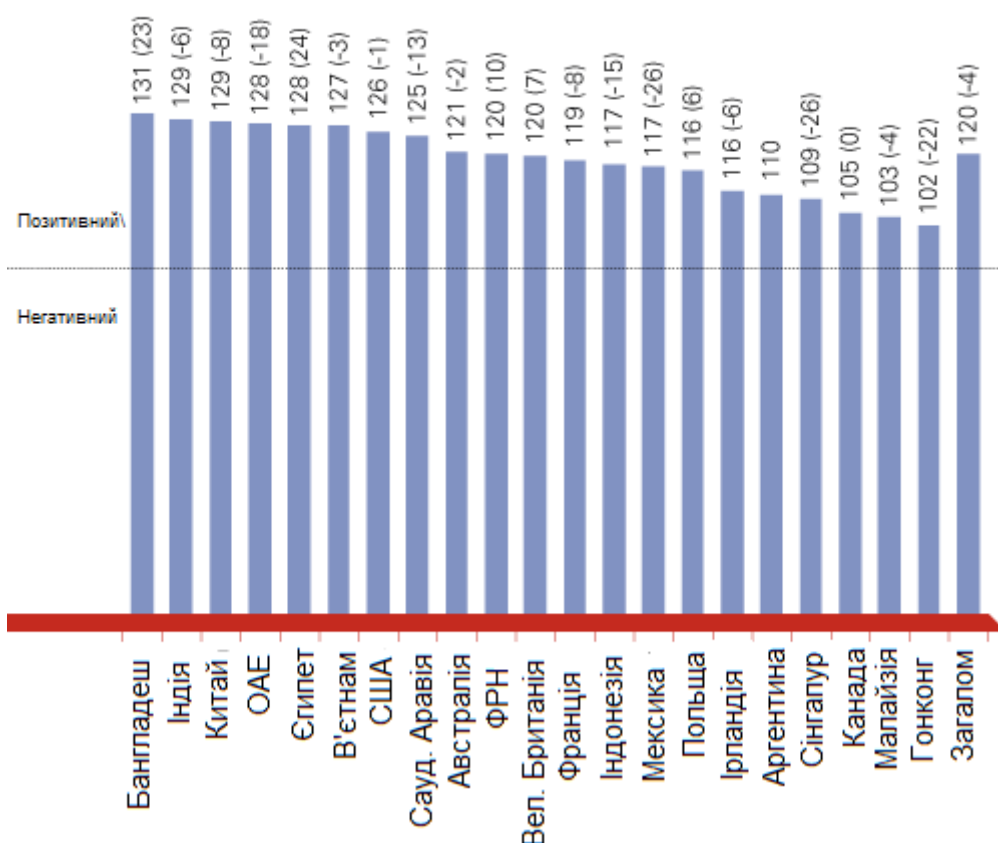

Рис. 2.8 – Показник впевненості в торгівлі (по країнах)
Джерело: дані HSTBCSTCS

Фактори відновлення. Нещодавній спад у світовій торгівлі, частково пов'язаний з уповільненням промислового виробництва Китаю і, як наслідок, зниження цін на сировинні товари. Хоча нинішні умови можуть сприяти песимізму щодо перспектив, експерти вважають, що циклічна стабілізація в Китаї призведе до скорочення негативних побічних дій для торгівлі в найближчі місяці. Тому можна очікувати на швидке відновлення зростання торгівлі.

Поточне середовище може сприяти триваючому песимізму щодо перспектив світової торгівлі. Разом з тим, експерти вважають, що циклічний підйом буде розгортатися протягом наступних кількох років, дозволяючи зростанню поступово відновити свої довгострокові середні темпи. Відновлення економіки Китаю є ключовим фактором, що визначає темпи торгівлі в світі, прогнози частково відображають докази циклічної стабілізації в економіці Китаю. Це призведе до негативного шоку зростання промислового виробництва на початку 2016 р., який мав негативні побічні наслідки для ланцюжків поставок в регіонах, а також цін на сировину і, ймовірно, був одним з основних факторів недавнього спаду в світовій торгівлі.

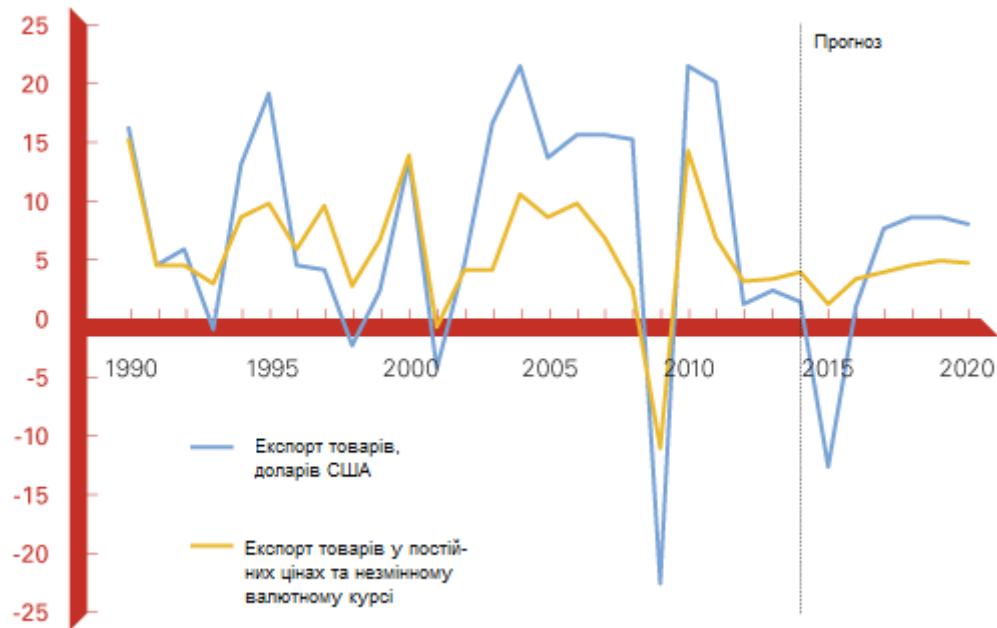
*Рис. 2.9 – Зростання промислового виробництва (% на рік) та імпорту Китаю на базі 3-місячної ковзної середньої, %
Джерело: Oxford Economics/Haver Analytics*

У той час як структурний спад в Китаї і відновлення торговельного балансу ще не завершилися, грошово-кредитна та податково-бюджетна політики мають надати стимули в найближчі місяці і зміцнити циклічне відновлення.

Інвестиційні витрати мають більшу імпорتنу складову, ніж споживчі витрати, так що це повинно допомогти підтримати відновлене помірне зростання китайських обсягів імпорту та знизити вплив на глобальну торгівлю слабого попиту. Але надлишок виробничих потужностей Китаю протягом наступних кількох років в таких галузях, як виробництво сталі, автомобілів та суден, займе більше часу на відновлення через постійний тиск на експорт регіональних конкурентів в цих секторах.

Стабілізація і помірне зростання в секторі обробної промисловості Китаю також навряд чи буде достатнім, щоб змінити тенденцію цін експортерів на сировинні товари. Таким чином, багаті ресурсами економіки стикаються з більшими проблемами коригування своїх економік, пов'язаних з погіршенням їхніх умов торгівлі та надлишковими виробничими потужностями, що виникли під час попереднього сировинного буму. Попит на сировинні товари буде зростати повільно, але ціни на сировинні товари, в кінцевому рахунку, відновлять деякі зі своїх недавніх втрат. Наприклад, очікується, що ціни на нафту піднімуться від поточних цін, близько 50 доларів США за барель, до 70 доларів США за барель у 2019–2020 маркетингових роках.

На розвинених ринках негативний шок, спричинений Китаєм і ринками, що розвиваються, був значною мірою компенсований за рахунок внутрішньої політики стимулювання і зниження прибутковості облігацій. США і ЄС слід продовжувати підтримувати світову торгівлю протягом найближчих декількох років, тому що зростання ВВП в економіці обох країн продовжувати розширюватися такими ж темпами в 2016-2017 рр. Зокрема, пік зростання інвестицій в США, як і в трьох найбільших країнах ЄС, до 2016 р. має стимулювати попит і торгівлю в секторах капітальних товарів. У той же час споживчі витрати в розвинених країнах мають зрости в цілому аналогічно показникові 2015 р.

*Рис. 2.10 – Динаміка світового експорту товарів, % на рік
Джерело: Oxford Economics/Haver Analytics*

Ці чинники сприятимуть очікуванням, що зростання глобального обсягу торгівлі товарами відновиться до 3 % в 2016 р., зі збільшенням до 5 % на рік у 2018-2020 рр. У вартісному вираженні в доларах США, очікується, що відбудеться позитивне зростання приблизно на 1 % в 2016 р., з темпом прискорення до 8 % на рік у 2018 – 2020 рр.

Довгострокова перспектива

Незважаючи на найближчу перспективу завдань, що стоять перед країнами, що розвиваються, економічні вигоди від сильних фундаментальних економічних показників, пов'язаних зі сприятливою в цілому демографічною ситуацією, обіцяють подальші можливості для зближення рівнів доходу між країнами Заходу. Довгострокові моделі розвитку в цих країнах можуть стати важливим чинником зростання світової економіки і торгівлі протягом найближчих десятиліть.

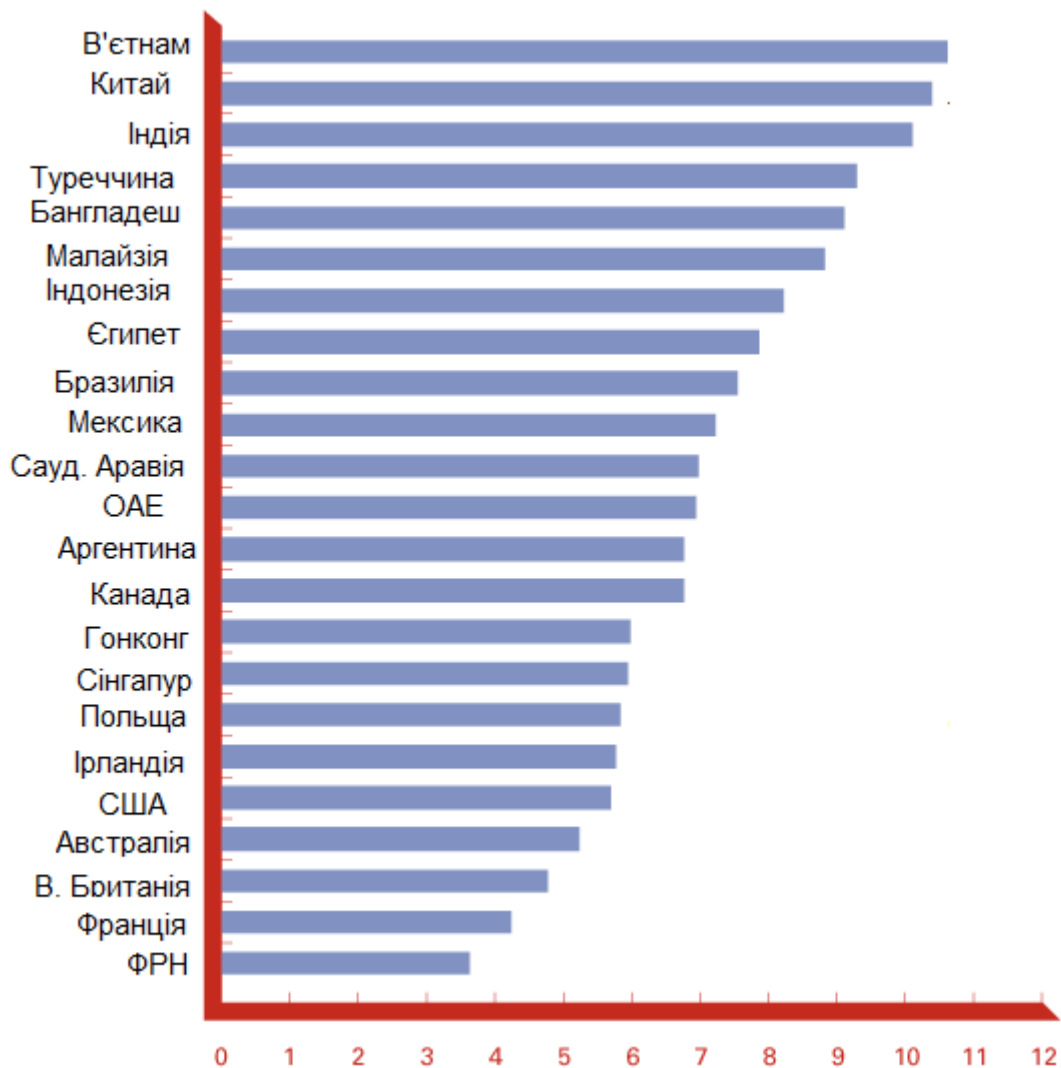

Рис. 2.11 – Прогноз темпу зростання експорту товарів на 2021-2030 рр.

Джерело: *Oxford Economics*

У середньостроковій перспективі очікується, що економіка Азії переживатимете найшвидше зростання експорту товарів. В Індії і В'єтнамі за період 2021–2030 рр. в середньому щорічний приріст у вартісному вираженні (у доларах США) буде більш ніж 10%. В цей же час Китай не буде відставати. Експорт товарів з розвинених європейських економік Франції і Німеччини, згідно з прогнозами, розширюватиметься повільніше, приблизно на 3–4 % в рік, в той час як для США показник зростання торгівлі в середньому буде близько 6 % на рік.

У міру того, як країни Азії, що розвиваються, мають зрілу ринкову економіку, і їхній середній клас розширюється, ці країни також стануть найбільш зростаючим джерелом кінцевого попиту в світовій економіці. Це сприятиме зміцненню так званого торгового

коридору Південь – Південь, а торгівля між ринками, що розвиваються, швидко розширюється, процес буде сприяти поновленню прогресу на тлі регіональних торгових угод протягом майбутнього десятиліття та таких ініціатив, як «Один пояс Китаю», «Одна дорога», а також створення Азіатського банку розвитку інфраструктури.

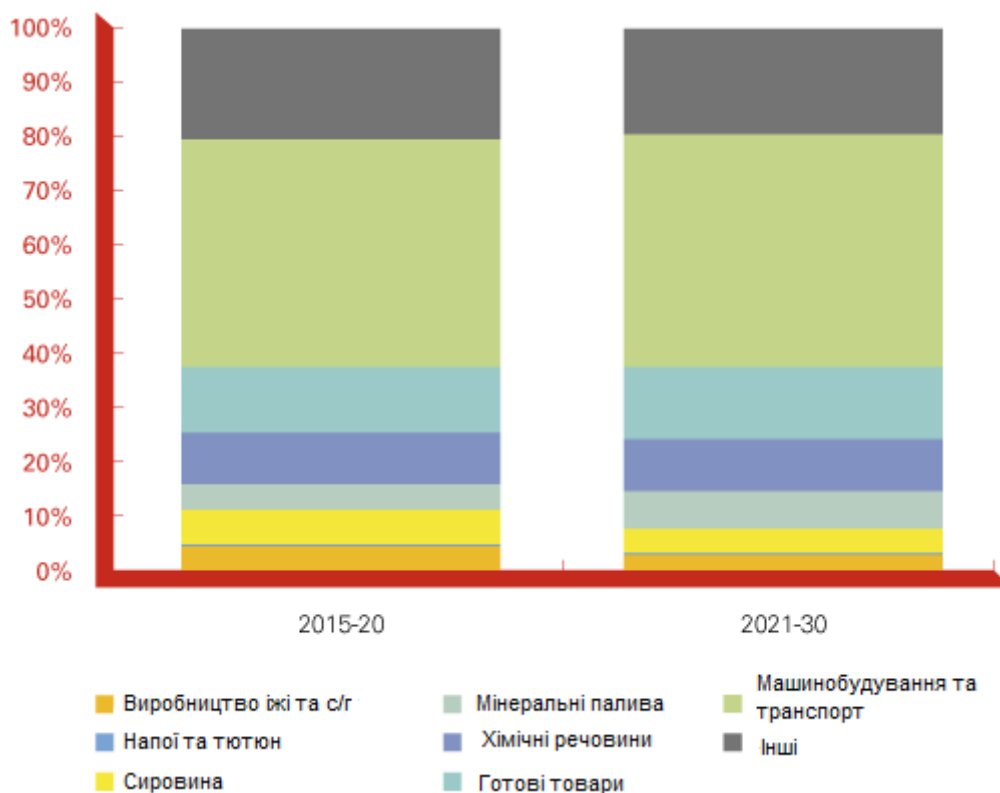

Рис. 2.12 – Внесок окремих галузей у зростання експорту в 2015-2030 рр.

Джерело: Oxford Economics

Найбільший внесок в прогнозоване зростання експортних товарів буде за рахунок машин і транспортного устаткування, що відображає поточну еволюцію глобальних ланцюжків постачань і сильного кінцевого попиту на споживчому ринку, а також ринку капітальних товарів з країн Азії, що розвиваються. Збільшення витрат на інфраструктурні проекти по всій Азії надасть додаткові можливості для країн, які можуть поставляти ці інвестиційні товари, зокрема, Німеччина та інші розвинених країн. Але цей ринок буде ставати все більш конкурентним, в міру того, як країни з економікою, що розвивається, вдосконалюватимуть свої технічні знання, що підкреслює потребу промислово розвиненим країнам зосередитися на

збереженні своїх конкурентних переваг в наукоємних та високотехнологічних продуктах.

Таким чином, слабкість світової торгівлі частково пов'язана зі спадом промислового виробництва в Китаї і опосередкованим впливом на загальний попит через ланцюги поставок. Економіка Азії, як очікується, буде основним фактором зростання світової торгівлі в середньостроковій перспективі.

2.3. Підвищення конкурентоспроможності економіки України в контексті глобальних викликів та тенденцій розвитку

В умовах інтернаціоналізації та глобалізації господарського життя питання конкурентоспроможності національних економічних систем набувають особливого значення. Сталий розвиток економіки будь-якої країни передбачає наявність сприятливих умов для функціонування, а також підвищення адаптивності до змін навколишнього середовища і постійне збільшення конкурентних переваг. На сьогоднішній день обґрунтування напрямків підвищення конкурентоспроможності та завоювання міцних позицій на міжнародному ринку – найважливіше завдання, що стоїть перед Україною.

Під конкурентоспроможністю країни слід розуміти економічну категорію, що характеризується здатністю країни ефективно розвиватися в системі світового господарства, яка досягається за умови продуманих цілеспрямованих дій стратегічного характеру, економічних, соціальних, політичних, управлінських, маркетингових чинників, які підвищують можливість компаній проектувати, виробляти, збувати товари, які за своїми характеристиками більш привабливі для споживачів, ніж товари їхніх конкурентів, що, в свою чергу, сприяє динамічному розвитку національної економіки, а відповідно і матеріальному добробуту громадян [11].

Необхідно відзначити, що в сучасному експертному середовищі немає єдиної думки, які чинники вважати визначальними для забезпечення міжнародної конкурентоспроможності, які підходи застосовувати для її оцінки. Проте, існує кілька найбільш визнаних у світі методик оцінки глобальної конкурентоспроможності країн світу, які передбачають складання щорічних рейтингів. Перш за все, це Щорічний рейтинг глобальної конкурентоспроможності (The IMD

World Competitiveness Yearbook), який розраховується за методикою провідного європейського Інституту менеджменту (Institute of Management Development, IMD), що базується в Лозанні (Швейцарія).

Під конкурентоспроможністю країни Інститут розуміє здатність національної економіки створювати і підтримувати середовище, в якому виникає конкурентоспроможний бізнес [12]. Щорічне аналітичне дослідження конкурентоспроможності Інститут проводить з 1989 р. в співдружності з дослідницькими організаціями в усьому світі. До 1996 р. Інститут готував звіти про конкурентоспроможність економік спільно з аналітичною групою Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ), а з 1996 р. ці дві організації випускають два різних дослідження. На сьогоднішній день видання The IMD World Competitiveness одне з найбільш повних досліджень з проблем конкурентоспроможності держав і регіонів, яке в ряді країн використовується для формування державної політики та визначення подальших дій уряду щодо підвищення конкурентоспроможності національної економіки, а також стратегічних бізнес-рішень у великих компаніях [13].

Кожна держава в рейтингу оцінюється на основі аналізу 333 критеріїв за чотирма основними показниками ключових аспектів економічного життя країни. Це стан економіки, ефективність уряду, стан ділового середовища, стан інфраструктури. Кожний показник має однакову вагу. Для цього використовуються дані міжнародних організацій, серед яких Організація Об'єднаних Націй, Організація економічного співробітництва та розвитку, Світова організація торгівлі, Світовий банк, Міжнародний валютний фонд та інші установи, а також 57 партнерських інституцій по всьому світу. Бізнес-клімат в країнах, охоплених цим дослідженням, оцінюється на основі думки аналітиків, опитувань керівників великих корпорацій і фахівців в галузі управління. Підсумкове рейтингування здійснюється на основі зворотного співвідношення: дві третини – статистичні дані і одна третина – експертні оцінки. Для кожної з економік, охоплених дослідженням, звіт містить детальні описи країни і національної економіки з докладними результатами по загальній позиції в рейтингу і по найбільш значним конкурентним перевагам та недолікам, які були виявлені на підставі аналізу, що використовується для розрахунку рейтингу [13].

Лідером рейтингу в 2016 р. є Гонконг (рейтинговий індекс 100,00), який змістив багаторічного лідера - США. Сполучені Штати

Америку перемістилися відразу на третю позицію (рейтинговий індекс 97,881), пропустивши вперед Швейцарію (рейтинговий індекс 98,018). У десятку лідерів увійшли: Сінгапур, Швеція, Данія, Ірландія, Нідерланди, Норвегія, Канада.

Серед постсоціалістичних країн найвище місце у Чехії – 27 позиція. Литва розмістилася на 30 місці рейтингу, Естонія – на 31, Польща - на 33, Латвія на 37 місці.

Загальна оцінка рівня конкурентоспроможності України згідно з цією методикою протягом 2012-2016 рр. знаходиться на рівні 49-61 місця з 59-61 країн [14,15,16]. Найвищий результат у цьому рейтингу Україна продемонструвала в 2013-2014 рр., посідаючи 49 місце. Потім результат різко погіршився до 60 місця в 2015 р. і дещо зріс в 2016. У звіті, що вийшов у світ 30 травня 2016 року, Україна займає 59 місце з рейтинговим індексом 46,512. Кількість країн, які були включені в дослідження – 61, замикають список Монголія і Венесуела з індексами конкурентоспроможності 45,79 і 32,60 відповідно [16].

Якщо розглядати позиції України щодо чотирьох узагальнених показників, то за станом економіки Україна займає 60 позицію, за ефективністю уряду – 57 місце, за станом ділового середовища – 60 місце і за станом інфраструктури – 50 місце.

Найвища оцінка, яка була отримана Україною, стосувалася галузі освіти (30 місце рейтингу). Левова ж частка показників конкурентоспроможності національної економіки знаходиться в діапазоні 51-61 місця з 61 країни-учасниці рейтингу.

Як вже було зазначено, Всесвітній економічний форум (ВЕФ) також проводить щорічну оцінку міжнародної конкурентоспроможності країн та формує власний рейтинг. ВЕФ готує щорічну доповідь і супроводжуючий його рейтинг глобальної конкурентоспроможності - The Global Competitiveness Report, який заснований на Індексі глобальної конкурентоспроможності - The Global Competitiveness Index.

Всесвітній економічний форум визначає національну конкурентоспроможність як здатність країни і її інститутів забезпечувати стабільні темпи економічного зростання, які були б стійкі в середньостроковій перспективі [17]. Автори дослідження під егідою ВЕФ підкреслюють, що країни з високими показниками національної конкурентоспроможності, як правило, забезпечують більш високий рівень добробуту своїх громадян. Передбачається, що

Індекс повинен використовуватися державами, які прагнуть до ліквідації перешкод на шляху економічного розвитку і конкурентоспроможності, як інструмент для аналізу проблемних моментів в їхній економічній політиці і розробки стратегій досягнення стійкого економічного прогресу.

Представники Світового економічного форуму вказують, що конкурентоспроможність національних економік визначається численними і вельми різноплановими факторами. Так, на стан економіки негативний вплив мають неефективне управління державними фінансами і висока інфляція, а позитивний ефект можуть надати захист прав інтелектуальної власності, розвинена судова система та інші заходи. Поряд з інституційними факторами вирішальне значення можуть мати освіта і підвищення кваліфікації робочої сили, постійний доступ до нових знань і технологій. Фактори, що визначають конкурентоспроможність економіки, по-різному впливають на економічні системи країн світу залежно від стартових умов і поточного рівня розвитку. Очевидно, що і самі чинники змінюються з плином часу.

У дослідженні ВЕФ представлені два індекси, на основі яких складаються рейтинги країн: Індекс глобальної конкурентоспроможності (Global Competitiveness Index, GCI) та Індекс конкурентоспроможності бізнесу (Business Competitiveness Index, BCI). На сьогодні основним засобом узагальненої оцінки конкурентоспроможності країн є Індекс глобальної конкурентоспроможності, створений для Всесвітнього економічного форуму професором Колумбійського університету Ксав'є Сала-і-Мартіном (Xavier Sala-i-Martin, Columbia University) і вперше опублікований в 2004 р.

Індекс глобальної конкурентоспроможності складений з 113 змінних, які детально характеризують конкурентоспроможність країн світу, що перебувають на різних рівнях економічного розвитку. Сукупність змінних на дві третини складається з результатів глобального опитування керівників компаній (щоб охопити широке коло факторів, які впливають на бізнес-клімат в досліджуваних країнах), а на одну третину – з загальнодоступних джерел (статистичні дані та результати досліджень, що здійснюються на регулярній основі міжнародними організаціями). Всі змінні об'єднані в 12 контрольних показників, що визначають національну конкурентоспроможність. Це – якість інститутів; інфраструктура;

макроекономічна стабільність; здоров'я і початкова освіта; вища освіта та професійна підготовка; ефективність ринку товарів і послуг; ефективність ринку праці; розвиненість фінансового ринку; рівень технологічного розвитку; розмір внутрішнього ринку; конкурентоспроможність компаній; інноваційний потенціал.

Вибір саме цих змінних обумовлений теоретичними і емпіричними дослідженнями, причому жоден фактор не в змозі самотужки забезпечити конкурентоспроможність економіки. Так, ефект від збільшення витрат на освіту може бути знижений через неефективність ринку робочої сили, інших недоліків інституційної структури і, як наслідок, відсутність у випускників навчальних закладів можливості бути відповідним чином працевлаштованими. Спроби поліпшити макроекономічне середовище, наприклад, оптимізувати контроль над державними фінансами, будуть вдалими тільки при належній прозорості системи управління фінансами, відсутності корупції і масштабних порушень. Підприємці будуть впроваджувати нові технології тільки в тому випадку, якщо потенційний прибуток перевищить необхідні інвестиції. Таким чином, згідно з висновками Всесвітнього економічного форуму, найбільш конкурентоспроможними є економіки тих країн, які здатні проводити всеосяжну політику, враховувати весь спектр чинників і взаємозв'язки між ними.

Експерти при складанні Індексу беруть до уваги те, що економіки різних країн світу знаходяться на різних етапах свого розвитку. Значення окремих факторів зростання конкурентоспроможності країни пов'язане зі стартовими умовами або з інституційними та структурними характеристиками, що дозволяють позиціонувати державу по відношенню до інших країн крізь призму розвитку. Дослідники постійно вдосконалюють методологію розрахунку Індексу для того, щоб він залишався адекватним інструментом вимірювання рівня конкурентоспроможності в постійно мінливому глобальному середовищі. При складанні рейтингу конкурентоспроможності всі країни розподіляються за трьома основними стадіями розвитку конкурентоспроможності (стадія факторів, стадія ефективності і стадія інновацій) і двома перехідними, залежно від рівня ВВП на душу населення і частки сировинного експорту в загальному експорті країни. На базі використання прикладних методів аналізу було визначено граничне значення частки сировинного експорту в загальному експорті країни,

яке дорівнює 70 %. Якщо частка сировинного експорту більша цього значення, країна використовує конкурентні переваги першого типу.

Доповідь Глобальна конкурентоспроможність 2014 – 2015, підготовлена експертами Всесвітнього економічного форуму, охоплювала 144 країни. За даними дослідження перше місце в рейтингу посіла Швейцарія. Очолити рейтинг Швейцарії дозволили дуже прозорі і ефективні інститути, досить добре функціонуючі ринки і велика інноваційна рушійна сила в основних галузях промисловості. Швейцарія увійшла в першу десятку за 8 з 12 основних категорій, на яких традиційно ґрунтується рейтинг, в тому числі, в таких галузях, як ефективність ринку праці (1 – е місце), інноваційний потенціал (2 – е), конкурентоспроможність компаній (2 е), вища освіта та професійна підготовка (4 – е), інфраструктура (5 – е), ефективність ринку товарів і послуг (8 – е), ефективність інститутів (9 – е), технологічний рівень (10 – е) [18]. Друге місце в дослідженні, в основу якого було покладено обробку загальнодоступних даних і результатів опитування 14 тис. керівників компаній у 144 державах, згаданих у доповіді, зберіг Сінгапур. На третю сходинку з п'ятого піднялися Сполучені Штати, які, відновлюючись після кризи, змогли створити структурні інструменти, що робить їх економіку надзвичайно продуктивною. Як наголошується в доповіді, американські компанії надзвичайно конкурентоспроможні і інноваційні, і вони мають підтримку відмінної університетської системи. Іншими явними плюсами економіки США в доповіді називається гнучкий ринок праці і величезний розмір внутрішнього ринку [18].

У доповіді Глобальна конкурентоспроможність 2015 – 2016 рр. лідер рейтингу не змінився їм, як і раніше, вже сьомий рік поспіль є Швейцарія. Друге місце, як і в минулому році, посідає Сінгапур, а третє – Сполучені Штати, які як і раніше залишаються світовим лідером у забезпеченні інноваційних продуктів і послуг. Четверте місце займає Німеччина, яка витіснила з цієї позиції Фінляндію, п'яте – Нідерланди, які на три позиції поліпшили свій минулорічний результат. Далі в десятці лідерів рейтингу Японія (6 місце) і Гонконг (7) , які не змінили свої позиції в рейтингу за рік. Фінляндія посідає тепер восьме місце, а Швеція і Великобританія замикають десятку найбільш конкурентоспроможних країн, помінявшись одна з одною місцями. Таким чином, провідна десятка лідерів не змінилася з минулого року [19].

Великі економіки, що розвиваються, демонструють різні показники. Китай (28 місце), як і раніше, продовжує лідирувати в групі. Бразилія (75 місце) в цьому році перемістилася в рейтингу вниз, а Індія і Росія (відповідно 55 місце і 45 місце) істотно зміцнили свої позиції.

Серед країн колишнього СРСР високі позиції в рейтингу демонструють Естонія (30 місце), Литва (36), Латвія (44), Азербайджан (40) і Казахстан (42). Ряд держав пострадянського простору розташувалися в рейтингу не так високо: Грузія (66 місце), Таджикистан (80), Вірменія (82), Молдова (84) і Киргизстан (102).

На превеликий жаль, Україна, яка рік тому піднялася на вісім позицій в Індексі глобальної конкурентоспроможності, в 2015 – 2016 втратила три позиції в рейтингу і посіла 79 місце зі 140 країн (рік тому 76 місце серед 144 країн). Ефективному розвитку країни загрожують очікування низького рівня цін на сировинні товари в довгостроковій перспективі, а також наслідки нещодавніх геополітичних подій. Ситуація в східній частині України залишається напруженою, а економічний спад в країні, безсумнівно, вплине на перспективи її розвитку.

У той же час ВЕФ вказує такі конкурентні переваги країни, як обсяг внутрішнього ринку (46 місце в рейтингу), обсяг зарубіжних ринків, на яких присутня Україна (39 місце), якість науково-дослідних інститутів (43 місце) і наявність в країні інженерів і вчених (29 місце).

Отже, країна повинна спрямувати зусилля на поліпшення роботи основ економіки, таких як ефективне функціонування ринків товарів і праці, розвиток фінансової системи, конкурентна політика, державне управління та реструктуризація підприємств.

Згідно з даними ВЕФ, основними факторами, які перешкоджають роботі бізнесу в Україні, є корупція (її відзначили 16,6 % респондентів), важкодоступність фінансування (12,2 %), інфляція (11,5 %), нестабільність державної політики (10,6 %) і податкові ставки (8,1 %).

Розглянемо докладніше, як експерти Всесвітнього економічного форуму оцінюють позицію конкурентоспроможності України за 12 ключовими характеристиками (табл.2.1).

Таблиця 2.1

**Оцінка позицій України в доповіді Глобальна
конкурентоспроможність 2015 – 2016**

Показники	Місце в рейтингу серед 140 країн	Оцінка за 7-бальною шкалою
<i>Індекс глобальної конкурентоспроможності</i>	79	4,0
<i>Субіндекс «Базові вимоги»</i>	101	4,1
Якість інституцій	130	3,1
Інфраструктура	69	4,1
Макроекономічна стабільність	134	3,1
Здоров'я та початкова освіта	45	6,1
<i>Субіндекс «Розвиток ефективності»</i>	65	4,1
Вища освіта та професійна підготовка	34	5,0
Ефективність ринку товарів та послуг	106	4,0
Ефективність ринку праці	56	4,3
Розвиненість фінансового ринку	121	3,2
Рівень технологічного розвитку	86	3,4
Розмір внутрішнього ринку	45	4,5
<i>Субіндекс «Інновації»</i>	72	3,6
Конкурентоспроможність компаній	91	3,7
Інноваційний потенціал	54	3,4

Джерело [19]

Серед основних показників, що характеризують конкурентоспроможність, найбільш сильне відставання України спостерігається за показником «Якість інститутів». Серед особливо проблемних моментів відзначають корупцію, роботу судової системи, охорону прав власності. Так, за показником «незалежність судової системи» Україна посідає 132 місце зі 140 країн, за показником «майнові права» - 131 місце, «незаконні платежі та хабарі для отримання сприятливих судових рішень» - 135 місце. Низько була оцінена урядова ефективність (перш за все через марнотратства державних витрат - 134 позиція). Значно погіршився показник безпеки, зокрема, за статтею «фінансування тероризму бізнесом» Україна займає 133 місце з 140 країн рейтингу, за показником надійності поліцейських послуг – теж 133 місце (очевидно, що нова поліція, яка з'явилася в Україні, функціонує недавно, тому позитивна оцінка її роботи поки в рейтингу не відображена). Слабким також є

захист в країні інтересів міноритарних акціонерів – 134 місце в рейтингу.

За субіндексом «Базові вимоги» істотним є відставання України і за показниками, які характеризують макроекономічну стабільність. Безумовно, враховуючи складну ситуацію на Сході України, макроекономічні показники країни за минулий рік значно погіршилися, що призвело до суттєвих втрат позицій країни за цим напрямом. Зокрема, Україна – на 134 місці за рівнем інфляції, на 124 місці за валовим національним заощадженням.

З розвитку початкової освіти Україна займає 34 рядок рейтингу із загальною оцінкою 5,7 (з 7 можливих). При цьому за останні 3 роки ця оцінка зросла на 0,5 бали. Якість початкової освіти на думку експертів ВЕФ заслуговує оцінки 4,5 бали, що відповідає 45 місцю рейтингу, і цей показник дещо погіршився (в 2014 р. він становив 4,71). Цей факт, безумовно, викликає занепокоєння і формує порядок денний в сфері реформування початкової школи.

За субіндексом «Розвиток ефективності» Україна істотно відстає від країн-лідерів за показниками ефективності ринку товарів і послуг, а також за рівнем розвитку фінансового ринку. Так, Україна посідає 122 місце зі 140 можливих за рівнем розвитку конкуренції на національному ринку (зокрема, щодо ефективності антимонопольної політики, то Україна посідає 136 місце). За розвитком фінансового ринку – 121 місце, за ефективністю фінансової системи – 113, а за довірою до неї і надійністю – 120 місце в рейтингу. На жаль, в 2015 р. ситуація у фінансовому секторі залишалася вкрай складною: загострилася проблема доступу до фінансування, досить болісно проходила «чистка» банківської системи з боку НБУ, були введені обмеження на операції з іноземною валютою. Це вплинуло на зниження оцінки розвитку фінансового ринку України експертами Всесвітнього економічного форуму.

Україна розміщується на високому 34 місці рейтингу в розділі «Вища освіта і підготовка» з оцінкою 4,93 бала. Це істотний прогрес в порівнянні з 2014 роком, оскільки Україні вдалося піднятися на 7 позицій. Але якщо подивитися більш детально на показники, які формують зазначений розділ, то діапазон оцінок досить великий. Так, за кількісними характеристиками сфери вищої освіти Україна займає лідируючі позиції. Зокрема, 14 місце за рівнем охоплення вищою освітою з оцінкою 6,8 з 7 можливих. При цьому, порівняно з 2014 . оцінка покращилася на 0,3 бала [18, 19].

За якісними характеристиками системи вищої освіти Україна знаходиться в п'ятому десятку країн і посідає 46 місце з показником 4,3. Зокрема, якість системи освіти в цілому оцінено в 4 бали, що, порівнянні з 2014 р. на 0,4 бала вище. Експертами ВЕФ досить високо оцінюється якість математичної освіти і освіти в галузі природничих наук – 38 місце в рейтингу з оцінкою 4,6 бали, але цей показник в рейтингу 2014 р. був вищим і складав 4,78 бала. Як показує аналіз, за минулі 2 роки в Україні покращилася ситуація з доступом до Інтернету в школах – 44 місце (плюс 23 позиції) з оцінкою 4,8 бала, що на 0,45 бала вище показника 2014 року. Традиційно низько оцінюють експерти якість шкіл менеджменту в Україні. За цим показником Україна посідає 87 місце зі 140 можливих. Безумовно, це вкрай слабкий результат, хоча протягом останніх двох років ситуація трохи покращилася, і оцінка зросла з 3,6 бала до 3,92.

В області підвищення кваліфікації позиції України також не дуже сильні. Наша країна посідає 74 місце в рейтингу з оцінкою 3,84 бала, яка за останні роки істотно не змінилася. Зокрема, на 78 місці Україна за показником локальної доступності спеціалізованих навчальних послуг та на 74 місці в сфері поширення підготовки кадрів [18,19].

І, нарешті, за субіндексом «Інновації» Україна займає 91 місце в рейтингу щодо конкурентоспроможності компаній, зокрема, низько оцінюється розвиток кластерів (128 місце рейтингу). Що стосується інноваційного потенціалу, то країна має в своєму розпорядженні наукові та інженерні кадри (29 місце в рейтингу), в сфері патентної активності населення посідає 50 місце, але, на жаль, значно відстає в галузі державних закупівель високотехнологічної продукції (98 місце рейтингу).

Можна констатувати, що для підвищення рівня конкурентоспроможності економіки України вкрай важливим є ліквідація критичного для країни відставання в інституційно-регуляторному середовищі, а також інтенсивне створення основ економіки знань. Вирішальне значення має забезпечення стійкого економічного розвитку, впровадження концепції так званої «відповідальної конкурентоспроможності», яка стає все більш популярною в світі і передбачає сумісність економічного зростання з соціальною та екологічною стабільністю. Ідея національного прориву, реформування економіки, переходу на нові моделі і технології розвитку повинна стати сьогодні для України

національною ідеєю, що об'єднує. У числі основних пріоритетів повинні стати якість державних послуг, захист прав власності, якість автодоріг, боротьба з інфляцією, зниження держборгу, боротьба з монополізацією економіки, вдосконалення митних процедур, підвищення довіри до банківської системи, поліпшення роботи бірж, залучення прямих іноземних інвестицій, а також передача технологій.

Безумовно, важливо надолужувати згаяне там, де відставання України особливо велике. Але належну увагу слід приділяти і всім іншим складовим національної конкурентоспроможності. Зокрема, необхідно підтримувати високі конкурентні позиції України в сфері освіти і підготовки кадрів. Як уже зазначалося, за кількісними параметрами вітчизняна сфера освіти котується високо, що стосується якісних характеристик, то вони потребують удосконалення. У зв'язку з цим тривогу викликають пропозиції, що були озвучені в ході розробки бюджету на 2016 р., стосовно скорочення витрат на освіту з 10 до 7 % ВВП. Безумовно, скорочення витрат на освіту є неприпустимим і не відповідає сучасним світовим тенденціям. На порядку денному стоїть кардинальне реформування професійної підготовки, її адаптації до вимог ринку праці. Зокрема, необхідно посилити вплив роботодавців на формування змісту освітніх програм. Вкрай важливо працювати в напрямку вдосконалення системи підвищення кваліфікації кадрів та перепідготовки. Сьогодні актуальним є принцип «освіта впродовж всього життя», що вимагає безперервного підвищення кожною людиною свого професійного рівня, а тому повинна розвиватися відповідна інфраструктура освітніх послуг. Також важливо вдосконалювати систему економічної та управлінської освіти, яка, як уже зазначалося вище, не дуже високо оцінюється світовим експертним співтовариством.

У сучасних умовах важко переоцінити значимість висококваліфікованих кадрів у галузі менеджменту. Адже якщо раніше головним складовим елементом конкурентоспроможності підприємства була продуктивність праці, то на сьогодні – це комбінація продуктивності праці і вміння менеджерів адекватно реагувати на мінливі умови ринку. Маючи висококваліфікованих фахівців в сфері управління виробництвом, можна з часом забезпечити і поліпшення інших параметрів, що характеризують конкурентоспроможність (стійке фінансово-економічне становище, модернізація виробництва, досягнення високої якості продукції

тощо). Перелічені напрямки розвитку освітньої галузі України допоможуть зробити наші конкурентні переваги в сфері підготовки кадрів більш стійкими і стабільними, а також підвищать в цілому рівень конкурентоспроможності національної економіки.

Таким чином, українська економіка та бізнес мають значний потенціал, який потрібно всіляко підтримувати та розвивати. Як свідчить досвід інших країн Центральної та Східної Європи, криза не тільки створює загрози для економіки, а й може відкрити нові перспективи і шанси для бізнесу, може надати прискорення реформуванню національної економічної системи та укріпленню її конкурентоспроможності.

В сучасному глобальному світі вирішення завдань успішного національного економічного розвитку неможливо розглядати у відриві від тих тенденцій, процесів та явищ, які відбуваються у світовій економіці.

Хоча глобальна економіка і повертається до періоду більш сталого економічного зростання, виділити зони особливо перспективного зростання порівняно з попереднім періодом стає все важче. Жодна з груп економік – ні розвинена, ні та, що розвивається, – ймовірно, не будуть являти собою монолітне ціле, як це було в минулому. По мірі ослаблення фіскальних і монетарних заходів підтримки характер росту в різних країнах очевидно буде знаходитися в залежності від сутності національних структурних реформ і якості прийнятих політичних рішень [20].

Поступове входження світу в новий період розвитку після десятиліття нестабільності супроводжується зміною факторів і драйверів глобального економічного зростання. У період « криза дот – комів » (2003 – 2007 рр.) розвинені економіки, як і ті, що розвиваються, росли досить стабільно. Внесок розвинених країн у світове економічне зростання склав в цей період 0,9 млрд. дол. США, а тих, що розвиваються, – 0,8 трлн дол. США (табл. 2.2).

Це зростання частково було обумовлено міхуром нерухомості в США і ряді країн Європи, в результаті чого дисбаланс між кредиторами та країнами-позичальниками виріс до величезних розмірів. Надмірні дисбаланси періоду «великого міхура» призвели до глобальної фінансової кризи 2008 – 2009рр. і переходу до нової моделі глобального економічного зростання – «зростання зростаючих», який тривав до 2013 р. і відрізнявся великим внеском у це зростання країн, що розвиваються, у той час як розвинені

економіки знаходилися у стані стагнації. Цей глобальний ріст був підтриманий частково фінансовими стимулами в Китаї, а також безпрецедентним послабленням монетарної політики в США. Починаючи з 2014 р., світ увійшов у нову фазу «диференційного зростання», в якому темпи зростання розвинених країн стабілізуються на позитивному рівні, а у країнах, що розвиваються, – знижуються до рівня розвинених. Однак у всіх країнах успішний розвиток все більшою мірою пов'язаний зі структурними реформами.

Таблиця 2.2

Внесок розвинутих країн та країн, що розвиваються, у світове економічне зростання в різні періоди часу, трлн дол. США за рік (у середньому за період)

Періоди зростання світової економіки	Розвинуті країни	Країни, що розвиваються
Період «криза дот –комів» (2003–2007 рр.)	0,9	0,7
Глобальна фінансова криза (2008–2009 рр.)	-0,7	0,5
«Зростання тих, що ростуть»	0,6	0,8
Період «диференційованого зростання»	1,0	0,9

Джерело: Oxford Economics [21]

Безсумнівно, проблема зростання в посткризових реаліях залишилася і загострилася, темпи зростання двох полюсів стали зближуватися. Через зростання витрат ринки, що розвиваються, вже не можуть завоювати нові торгові ніші і, як колись, швидко накопичувати експортні надприбутки в суверенних фондах, а розвинені країни вже не можуть жити за рахунок різниці у витратах. Все це, з одного боку, скорочує колишні дисбаланси, з іншого – веде до болісної трансформації колишнього світопорядку. У розвинені країни повертається виробництво, відбувається своєрідна «реіндустріалізація». При цьому нові технології на Заході створюють виробництва, в яких праця, що здорожчує, вже не настільки значуща. А для країн, що розвиваються, в сучасних умовах виникає складне і хворобливе завдання формування нової економічної структури та інститутів.

Безумовно, джерела світового економічного зростання не вичерпані. Те, як важко світова економіка виходила з кризи 2008 – 2009 р., а також те, що у 2014 – 2015 р. спостерігалися нові хвилі кризових явищ, є підтвердженням тези, що світова економічна система знаходиться у стані структурної перебудови. Як і після кризи 1930-х і 1970-х рр. зараз у межах світової економіки формуються нові геополітичні баланси, нові економічні відносини, нова економічна теорія. Якісні характеристики нової моделі світового розвитку поки що майже не проглядаються, але вони вже формуються в ході циклічно-хвильових процесів світової динаміки. У нинішній фазі циклу, з одного боку, видозмінюються і посилюються методи державного регулювання, а з іншого – відбувається трансформація неолібералізму. Однією з домінуючих, мабуть, стане модель розвитку «сильна держава, глибоко інтегрована в глобальний ринок». В Україні, проводячи економічні перетворення, необхідно ретельно враховувати характер і спрямованість трансформацій, що відбуваються у світовій економіці в посткризовий період, з метою кращої адаптації національної стратегії розвитку до сучасних економічних реалій.

2.4 Структурні зрушення у зовнішньоекономічній діяльності України

Розвиток національної економіки держави передбачає активне її включення в систему світогосподарських зв'язків на основі міжнародного розподілу праці і рівноправного взаємовигідного економічного співробітництва. В зв'язку з цим зовнішня торгівля є каталізатором економічних перетворень в державі. Вона активно впливає на формування в країні ринкових структур і механізмів, сприяє створенню конкурентного середовища і визначенню ринкової мотивації у вітчизняному бізнесі, залученню його до зарубіжного досвіду підприємництва. Тому зовнішньоекономічний сектор економіки – це своєрідний індикатор, що відображає рівень її економічного розвитку і залучення певної країни в міжнародний розподіл праці.

Проведення реформ у всіх сферах економіки України супроводжується нестабільністю та суттєвим погіршенням соціально-економічного й фінансового стану. Таке становище економіки потребує заходів, спрямованих на оздоровлення соціально-

економічної, фінансової, зовнішньоекономічної сфер, що може дати позитивні результати за умови достовірної ідентифікації глибини кризи, систематизації та своєчасного виявлення зовнішніх та внутрішніх кризових факторів, удосконалення досвіду їхнього передбачення. Поліпшення ситуації потребує розробки антикризової стратегії розвитку у зовнішньоекономічній сфері України, тобто комплексу управлінських рішень, спрямованих на досягнення генеральної мети, оцінки ринкової ситуації і власних можливостей, а також інших факторів і сил навколишнього середовища.

Стан зовнішньої торгівлі України після світової кризи 2008–2009 рр. характеризувався стабілізацією в 2010–2011 рр., а потім до 2013 р. зростанням експорту й імпорту, а також поліпшенням показників, що відображають зовнішньоекономічні зв'язки. 2014 і 2015 р. демонструють серйозне падіння показників за всіма напрямками зовнішньоекономічної діяльності. Падіння експорту та імпорту товарів і послуг викликане повільною реалізацією реформ, відсутністю заходів щодо оптимізації структури економіки, модернізації виробництва і інфраструктури, а також значною мірою анексією Криму, розгортанням воєнних дій на Донбасі, що завдало удару по експорту металургійної продукції, яка ще донедавна була ключовою статтею українського експорту.

Експорт товарів і послуг в 2014 р. порівняно з відносно стабільним 2013 р. скоротився на 15,6 % і продовжив падіння в 2015 р. порівняно з 2014 р., ще на 26,8 %. За два кризові роки це падіння склало 38,3 %. Імпорт скоротився в ще більшій мірою – на 28,1 % і 29,2 % відповідно, а за два роки – на 49,1 %. В результаті в 2014 р. уперше після 2006 р. мало місце позитивне сальдо зовнішньої торгівлі (4 621 млн дол. США), а наступного року – 4 825 млн дол. США. Експорт товарів скоротився в 2015 р. порівняно з 2013 р. на 39,8 %, експорт послуг – на 31,6 %. Імпорт товарів – на 51,3 %, імпорт послуг – на 26,4 %.

Статистичні дані останніх двох років показують нову економічну реальність, в якій зараз знаходиться Україна. Йдеться про зміну географічної структури, зокрема, про скорочення експорту товарів і послуг в Росію і країни СНД (тільки за останній рік, в 2015 р. порівняно з 2014 р., експорт товарів в СНД скоротився на 47,7 %; послуг – на 39,1 %); у країни ЄС зафіксовано зниження експорту товарів на 25,5 %; послуг – на 26,7 %. Відзначимо, що падіння експорту в СНД було очікуваним (у зв'язку з підписанням Україною

торгової угоди з ЄС), тоді як в країні ЄС в 1 півріччі 2014 р. було зростання експорту на 14,9 %. Але з третього кварталу розпочалося зниження експорту, яке в подальшому перейшло в падіння, незважаючи на введення пільг для українського експорту (табл. 2.3).

Нині Україна нарощує в країні ЄС експорт агропродукції, яка стає основним експортним товаром. Це пов'язано з тим, що діє режим вільної торгівлі при експорті в ЄС, у квітні 2014 р. введені автономні торгові преференції, зіграло також роль обмеження доступу на російський ринок, агресивна політика Росії, яка ускладнює логістику в країні Азії. Усе це сприяло переорієнтації експорту України з країн СНД на постачання в країні ЄС.

Зараз стоїть завдання відновлення економіки, показників ЗЕД, довіри суспільства до влади, боротьба з корупцією, забезпечення соціальної справедливості. Вирішити ці проблеми можна шляхом планомірного проведення економічних реформ, які мають бути досяжними в реальних умовах. Цілком очевидно, що країна не зможе забезпечити стійке економічне зростання без структурних змін в економіці, спрямованих на розвиток економічної активності, передусім, у видах діяльності, що стимулюються експортом, без інвестицій в модернізацію виробництва та інфраструктури.

Досвід розвинених країн, що розвиваються, свідчить, що інновації і інвестиції є найефективнішим каталізатором поживлення економіки, вони сприяють позитивним трансформаційним процесам, росту продуктивності праці, служать одним з головних джерел економічного зростання. Головну роль у здійсненні впливу на інноваційну діяльність повинна відігравати держава, фінансуючи науку, розробляючи системи економічного стимулювання наукових розробок, підтримки підприємницької діяльності, залучення іноземних інвестицій. Крім того, вирішальне значення в антикризовій стратегії повинне приділятися проблемам передбачення та недопущення кризових ситуацій або виходу з кризи.

Сучасні перспективи стабілізації і зростання українського експорту пов'язані не лише із закінченням військових дій на Сході України, але і від здатності влади до рішучіших і швидших реформ. За прогнозами Всесвітнього банку, вже в 2016 р. очікується зростання ВВП України на 1 % (зазначимо, що за I квартал 2016 р. зареєстровано зростання ВВП на 0,1 %, за II квартал – на 0,3 %), а в 2017 р. – за оптимістичним сценарієм на 3–4 %; за песимістичним – на 1,5–2 %, це за умови, що впровадження реформ продовжиться.

Таблиця 2.3

Динаміка показників зовнішньої торгівлі України за 2008 – 2015 рр.

Млн. дол. США

Показники	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015 до 2013, %
Експорт товарів і послуг	79227	49827	63730	82574	82926	77554	65423	47864	61,7
Імпорт товарів і послуг	92017	50619	66209	88822	91368	84510	60802	43039	50,9
Сальдо товарів і послуг	-12790	-792	-2479	-6248	-8442	-6956	+4621	+4825	-
Експорт товарів	66967	39697	51406	68394	68830	63321	53902	38127	60,2
Імпорт товарів	85535	45433	60742	82608	84718	76987	54429	37516	48,7
Сальдо товарів	-18568	-5735	-9336	-14214	-15888	-13666	-527	+611	-
Експорт послуг	12260	10130	12324	14180	14096	14233	11521	9737	68,4
Імпорт послуг	6482	5186	5467	6214	6650	7523	6373	5523	73,4
Сальдо послуг	+5778	+4944	+6857	+7966	+7446	+6710	+5148	+4214	62,8
Експорт товарів в СНД	23166	13473	18741	26174	25319	22077	14822	7806	35,4
Експорт товарів в країни ЄС	18266	9514	13085	18022	17124	16759	17003	13015	77,7
Імпорт товарів з СНД	33378	19693	26697	37212	34497	27942	17277	10486	37,5
Імпорт товарів з країн ЄС	28929	15439	19151	25806	26237	27047	21069	15330	56,7
Експорт послуг в СНД	4246	3827	5610	6041	5811	5815	4034	3544	60,9
Експорт послуг в країни ЄС	4119	3025	3195	3533	3750	4196	3992	2928	69,8
Імпорт послуг з СНД	1058	787	940	1166	1238	1467	1204	840	57,3
Імпорт послуг з країн ЄС	3854	3049	3029	3372	3641	4212	3149	2750	65,3

Розраховано за даними [29]

Для порівняння можна додати, по економіці країн, що розвиваються, в 2016 році прогнозується зростання на 3,5 % [35], тому підвищення ВВП тільки на 2–4 % в рік залишить Україну в категорії країн аутсайдерів. Для дійсного економічного зростання необхідні темпи зростання в 3–4 рази вищі, ніж передбачається.

Для реалізації антикризової стратегії в зовнішньоекономічній діяльності України треба належним чином розставити пріоритети, досягнення яких відкриє доступ до нових ринків збуту, поліпшить умови торгівлі, посилить співпрацю із зарубіжними підприємствами.

Головна роль у цих процесах відводиться збільшенню експорту товарів і послуг, а також поліпшенню їхнього структури. Це, по-перше, зростання експорту продукції не сировинного призначення, а якісної кінцевої продукції з високим вмістом доданої вартості, тобто високотехнологічних видів продукції; по-друге, збільшення у складі експорту (й імпорту) частки послуг, питома вага яких ще є недостатньою; по-третє, підвищення в експорті послуг питомої ваги високотехнологічних та інноваційних видів послуг. Якщо посилити увагу до цих видів діяльності в умовах кризи, можна розраховувати на підвищення потенціалу післякризового прискореного розвитку компаній і країни в цілому.

Розв'язання цих завдань вимагає оцінки реального стану зовнішньоекономічної діяльності країни. Україна в 2015 р. здійснювала зовнішньоторговельні операції з партнерами з 224 країн світу (табл. 2.4). Найбільш суттєва співпраця була з країнами ЄС, Азії і СНД, невеликі об'єми експортно-імпортних операцій здійснювалися з країнами Африки, Америки, Австралії і Океанії [29].

Таблиця 2.4

Основні країни-партнери в зовнішньоекономічних зв'язках України

Регіони та інтеграційні об'єднання	Країни
ЄС	Австрія, Бельгія, Болгарія, Великобританія, Угорщина, Німеччина, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швеція, Естонія.
Азія	Грузія, Індія, Ізраїль, Китай, Кіпр, Ліван, Туреччина
СНД	Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Російська Федерація, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан

Америка	Аргентина, Бразилія, Канада, Мексика, США
Африка	Алжир, Єгипет, Кенія, Нігерія, Туніс
Австралія й Океанія	Австралія, Маршаллові Острови, Нова Зеландія

Складено за даними [29]

Найбільш значними імпортерами товарів в Україну є Німеччина, Італія, Іспанія, Великобританія, Російська Федерація, Китай, Білорусь, Польща, США, а також Франція, Литва та ін. В загальному обсязі імпорту товарів найбільш значущі: мінеральне паливо, газ, нафта і продукти її перегонки, машини та устаткування.

Основу товарної структури українського експорту у 2015 році складають чорні метали і вироби з них, продукція агропромислового комплексу, мінеральні продукти, механічне та електричне устаткування, продукція хімічної і пов'язаних з нею галузей промисловості.

Майже 75 % експорту у 2015 р. забезпечували такі сфери, як металургійний комплекс і машинобудування, сільське господарство і харчова промисловість, тобто товарний експорт представлений в основному продуктами невисокого ступеня переробки. Так, на чорні метали припадало 23,1 % загального обсягу експорту, а на вироби з них – тільки 2,6 %; на зернові культури – 16 %, а на продукцію переробки – лише 6,3 % [29].

Проте аналіз тенденцій, які відбуваються у складі основних статей товарного експорту України останні чотири роки (рис. 2.13), дає можливість зробити висновок про різке скорочення частки недорогоцінних металів та виробів з них та зростання частки статей продукції АПК. Так, у 2008 р. частка недорогоцінних металів у структурі товарного експорту складала 41,2 %, всій продукції АПК сукупно – 15 %; у 2015 р. частка недорогоцінних металів скоротилася майже у двічі і склала 24,8 %, частка продукції АПК зросла до 36,1 %.

Падіння світових цін на основний український експорт (руди, чорні метали), скорочення світової торгівлі в 2015 р. в цілому (зафіксований найбільший спад за останні шість років), перенасиченість європейського ринку із-за введення Росією ембарго на європейські товари у поєднанні з внутрішніми проблемами позначилися на стані ЗЕД України й підтверджують залежність української економіки від коливань світової кон'юнктури сировинних ринків.

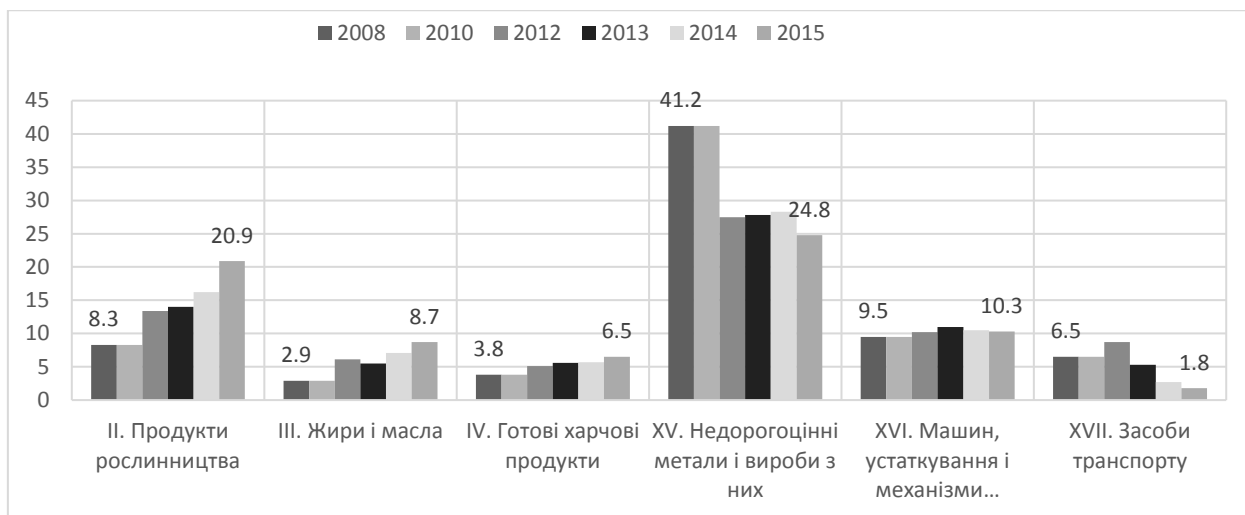

Рис. 2.13 – Структурні зрушення у складі основних статей товарного експорту України, 2008 – 2015 рр., %

Експортні ціни на металопродукцію у 2015 р. знизилися проти рівня 2014 р. в середньому на – 36 % (табл. 2.5). При цьому сума невідшкодованого з бюджету ПДВ станом на 01.01.2016 р. склала 4,1 млрд грн, що на 0,4 млрд грн більше, ніж в 2014 р.

Станом на 01.01.2016 р. на металургійних підприємствах України в роботі знаходилися: 22 з 30 – ти діючих доменних печей (73 %), 7 мартенівських печей з 9–ти (78 %) і 15 конвертерів з 21–го (71 %).

Таблиця 2.5

Експортні ціни на металопродукцію в 2014–2015 рр., дол. США за т.

	2014 р.	2015 р.	Зміни +/-, %
Напівфабрикати	457	323	-29
Листовий прокат	539	403	-25
Довгомірний прокат	587	375	-36
У тому числі:			
заготовка	486	331	-32
арматура	528	366	-31
катанка	538	376	-30
сляб	488	295	-40
гарячекатаний рулон	525	343	-35
холоднокатаний рулон	597	418	-30
товстий лист	541	410	-24
Середні ціни	531	341	-36

За останні два роки, порівняно із попередніми роками, ще більше загострилася ситуація із забезпеченням металургійного виробництва залізорудною сировиною, флюсами, вугіллям і коксом. У 2015 р. на підприємства галузі було поставлено 25,9 млн т вітчизняної залізорудної сировини, що склало 82 % від обсягу поставок в 2014 р. По імпорту було завезено 1,9 млн т сировини (71 % до 2014 р).

Надходження українського вугілля для коксування на вітчизняні коксохімічні підприємства склало 5,3 млн т або 61 % від обсягу поставок в 2014 р. Обсяг поставок імпортного вугілля для коксування склав 10,7 млн т (106 % від обсягу імпорту за 2014 р.). Українськими коксохімічними підприємствами було поставлено металургам 9,7 млн т металургійного коксу (88 % від обсягу поставок в 2014 р.). Імпорт коксу склав 1,3 млн т (95 % від обсягу імпорту в 2014 р.).

Актуальними заходами з підвищення конкурентоспроможності на світових ринках для всіх металургійних підприємств залишаються оновлення аглодоменного виробництва і впровадження перспективних технологій, спрямованих на зниження витрат енергоресурсів: технології вдування пиловугільного палива (ПВП) в горн доменних печей, будівництво установок позапічної обробки сталі, заміна мартенівського виробництва конвертерним і електросталеплавильним, будівництво сучасних ливарно-прокатних модулів.

За підсумками 2015 р. освоєння капітальних інвестицій склало 8,3 млрд грн, що на 1,9 млрд грн більше, ніж за 2014 р. (+ 30 %). Найзначніші капітальні інвестиції припадають на «Арселор Міттал Кривий Ріг», МК «Запоріжсталь» і Дніпровський меткомбінат.

В цілому по металургійним підприємствам питомі інвестиції на 1 тону виробленої сталі за 2015 р. склали 372 грн проти 243 грн за 2014р. Збільшення питомих інвестицій в гривневому еквіваленті пояснюється зростанням курсу долара США і зниженням виробництва сталі в порівнянні з 2014 р. Основні кошти в 2015 р. підприємствами вкладалися в завершення будівництва нових об'єктів і в розпочату реконструкцію й модернізацію існуючих потужностей.

Більш оптимістичною представляється кон'юнктура на зовнішньому ринку для підприємств вітчизняного АПК. Експорт аграрної продукції з України в 2015 р. склав 14,6 млрд дол США і перевищив імпорт на рекордні для країни за роки незалежності 11,1 млрд дол США.

Оснoву товарної структури українського аграрного експорту склали зернові культури – 16 % від загального експорту, жири і масла – 9 % і олійні культури – 4 %. При цьому частка експорту в Європу склала 28,2 %, в країни Азії – 45 %, в Африку – 13,6 %, і в країни СНД – 10 %.

У десятку найбільших імпортерів української агропродукції увійшли чотири країни з Євросоюзу (Іспанія, Нідерланди, Італія, Польща), три з Азії (Китай, Індія, Туреччина), по одній країні з Африки (Єгипет), Близького Сходу (Іран) і СНД (Білорусь). У січні – червні 2015 р. Україна експортувала до Китайської Народної Республіки 2,74 млн тон зернових культур, що в 7,8 рази перевищило відповідний показник за аналогічний період 2014 р.

З початку 2016 р. українські експортери отримали від Державної фіскальної служби 4,5 тис. сертифікатів EUR., у т. ч. 1 на поставки товарів в ЄС. Статус експортера, затвердженого Євросоюзом, отримали 23 підприємства, які постачають в ЄС мед, кетчупи та соуси, соняшникову олію, пекарські дріжджі, печиво, скляну продукцію та інші товари.

Доступ на ринок ЄС в 2016 р. отримали 10 виробників молочної продукції, на експорт молочної продукції в Китай – 18 підприємств. Для 35 підприємств м'ясо – й молокопереробної промисловості забезпечено доступ на ринки Молдови, Казахстану, Киргизстану, Вірменії, Узбекистану.

Українські експортери за перші три місяці 2016 р. повністю вичерпали виділені на 2016 р. квоти на безмитні поставки в ЄС меду, цукру, кукурудзи, ячмінної крупи і муки, оброблених томатів, а також виноградного і яблучного соків. Динаміка використання квот за 2016 р. свідчить про повне вичерпання квот на виноградний і яблучний соки, оброблені томати, кукурудзу, мед, цукор і ячмінну крупу.

У 2016 р. Кабінет міністрів України затвердив правила виробництва органічної продукції тваринництва, які визначають технологічні особливості ведення органічного господарства: вимоги до утримання тварин, використання кормів, профілактики і лікування захворювань тощо.

Міністерство аграрної політики і продовольства має намір до 2020 р. довести частку органічної продукції до 3 % від обсягу сільськогосподарського виробництва. Україна зацікавлена в

нарощуванні експортного потенціалу органічної продукції, оскільки остання не підлягає квотуванню в рамках зони вільної торгівлі з ЄС.

Кількість операторів органічного ринку, сертифікованих єдиним українським органом сертифікації «Органік Стандарт», в 2015 р. зросла в 2 рази і склала 200 підприємств.

Відомий норвезький економіст Ерік Райнерт відзначав, що усі розвинені країни використовували для досягнення добробуту своєї країни однакову стратегію – відмовлялися від сировинної орієнтації експорту у бік переробної промисловості, тобто підвищуючи частку високотехнологічних, інноваційних товарів і послуг.

Якщо розглядати структуру світового ринку з точки зору ступеня переробки продукції, можна відзначити, що ринок перетворився на багаторівну систему, в якій нижній ярус – це ринок базових товарів, до яких відносяться продукти сільського господарства і відповідних галузей промисловості: продукти рослинного і тваринного походження, готові харчові продукти, мінеральні продукти. Тобто в останні роки Україна нарощує в експорті саме базові товари.

Середній ярус системи – це ринок напівфабрикатів, тобто низько- і середньотехнологічних товарів. До низькотехнологічних відносять продукцію чорної металургії, конструкційні матеріали, вироби легкої промисловості, а до середньотехнологічних – верстати, транспорт, гумово-технічні та пластмасові вироби, продукцію хімічної і деревообробної промисловості. Верхній ярус включає високотехнологічні вироби аерокосмічної техніки, автоматизованого офісного устаткування, інформаційної техніки, електроніки, точних вимірювальних приладів, електроустаткування і фармацевтичної продукції [25].

Відповідно до такої класифікації представляє інтерес порівняння структури зовнішньої торгівлі України товарами в кризові 2008–09 рр., показники якої представлені (у табл. 2.6), а також у благополучні роки (табл. 2.7).

Як бачимо, в кризовому 2009 р. обсяги експорту й імпорту товарів значно скоротилися, але в структурі як експорту, так й імпорту країни підвищилася частка базових і високотехнологічних товарів за рахунок зниження питомої ваги низько- і середньотехнологічних товарів.

Таблиця 2.6

Структура зовнішньої торгівлі товарами України в 2008–2009 рр.

Групи товарів	Експорт					Імпорт				
	2008 р., млрд дол США	2009 р., млрд дол США	2009 до 2008, %	2008 р., %	2009 р., %	2008 р., млрд дол США	2009 р., млрд дол. США	2009 до 2008, %	2008 р., %	2009 р., %
Базові	17,9	13,4	75,0	26,7	33,8	31,9	20,6	64,7	37,3	45,4
Низькотехнологічні	31,4	15,7	50,0	46,9	39,5	13,9	7,0	49,9	16,3	15,3
Середньотехнологічні	10,6	4,8	45,5	15,9	12,2	22,4	8,6	38,4	26,2	18,9
Високотехнологічні	6,3	5,1	81,2	9,4	12,9	15,7	8,5	53,9	18,4	18,7

Розраховано за даними [29]

Зміни, які сталися в структурі зовнішньої торгівлі України в 2005 – 2013 рр. (коли економіка стабілізувалася) підтверджують тенденцію, що намітилася, у бік зростання питомої ваги базових і високотехнологічних товарів (табл. 2.7).

Найбільше скорочення в структурі експорту України в 2013 р. порівнянні з 2005 р., спостерігалось за низькотехнологічними товарами майже на 14 в. п., значно менше (на 1,8 в. п.) – за середньотехнологічних товарах. Частка високотехнологічної продукції в експорті хоча й виросла від 8,5 % до 11,3 %, залишається невеликою.

У структурі імпорту спостерігалися менш виражені зміни: зниження частки низькотехнологічних товарів на 0,8 в. п, а також збільшення середньотехнологічних на 0,5 в. п. Частка високотехнологічних товарів в імпорті залишилася на попередньому рівні. Наведені дані свідчать про помітні якісні трансформації в структурі експорту та імпорту України.

Таблиця 2.7

Динаміка структури зовнішньої торгівлі України в 2005 – 2013 рр.

Рівень системи	Частка в експорті, %		Зміна структури, в.п.	Частка в імпорті, %		Зміна структури, в. п.
	2005	2013		2005	2013	
Нижній ярус (базові товари)	26,3	38,7	+12,4	39,4	39,7	+0,3
Середній ярус (низькотехнологічна продукція)	48,3	34,5	-13,9	17,2	16,4	-0,8

Середній ярус (середньо-технологічна продукція)	15,4	13,6	-1,8	21,6	22,1	+0,5
Верхній ярус (високо- технологічна продукція)	8,5	11,3	+2,7	20,1	20,1	+0,0

Розраховано на основі даних [29]

Детальніший розгляд структури показує, що в експорті частка продукції машинобудування, головній галузі промисловості, що впливає на розвиток інших сфер господарювання, складає всього 10,5 % в 2014 р. і 10,3 % в 2015 р. Слід зазначити, що вартість експорту машинобудівної продукції в 2015 р. склала всього 69,7 % попереднього року, що є у тому числі, результатом загального падіння обсягів виробництва машинобудівної продукції останніми роками. Цілком закономірно, що Україна більше імпортує товарів високого ступеню обробки (машини, механізми, електротехнічне устаткування – 16,0 % в 2014 р., в 2015 р. – 16,7 % загального обсягу імпорту), засоби наземного транспорту, окрім залізничного, а через високу енергоємність економіки – великий обсяг енергоносіїв.

Таким чином, необхідність посилення уваги до високотехнологічної продукції як невід’ємної частини будь-якого сучасного виробництва обумовлена формуванням власне інноваційного суспільства, основою якого є генерація наукових знань та інформації окремих країн, що підвищують сталість учасників міжнародного розподілу праці. Саме використання принципів інноваційного розвитку є стратегічною тенденцією економічно розвинених країн, орієнтованих на виробництво високотехнологічної і наукоємної продукції. Тому найближчими роками перед українськими компаніями стане завдання прискореного освоєння, впровадження й виводу на зовнішній ринок високотехнологічної продукції.

2.5 Зовнішня торгівля послугами в антикризовій стратегії розвитку України

Важливою складовою зовнішньої торгівлі є послуги, які представляють собою вид діяльності, результатом якої є особливий продукт, як правило, такий, що не має матеріально речовинної форми або який матеріалізується в зміненому стані або якості об’єкта та

задовольняє потреби особистості, колективу, суспільства в цілому [31, с. 149]. Міжнародна торгівля послугами характеризується випереджаючими темпами зростання і розширенням їхніх позицій в економіці усіх країн. Це характерна особливість розвитку сучасної світової економіки.

Високими темпами розвивається сфера послуг і в Україні. За останнє десятиліття обсяг виробництва послуг, а також частка зайнятих в цій сфері зростали випереджаючими темпами, порівняно з виробництвом. Проте в експорті України частка послуг залишається невеликою: 18,6 % (2013 р.), 17,6 % (2014 р.), 20,3 % (2015 р.) в порівнянні з 15,1 % в 2010 р.

Невелика частка послуг в експорті пояснюється низьким рівнем розвитку цього виду діяльності, а обсягів внутрішнього інвестування сфери послуг недостатньо для техніко-технологічних змін і переорієнтації її на високотехнологічні види (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Динаміка витрат на інноваційну діяльність в Україні

Джерела фінансування	2010	2011	2012	2013	2014	Частка в 2010 р., %	Частка 2014 р. %
Витрати на інноваційну діяльність, всього млн грн	8045	14334	11481	9563	7696	100,0	100,0
Державні джерела фінансування, млн грн	87,0	149,2	224,3	24,7	344,1	1,1	4,5
Власні джерела фінансування, млн грн	4775	7586	7336	6973	6540	59,4	85,0

Розраховано за даними [29]

Частка капітальних інвестицій в сферу послуг складає дещо більше 50% усіх капітальних інвестицій. Причому на комп'ютерне програмування і надання інших інформаційних послуг, а також на наукові дослідження і розробки припадало лише по 0,2 % усіх капітальних інвестицій.

Головною причиною є тенденція до скорочення витрат на інноваційну діяльність. Зменшення витрат пояснюється недостатнім фінансуванням наукових розробок, відсутністю підтримки інноваційної діяльності з боку держави, високими ризиками вкладення капіталу тощо. Лівову частку фінансування здійснюють самі підприємства за рахунок власних джерел. Частка державних джерел фінансування вкрай незначна.

Нестача фінансування негативно впливає на розвиток зовнішньої торгівлі послугами й пояснює неконкурентоспроможність переважної більшості їхніх видів на світовому ринку. В той же час динаміка зовнішньої торгівлі послугами для країни впродовж багатьох років характеризується перевищенням експорту над імпортом, тобто позитивним сальдо, що підтверджує необхідність їхнього нарощування для підвищення ефективності зовнішньої торгівлі в цілому (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Динаміка зовнішньої торгівлі послугами України за 2005–2015 рр.

Рік	Експорт послуг, млрд дол США	Абс. приріст експорту млрд дол США	Темпи росту експорту %	Імпорт послуг, млрд дол США	Абс. приріст імпорту, млрд дол США	Темпи росту імпорту, %	Сальдо, млрд дол США	Зовнішньоторговельний оборот, млрд дол США
2005	6,1	-	-	2,9	-	-	3,2	9,0
2006	7,5	1,4	122,3	3,8	0,9	131,0	3,7	11,3
2007	9,0	1,5	119,8	4,9	1,1	128,0	4,1	13,9
2008	11,7	2,7	130,1	6,6	1,8	136,3	5,0	18,3
2009	9,5	-2,2	81,4	5,2	-1,5	77,8	4,4	14,7
2010	11,8	2,2	123,5	5,4	0,3	105,4	6,3	17,2
2011	13,8	2,0	117,3	6,2	0,8	114,5	7,6	20,0
2012	13,5	-0,3	98,1	6,7	0,5	107,6	6,8	20,2
2013	14,2	0,7	105,2	7,6	0,9	114,1	6,9	22,2
2014	11,5	-2,7	81,0	6,4	-1,2	84,2	5,1	17,9
2015	9,7	-1,8	84,3	5,5	-0,9	85,9	4,2	15,2

Розраховано на основі даних [35]

На формування позитивного сальдо найбільший вплив здійснюють наступні види послуг: транспортні, послуги з переробки матеріальних ресурсів, послуги у сфері телекомунікацій, комп'ютерні та інформаційні, послуги з ремонту і технічного обслуговування. У періоді, що вивчається, сталися помітні зміни в структурі експорту й імпорту послуг (розрахований коефіцієнт структурних зрушень Рябцева склав

відповідно для експорту – 15,3 %, для імпорту – 17,5 %), що вказує на помітні трансформаційні зміни в зовнішній торгівлі послугами.

Якщо після кризового 2009 р. експорт послуг вже в 2010 р. перевищив докризовий рівень, то в умовах кризи 2014–2015 рр. він продовжує падіння. В той же час, впродовж 2005–2015 рр. зовнішньоторговельне сальдо за послугами залишається позитивним.

У структурі послуг, що надаються, основну частину займають транспортні послуги і послуги зв'язку через геополітичне положення України. Проте, завдяки розвитку фінансових, комп'ютерних і інших видів високотехнологічних послуг, частка транспортних і послуг зв'язку істотно скоротилася порівняно з 2005 р. (від 76,3 до 58,5 %).

У структурі експорту послуг значну частину займають також послуги в галузі сільського господарства, архітектурні, інженерні, юридичні, бухгалтерські й інші професійні та технічні послуги. У імпорті також найбільшу питому вагу мають послуги транспорту і зв'язку, а також ділові й фінансові. Але частка високотехнологічних послуг в імпорті значно вища, ніж в експорті. Це пояснюється, передусім, слабким адміністративно-правовим забезпеченням відповідних видів діяльності в Україні, що стримує активніший розвиток цих видів послуг.

Згідно з Методологічними положеннями зі статистики [29, Методологія та класифікатори], зараз в Україні діє Класифікація зовнішньоекономічних послуг (КЗЕП). Класифікація високотехнологічних та інноваційних послуг в Україні не розроблена. Якщо використовувати класифікацію, розроблену Євростатом для держав ЄС, то на двозначному рівні кодів NACE до них слід віднести:

а) високотехнологічні послуги вищого рівня наукоємності:

- зв'язок (код 64 NACE);
- діяльність, пов'язана з комп'ютерами (код 72 NACE);
- дослідження і розробки (код 73 NACE);

б) високотехнологічні послуги середнього рівня наукоємності:

- фінансове посередництво (код 65 NACE)
- діяльність комерційна інша (код 74 NACE);
- охорона здоров'я і соціальні послуги (код 85 NACE);
- діяльність по організації відпочинку, культури і спорту (код 92 NACE) [34].

Отже, високотехнологічними є послуги у сфері телекомунікацій, використання комп'ютерної техніки, новітніх технологій і пов'язаної з ними діяльності, сервісні послуги з супроводу (до- й післяпродажне

обслуговування) складної техніки, послуги, пов'язані з фінансовим ринком, а також ліцензійною і патентною діяльністю, роялті, ділові, наукові дослідження і дослідно-конструкторські розробки, послуги у сфері туризму, освіти і охорони здоров'я (медичні послуги), тобто це наукоємні послуги, які вимагають спеціальних технічних і економічних знань.

Інноваційні послуги є впровадженням результатів відповідних наукових досліджень та інженерних розробок в процесі обслуговування за допомогою нових методів або обладнання, що являє собою удосконалений спосіб чи систему для поліпшення її якісних характеристик. Високотехнологічні та інноваційні послуги є потенційною нішею економіки, які здатні значною мірою вплинути на здійснення антикризової стратегії України.

У періоді, що вивчається, значно зросла питома вага експорту високотехнологічних послуг, пов'язаних зі створенням баз даних і програмного забезпечення, інформатизації й обробки даних (від 0,6 % до 10 %). В середньому щорічно їхній обсяг зростав в 1,4 раза швидше, ніж загальний обсяг послуг, що надаються. При цьому, починаючи з 2013 р., питома вага комп'ютерних послуг в експорті (10 %) перевищила їхню долю в імпорті (4,8 %).

Отже, напрямом реалізації антикризової стратегії повинне стати не лише збільшення обсягу експорту послуг, але й оптимізація їхньої структури за рахунок підвищення частки високотехнологічних та інноваційних видів.

Встановити закономірності зміни послуг та вплив зовнішніх і внутрішніх факторів дозволяє моделювання експорту високотехнологічних (інноваційних) послуг. З цією метою в роботі побудовано індексну детерміновану модель експорту високотехнологічних (інноваційних) послуг.

Під час побудови моделі враховано наступні умови:

1) усі фактори, які включені в модель, є односпрямованими, тобто пов'язаними з результатом прямою залежністю. Це дозволяє виконати економічну інтерпретацію впливу окремих факторів;

2) усі фактори моделі мають реальний економічний зміст;

3) добуток двох факторів, які стоять поруч, і послідовне включення в розрахунок нового чинника дає новий показник, який має реальний економічний зміст;

4) для забезпечення математичної точності моделі знаменник першого чинника дорівнює знаменнику результативної ознаки.

Чисельник останнього чинника співпадає з чисельником результативної ознаки;

5) математична точність забезпечується тим, що чисельник першого чинника скорочується зі знаменником другого, чисельник другого – зі знаменником третього і т. д.

Індексна детермінована модель експорту високотехнологічних (інноваційних) послуг має наступний вигляд :

$$E_{in} = II \cdot \frac{ВВП}{II} \cdot \frac{I}{ВВП} \cdot \frac{E}{I} \cdot \frac{E_{in}}{E},$$

де II – іноземні інвестиції;

$ВВП$ – валовий внутрішній продукт;

I, E – імпорт і експорт послуг відповідно;

E_{in} – експорт високотехнологічних (інноваційних) послуг.

Отже, результативний показник представлений як добуток таких факторів: величина іноземних інвестицій, капіталовіддача, імпортна квота, коефіцієнт покриття експортом імпорту та частка інноваційних послуг в експорті.

Обрання цих факторів обумовлене наступним. Іноземні інвестиції сприяють зростанню виробництва, відкриттю нових робочих місць, постачанню сучасного обладнання, запровадженню ефективного менеджменту та зростанню обсягу високотехнологічних (інноваційних) послуг. Другий чинник - капіталовіддача - характеризує ефективність використання залучених інвестицій. Чим вона вище, тим більше впливає на експорт високотехнологічних (інноваційних) послуг.

Співвідношення імпорту послуг та ВВП (імпортна квота) у 2014 р. було на рівні 4,8 %, тобто незначним. Методика економічної безпеки України передбачає, що експортна (імпортна) квота не повинна перевищувати 50 % ВВП [26]. Отже, у сучасних умовах підвищення імпоротної квоти для послуг є позитивною тенденцією. Обмежуючи імпорт, впроваджуючи модель імпортозаміщення, неможливо створити розвинену економіку, можна добитися лише автономності (закритої) економіки країни, оскільки створення нового товару або послуги призводить до необхідності імпорту супутньої сировини, устаткування й матеріалів, і чим складніше виробництво, тим ширше номенклатура продукції, що імпортується. Нові товари й послуги, особливо високотехнологічні, необхідно виводити на зовнішні ринки, де вони мають бути конкурентоздатні за ціною та

якістю.

Модель зниження імпортової залежності, як показує світовий досвід, приводить країну в «пастку середнього доходу», залишаючи її у складі країн, що розвиваються. Крім того, щоб досягти ефекту масштабу, для багатьох галузей потрібний великий попит. Внутрішній ринок, як правило, такий попит створити не може. Тому потрібно боротися за зовнішні ринки, а для цього наші товари і послуги мають бути не гірші за зарубіжні аналоги. В зв'язку з цим значне обмеження залежності від імпорту може тільки посилити імпортовою залежність. Крім того, закриття внутрішнього ринку для імпорту призводить до витіснення конкуренції, яка є рушійною силою для підвищення якості та ефективності виробництва. Штучне обмеження конкуренції, введення імпортних мит, як правило, призводить не до підвищення якості власної продукції, а до зростання цін на неї. Отже, третій чинник моделі також пов'язаний прямою залежністю з експортом високотехнологічних послуг.

Наступний чинник моделі – коефіцієнт покриття експортом імпорту – теж має прямий вплив на результат. Для забезпечення позитивного сальдо зовнішньої торгівлі необхідно, щоб експорт перевищував імпорт, а коефіцієнт покриття експортом імпорту був більше 100 %.

Останній чинник моделі відображує вплив якості експорту, тобто як оптимізується структура експорту за рахунок високотехнологічних послуг. Отже, всі фактори моделі пов'язані з результативним показником прямою залежністю.

Таблиця 2.10

Динаміка індексів вихідних показників моделі

Показники	2010	2014	Індекси показників, %
Валовий внутрішній продукт (ВВП), млрд дол. США	136,4	131,85	96,66
Іноземні інвестиції (ІІ), млрд дол США	39,176	57,056	145,64
Експорт послуг (Е), млрд дол США	12,324	11,521	93,48
Імпорт послуг (І), млрд дол США	5,467	6,373	116,57
Експорт інноваційних послуг (Еін), млрд дол США	2,058	3,146	152,87

*Розраховано за даними [29, 30]

Необхідні для розрахунків дані наведені в табл. 2.10. Слід зауважити, що структурні зрушення відбуваються поступово, впродовж певного періоду, тому для аналізу обрано показники 2010 р., коли обсяг експорту послуг досяг докризового рівня, та 2014 р., оскільки перше півріччя цього року демонструє зростання й ще не відчуло негативних змін, пов'язаних з анексією Криму й бойовими діями на сході України.

Розрахунок впливу факторів на експорт високотехнологічних (інноваційних) послуг здійснено методом ланцюгових схем зв'язку.

Вплив іноземних інвестицій визначається: $\Delta E_{in} = E_0(I_{II} - 1)$;

вплив капіталовіддачі: $\Delta E_{in} = E_0(I_{ВВП} - I_{II})$;

вплив імпоротної квоти: $\Delta E_{in} = E_0(I_I - I_{ВВП})$;

вплив коефіцієнта покриття експортом імпорту: $\Delta E_{in} = E_0(I_E - I_I)$

;

вплив зміни структури експорту $\Delta E_{in} = E_0(I_{E_{in}} - I_E)$,

де E_0 – експорт інноваційних послуг за базисний період;

I – індекси іноземних інвестицій, ВВП, імпорту, експорту відповідно.

Результати розрахунків наведено в табл. 3.11.

У результаті аналізу виявлено, що експорт інноваційних послуг збільшився у 2014 р. в порівнянні з 2010 р. на 1 088,0 млн дол США. Це відбулося завдяки позитивному впливу таких чинників, як приплив іноземних інвестицій (на 939,27 млн дол. США), збільшення імпоротної квоти (на 409,75 млн дол. США), а також позитивним змінам у структурі експорту послуг на користь високотехнологічних та інноваційних видів (1 222,25 млн дол. США).

Таблиця 2.11

Оцінка впливу факторів на динаміку експорту інноваційних послуг

Фактори моделі	Позначення	2010	2014	Зміна факторів %	Вплив факторів млн дол. США(+,-)
Іноземні інвестиції, млрд.долл. США	II	39,176	57,056	145,64	+939,27
Капіталовіддача, долл	$ВВП/II$	3,48	2,31	66,4	-1008
Імпортна квота, %	$I/ВВП$	4,0	4,8	120,0	+409,75
Коефіцієнт покриття експортом послуг імпорту, %	E/I	225,4	180,8	80,2	-475,19

Частка інноваційних послуг у загальному експорті послуг, %	<i>E_{ін}/E</i>	16,7	27,3	163,5	+1222,25
Експорт інноваційних послуг, млрд дол	<i>E_{ін}</i>	2,058	3,146	152,9	1088,0

Розраховано автором

Негативний вплив відбувся за рахунок зниження ефективності використання іноземних інвестицій (капіталовіддачі – на 1 008 млн дол США) й зменшення коефіцієнту покриття експортом послуг імпорту (– 475,19 млн дол США).

На основі побудованої моделі підтверджено, що визначальними чинниками нарощування експорту високотехнологічних (інноваційних) видів послуг є залучення інвестицій, підвищення ефективності їхнього використання, поширення зв'язків з іноземними партнерами та оптимізація структури послуг.

Таким чином, експорт послуг є перспективною галуззю зовнішньоекономічної діяльності, джерелом збільшення валютних надходжень в країну, він сприяє активізації прогресивних трансформаційних процесів в зовнішній торгівлі. Подолати існуючі в Україні проблеми і перетворити їх в нові можливості можна за рахунок залучення інвестицій і підвищення ефективності їхнього використання, збільшення в експорті високотехнологічних товарів і послуг, за рахунок оптимізації структури експорту й імпорту. В умовах кризи посилюється роль інноваційного чинника, а інноваційна політика виступає основою економічного зростання.

Для повноцінного використання нових можливостей і забезпечення виходу вітчизняного бізнесу на ринки ЄС необхідно відкривати кордони і намагатися вбудовуватися в глобальні ланцюжки. Таку стратегію наслідували Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Німеччина, Китай. Набуття чинності з 1 січня 2016 р. торгової частини Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а також пов'язана з цим лібералізація торгівлі сприятимуть цьому, відкриваючи наш ринок для європейських товарів і послуг, спонукаючи українських виробників до перегляду своїх стратегічних засад і ринкової поведінки, щоб бути конкурентоспроможними в глобальній економіці.

Необхідно створити в Україні Парк Високих Технологій, як це зроблено у Білорусі. Для нього слід прийняти чіткі і зрозумілі

правила діяльності компаній, ввести мінімальні податки, забезпечити відсутність рейдерства. Необхідно замінити виробництво товарів і послуг, в яких Україна менш конкурентоспроможна, виробництвом товарів і послуг з більшою ефективністю, валютну виручку від яких використовувати для імпорту необхідних товарів і послуг. Потрібна також справжня податкова реформа, зміна системи регулювання економіки, доступні кредити для малого й середнього бізнесу.

Доцільно також використовувати зацікавленість зарубіжних компаній в розміщенні виробничих потужностей на українській території з подальшим експортом в ЄС та інші країни. Україні це дозволить залучити іноземні інвестиції, створити нові робочі місця, підвищити рівень конкуренції, а отже, прискорити технологічну модернізацію і підвищити виробництво високотехнологічних товарів і послуг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сорос Дж. Криза глобального капіталізму. Відкрите суспільство під загрозою / Дж. Сорос: пер. з англ. Р. Ткачук, А. Фролкін. – К.: Основи, 1999. – 259 с.
2. Тревоги мира. Социальные последствия глобализации мировых процессов [Доклад ЮНРИСД, подготовленный для всемирной встречи на высшем уровне в интересах социального развития] / Научно-исследовательский институт социального развития при Организации Объединенных Наций. – М., 1997.
3. Філіпенко А.С. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність / А.С. Філіпенко. – К.: Знання, 2007. – 670 с.
4. World Development Indicators 2016 // <http://data.worldbank.org/products/wdc>
5. Трансформація процесу транснаціоналізації в умовах зростання невизначеності глобального економічного середовища. – монографія. / Ю.В. Макогон, Т.В. Орехова, К.В. Лисенко та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2011. – 652 с.
6. Huntington S.P. The Clash of Civilizations and Remaking the World Order. - Simon & Schuster, New York, 1996, 368 p.
7. Daniel Bell. The Coming of Post' Industrial Society: A Venture in Social Forecasting. Harmondsworth: Penguin, Peregrine, 1973
8. The Global Risks Report 2016, 11th Edition. – World Economic Forum. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www3.weforum.org/docs/Media/TheGlobalRisksReport2016.pdf>
9. <http://reports.weforum.org/global-strategic-foresight/rafael-ramirez-university-of-oxford-the-possible-future-of-the-economics-profession/>

10. Global overview [Электронный ресурс].- Режим доступа: <https://globalconnections.hsbc.com/global/en/tools-data/trade-forecasts/global>
11. Антонюк Л.Л. Міжнародна конкурентоспроможність країн: теорія та механізм реалізації: монографія / Л.Л. Антонюк. – К.: КНЕУ, 2004. – 273 с.
12. IMD World Competitiveness Center [Electronic resource]: - Mode of access: <http://www.imd.org/wcc/fundamentals-of-competitiveness/>
13. IMD World Competitiveness Center [Electronic resource]: - Mode of access: <http://www.imd.org/wcc/research-methodology/>
14. The IMD World Competitiveness Yearbook 2014 [Electronic resource]: - Mode of access: <http://www.imd.org/wcc/news-wcy-ranking/>
15. The IMD World Competitiveness Yearbook 2015 [Electronic resource]: - Mode of access: <http://www.imd.org/wcc/news-wcy-ranking/>
16. The IMD World Competitiveness Yearbook 2016 [Electronic resource]: - Mode of access: <http://www.imd.org/wcc/news-wcy-ranking/>
17. The World Economic Forum [Electronic resource]: - Mode of access: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2015-2016/report-highlights/>
18. The World Economic Forum. Report 2014-2015 [Electronic resource]: - Mode of access: <http://www.reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2014-2015/economies/#economy=UKR>
19. The World Economic Forum. Report 2015-2016 [Electronic resource]: - Mode of access: <http://www.reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2015-2016/economies/#economy=UKR>
20. Долгосрочные тенденции развития мировой экономики [Электронный ресурс]: / В. Кондратьев. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/ekdom/dolgosrochnyje_tendencii_razvitiya_a_mirovoj_ekonomiki_2015-09-10.htm
21. Oxford Economics, Global Economic Databank [Electronic resource]: - Mode of access: <http://www.oxfordeconomics.com/forecasts-and-models/countries/data-and-forecasts/global-economic-databank/overview>
22. Полунев Ю. Конкурентоспособность страны как национальная идея / Ю. Полунев //Зеркало недели. Украина. - №10, 18 марта 2005 года
23. Gromenkova S.V. Transformation of post-crisis in the world economy/ S.V. Gromenkova // Promising problems of economics and management: Collection of scientific articles. – Publishing house « BREEZE», Montreal, Canada, 2015. – P.17-21
24. Gromenkova S.V. Assessment of international competitiveness/ S.V. Gromenkova // Actual problems of economics, management and law in modern social and economic environment: Collection of scientific articles. – Pegasus Publishing, Lisbon, Portugal, 2015. – P.15-22
25. Денисенко Н.П. Научно-техническое сотрудничество стран в условиях глобального экономического кризиса. [Электронный ресурс] / Н.П. Денисенко, С.В. Бреус, С.В. Вовчок – Режим доступа: http://innclub.info/wp-content/uploads/2011/02/денисенко_бреус_вовчок_2568_стр_конк_0_A10.doc

26. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України затверджені Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 N 1277 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME131588.html
27. Міжнародні стратегії економічного розвитку [Текст]: навч. посіб. / [А. О. Задоя, В. В. Білоцерківець, О. О. Завгородня та ін.]; за ред. А. О. Задоя. – К.: Знання, 2007. – 332 с.
28. Научно-техническое сотрудничество ЕС и Украины: преимущества и барьеры [Электронный ресурс] / М. Гозбель, Д. Пекарц, К. Хандлер, К. Шух // ФорсАйт. – 2011. – Т. 5.- № 3. – С.44-57.– Режим доступа: <http://foresight-journal.hse.ru/data/2012/10/08/1247169182/44-57-Schukh.pdf>
29. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
30. Официальный сайт Национального банка Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bank.gov.ua/control/uk/index>
31. Сидорова А.В. Міжнародна статистика: Підручник / А.В. Сидорова, Я.В. Кіусак. – Донецьк: Каштан, 2013. – 384 с.
32. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів / Авт.-упоряд.: Г.О. Андрощук, І.Б. Жилияєв, Б.Г. Чижевський, М.М. Шевченко. – К.: Парламентське видавництво, 2009. – С. 310
33. Global Innovation Index [Electronic resource]. - URL: <http://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/GII-2012-Report.pdf>
34. International Standard Industrial Classification of All Economic Activities, Revision 4 (2008). Режим доступу: <http://unstats.un.org/unsd/cr/registry>
35. World Development Indicators [Electronic resource]. Режим доступу: <http://www.worldbank.org/eca/russian/>

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ Й ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ АНТИКРИЗОВОЇ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

3.1 Стратегія антикризової кадрової політики в Україні: теоретичні основи розробки та пріоритети реалізації

Сучасний стан національної економіки та сфери використання праці в Україні, події останніх двох років на Сході країни створюють суттєві перешкоди реалізації задекларованих стратегічних пріоритетів розвитку держави та її євроінтеграційних прагнень. Отже, актуалізується необхідність розробки та впровадження якісно нових підходів щодо управління людськими ресурсами, як одного з пріоритетних ресурсів соціально-економічного розвитку та їхнє перетворення у дієвий чинник конкурентоспроможності в умовах інноваційної економіки (економіки знань), за якою основною конкурентною перевагою виступають працівники, які мають сучасні знання, компетенції щодо створення інновацій та мотивовані до відповідної діяльності.

У результаті проведеного дослідження встановлено, що на тлі активізації світового руху стосовно поширення гідної праці як запоруки глобального прогресу та засобу подолання кризи у соціально-трудої сфері, в Україні останніми роками спостерігається поглиблення дефіциту гідної праці. Це обумовлено руйнівним впливом низки чинників, найбільш вагомими серед яких виступають:

наслідки світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр;

низький рівень розвинутої антикризової складової у системі державного управління;

виникнення у 2014 р. військово-політичного конфлікту та проведення антитерористичної операції на Сході країни, окупація АР Крим.

З урахуванням вищевикладеного, вважаємо за доцільне розробку та впровадження в Україні стратегії антикризової кадрової політики, основою якої будуть здобутки теорій стратегічного й антикризового управління, парадигма економіки знань, базові положення Концепції гідної праці, яка проголошена МОП. Отже, економічна наука збагачується новим науковим напрямом, який полягає у розробці

зазначеної стратегії та реалізується за певною логіко-структурною схемою дослідження (рис. 3.1).

Рис. 3.1 – Логіко-структурна схема наукового забезпечення розробки стратегії антикризової кадрової політики в системі забезпечення гідної праці

Таким чином, стратегія антикризової кадрової політики в системі забезпечення гідної праці є результатом синтезу класичних підходів до управління людськими ресурсами та сучасних управлінських інструментів, що обумовлені викликами зовнішнього та внутрішнього середовища. До того ж вона має мультидисциплінарний характер, оскільки базується на методології

та використанні понятійно-категоріального апарату, зокрема, таких наук, як економіка, управління, правознавство, соціологія, психологія, регіоналістика, хоча домінуючою серед них є економіка, яка визначає закони та механізми задоволення соціально-економічних потреб людини та суспільства.

Критичне опрацювання сучасних підходів до визначення сутності понять «кадрова політика», «гідна праця», «стратегія» й «антикризова політика» дозволяють визначити *стратегію антикризової кадрової політики на засадах гідної праці* як довгостроковий план дій у системі багаторівневої кадрової політики стосовно антикризового управління людськими ресурсами, яке ґрунтується на принципах гідної праці та спрямоване на забезпечення соціально-економічного та інноваційного розвитку.

Мета цієї стратегії полягає у забезпеченні високого рівня та якості життя населення, ефективного використання і розвитку людських ресурсів на засадах гідної праці, подоланні кризових явищ у сфері праці, створенні на цій основі умов для інноваційного розвитку та зростання конкурентоспроможності країни, регіону, підприємства на будь-якій стадії економічного циклу.

В Україні у контексті вдосконалення стратегічних засад державної кадрової політики та забезпечення її антикризової спрямованості корисними можуть бути здобутки науковців щодо послідовного дотримання певного переліку етапів реалізації стратегічного управління. Так, М. Мескон зі співавторами вважають, що процес стратегічного управління має складатися з таких етапів: вибір місії фірми; формулювання її цілей; аналіз зовнішнього середовища; управлінське дослідження внутрішніх сильних і слабких сторін; аналіз стратегічних альтернатив; вибір стратегії; реалізація стратегії; управління і планування, реалізація і контроль стратегічного плану; оцінка стратегії [4, с. 284].

Дослідник О. Віханський пропонує розглядати процес стратегічного управління як динамічну сукупність наступних взаємозалежних управлінських процесів: аналізу середовища; визначення місії і цілей; вибору стратегії; виконання стратегії; оцінки та контролю виконання [2].

Дослідниками запропоновано також просту модель стратегічного управління, що синтезує раніше запропоновані моделі. Основами стратегічного управління, на його думку, є аналіз зовнішнього середовища, внутрішня діагностика (оцінка сильних і

слабких сторін), визначення місії і цілей; розробка, оцінка та вибір альтернативних стратегій за конкретними підсистемами, розробка та розгорнуте визначення корпоративної стратегії як програми конкретних дій, реалізація стратегії, оцінка результатів і зворотний зв'язок [6, с. 45].

Запропонуємо наступну структурну модель формування та реалізації стратегії кадрової політики в Україні (рис. 3.2).

Рис. 3.2 – Структурна модель формування та реалізації стратегії кадрової політики в Україні

Представлена модель передбачає виокремлення дев'яти блоків, що схематично визначають послідовність управлінських дій щодо розробки стратегії кадрової політики та її подальшої реалізації. При цьому основою зазначеної моделі є змістовний опис об'єкта, що моделюється, а саме – кадрової політики.

Запропонована модель демонструє, що розробка та реалізація сучасної кадрової політики в Україні має ґрунтуватися на аналізі зовнішнього середовища (відносно певного рівня кадрової політики) та оцінки чинної кадрової політики.

Стосовно зовнішнього середовища, зазначимо, що для державної кадрової політики в Україні воно формується тенденціями розвитку європейського та світового ринків праці, а також загальним

станом соціально-трудової та економічної сфер країн, з якими встановлено інтенсивні соціально-економічні зв'язки.

Діагностику сильних і слабких сторін, загроз та можливостей кадрової політики (рис. 3.2) доцільно проводити з використанням SWOT-аналізу, який є традиційною складовою стратегічного управління.

У процесі стратегічного управління соціально-трудовою сферою та людськими ресурсами як носіями соціально-трудоких відносин важливу роль має відігравати визначення сильних та слабких сторін кадрової політики в Україні, загроз щодо її реалізації та потенційних можливостей.

За результатами комплексного соціально-економічного аналізу даних офіційної статистики з соціально-трудоких питань та використання монографічного методу встановлено тенденції погіршення основних показників, що ілюструють стан складових компонент державної кадрової політики.

Так, стан ринку праці України характеризується достатньо високим рівнем економічної активності населення (у 2015 р. для осіб у віці 15–70 р. він становив 62,4 %, для осіб у працездатному віці – 71,5 %), але останніми роками відбувається загострення його розбалансованості, достатньо високим є рівень безробіття. У 2015р. рівень безробіття по методології МОП становив 9,1 % для населення у віці 15–70 років (у 2013 р. – 7,3 %) та 9,5 % для населення у працездатному віці (у 2013 р. – 7,8 %).

На ринку праці України поширюється неформальна зайнятість населення, яка охоплює усі неформальні робочі місця як у неформальному, так і офіційному (формальному) секторах економіки. У 2015 р. кількість неформально зайнятого населення становила 4,3 млн, або 26,2 % від усього зайнятого населення [5].

Кількість вільних робочих місць (вакантних посад), заявлених роботодавцями, на кінець 2015 р. становила 25,9 тис., що на чверть (26,6 %) менше, ніж на кінець 2014 р. Наявність структурної диспропорції між попитом на робочу силу та її пропозицією є фактором, що обмежує як можливості працевлаштування безробітних, так і задоволення потреб роботодавців у працівниках.

Навантаження зареєстрованих безробітних на 10 вільних робочих місць (вакантних посад) у цілому по країні збільшилося зі 145 осіб на кінець 2014 р. до 189 осіб на кінець 2015 р [5].

У сфері оплати праці на тлі позитивного зростання номінальної

заробітної плати (у 2015 р. порівняно з 2014 р. середньомісячна номінальна заробітна плата штатного працівника зросла на 20,5 % (проти 6 % у 2014 р. порівняно з 2013 р.) і становила 4 195 грн, що у 3 рази вище рівня мінімальної заробітної плати) [5] відбувається подальше зниження реальної заробітної плати. Так, порівняно з попереднім роком реальна заробітна плата зменшилася на 20,2 %, а в грудні 2015 р. по відношенню до грудня 2014 р. – на 9,9 % [5]. Зниження реальної заробітної плати у 2015 р. спостерігалось в усіх регіонах країни.

При цьому, у 2015 р. продовжувала спостерігатися тенденція до зменшення кількості працівників з низькими рівнями заробітків, оплата праці яких знаходиться у межах мінімальної заробітної плати, встановленої законодавством. Серед працівників, які повністю відпрацювали місячну норму робочого часу (5,6 млн осіб), цей показник становив відповідно 30,6 тис. осіб, або 0,5 % [5].

Ознакою кризи політики оплати праці, що перешкоджає реалізації принципів гідної праці, є зростання заборгованості з виплати заробітної плати. Упродовж 2015 р. загальна сума заборгованості з виплати заробітної плати збільшилась на 42,5 %, або на 560,8 млн грн і на 1 січня 2016р. становила 1 880,8 млн грн. Обсяг невиплаченої заробітної плати на початок січня 2016 р. дорівнював 4,4 % фонду оплати праці, нарахованого за грудень 2015 р. У регіональному розрізі рівень такого співвідношення був найвищим у Луганській (71,9 % фонду оплати праці), Донецькій (13,4 %) та Сумській (9,1 %) областях [5].

Отже, проведений SWOT-аналіз державної кадрової політики в Україні показав, що за кожною з її основних складових (демографічна та соціальна політика, політика зайнятості та оплати праці) існують слабкі сторони (табл. 3.1), що обумовлюють виникнення відповідних загроз.

Встановлено, що більшість із загроз ефективній реалізації державної кадрової політики в Україні є наслідками економічної кризи, які можливо усунути за умови розробки та впровадження дієвих антикризових механізмів у сфері управління людськими ресурсами.

SWOT-аналіз сучасної державної кадрової політики в Україні

Сильні сторони (Strengths)	Слабкі сторони (Weaknesses)
<ol style="list-style-type: none"> 1. Високий рівень економічної активності та зайнятості населення у віці 15–70 років 2. Високий освітній та кваліфікаційний рівень працездатного населення 3. Зростання мобільності робочої сили 4. Розгалужена система професійної освіти 5. Узгодженість національного законодавства у соціально-трудовій сфері з міжнародними нормами, наявність Стратегії державної кадрової політики 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Старіння населення 2. Дисбаланс на ринку праці, недосконала професійно-кваліфікаційна структура населення 3. Низька вартість робочої сили, занижені соціальні стандарти; 4. Несвоєчасність виплати винагороди за працю 5. Висока диференціація грошових доходів працюючого населення 6. Низький рівень безпеки праці 7. Дефіцит гідної праці 8. Низький рівень дотримання законодавства про працю
Можливості (Opportunities)	Загрози (Threats)
<ol style="list-style-type: none"> 1. Збільшення частки ефективних робочих місць 2. Встановлення соціальних стандартів, обґрунтованих з позиції гідної праці 3. Наближення системи професійної освіти до потреб економіки 4. Стимулювання інноваційної активності персоналу 5. Удосконалення участі в міжнародному поділі праці 6. Легалізація тіньових трудових відносин 7. Розвиток соціального партнерства та виробничої демократії 8. Поширення умов гідної праці на основі соціальної відповідальності держави та роботодавців 9. Стимулювання соціальної згуртованості 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Скорочення частки працездатного населення та погіршення його якісних характеристик 2. Зниження попиту на робочу силу через спад виробництва 3. Скорочення можливості створювати робочі місця 4. Поширення неформальної зайнятості 5. Виникнення тимчасово переміщених осіб, більшість яких мають особливі соціальні та економічні потреби (житло, робочі місця, соціальні виплати тощо) 6. Зниження рівня життя населення 7. Обмеженість коштів державного бюджету на фінансування освіти, охорони здоров'я та соціального захисту 8. Недосконалість фінансово-податкової системи в країні 9. Невисока передбачуваність стану світової економіки

Розроблено автором

Зауважимо, що представлені результати SWOT-аналізу кадрової політики в Україні мають стати підґрунтям стосовно докладання зусиль для перетворення слабкостей у силу, загроз – у можливості, а також розвитку сильних сторін кадрової політики країни з урахуванням її обмежених можливостей. Отже, на основі проведеного SWOT-аналізу доцільно визначати пріоритетні напрями й інструменти стратегії антикризової кадрової політики в Україні. При цьому необхідно враховувати також те, що в умовах глобалізації економіка України, а отже і її кадрова політика, є взаємозалежними від світових тенденцій, що останнім часом є нестабільними та важко прогнозованими.

Як вже зазначалося, стратегія антикризової кадрової політики розглядається нами як довгостроковий план дій, а оскільки сучасне економічне середовище відзначається підвищеною динамічністю, ймовірно, що протягом терміну дії зазначеної стратегії суб'єкт управління може перебувати на різних етапах економічного циклу. Тому вважаємо, що вона має включати механізми й інструменти за кожним з підвидів антикризового управління, що виокремлено науковцями [1, с. 41]. До них відносять:

передкризове управління, яке здійснюється для своєчасного виявлення та розв'язання проблем (прийняття рішень) з метою запобігання кризи;

управління в умовах кризи, метою якого є стабілізація нестійких станів і збереження керованості системою;

управління процесами виходу з кризи, яке здійснюється з метою мінімізації негативних наслідків і втрачених можливостей під час виведення підприємства зі стану кризи.

При цьому не викликає сумніву твердження про те, що запобігання кризі (використання превентивної кадрової політики) є більш бажаним сценарієм, ніж її подолання. У той же час запобігти кризу простіше, якщо кадрова політика є складовою антикризового менеджменту на відповідному рівні (державному, регіональному, виробничому).

Починаючи з визначення конкретних стратегічних заходів у сфері антикризового управління людськими ресурсами, відбувається перехід до безпосередньої реалізації розробленої стратегії (рис. 3.2), ефективність якої має обов'язково визначатися здійсненням контролю за якістю та повнотою реалізації визначених заходів.

Отже, пропонується концептуальна схема стратегії антикризової

кадрової політики в системі забезпечення гідної праці в Україні (рис. 3.3), що базується на положеннях Концепції гідної праці та Стратегії державної кадрової політики в Україні, визначає взаємозв'язок основних компонентів антикризової кадрової політики та створює передумови щодо максимально можливого досягнення мети зазначеної стратегії. Запропонована концептуальна схема дозволяє уніфікувати та структурувати змістове наповнення антикризової кадрової політики на визначеному рівні (державному, регіональному та виробничому) відповідно до конкретних завдань, котрі мають виконати суб'єкти управління.

Стратегія антикризової кадрової політики в Україні має ґрунтуватися на сукупності *принципів*, які відповідають схемі виведення цього поняття та охоплюють принципи стратегічного й антикризового менеджменту, а також сучасні принципи управління людськими ресурсами та принципи гідної праці. Компіляція цих груп принципів дозволяє визначити специфічні риси стратегічного формування антикризової кадрової політики в Україні, а саме:

- постійна готовність до можливого порушення стабільності соціально-трудової сфери;

 - оперативність та адекватність реагування на кризові загрози;

 - повна реалізація внутрішніх можливостей виходу з кризи;

- системний моніторинг зовнішнього та внутрішнього середовища кадрової політики;

- цілеспрямованість антикризових заходів (на певну складову кадрової політики у напрямі досягнення окресленого критерію ефективності) за умови комплексності стратегії;

- перспективна орієнтація на діяльність в умовах післякризового розвитку;

- пріоритетність людських ресурсів та забезпечення їхнього розвитку;

- законність і недопущення порушення прав суб'єктів кадрової політики та людської гідності;

- соціальна відповідальність держави та роботодавців щодо реалізації кадрової політики на засадах гідної праці тощо.

Рис. 3.3 – Концептуальна схема стратегії антикризової кадрової політики в Україні

Для оцінки ефективності діяльності органів державного та регіонального управління, об'єднань роботодавців та найманих працівників щодо визначення стратегічних пріоритетів антикризової кадрової політики в системі забезпечення гідної праці та якості реалізації відповідної стратегії пропонуємо використовувати систему *критеріїв*, що розкривають антикризову спрямованість та ступінь досягнення гідної праці. У ролі зазначених критеріїв можуть бути:

покращення показників соціально-трудової сфери, кількісно-якісних характеристик управління людськими ресурсами та розширення сфери гідної праці за період реалізації стратегії (порівняно з початком реалізації відповідних інструментів та процедур);

швидкість позитивних змін на одиницю часу (зростання узагальнюючих показників у сфері управління людськими ресурсами за тиждень, місяць, квартал, рік);

економічність отримання позитивного ефекту.

Оскільки кадрова політика за структурою багатокomпонентна, а сфера управління людськими ресурсами перебуває на межі економічних та соціальних процесів, то вважаємо за доцільне критерії ефективності стратегії визначати також за двома групами (економічні та соціальні), за кожною складовою кадрової політики або кожним компонентом гідної праці.

У табл. 3.2 запропоновано перелік основних економічних і соціальних критеріїв реалізації стратегії антикризової кадрової політики, диференційований за її рівнями. Зазначимо, що наведені економічні та соціальні критерії перебувають у повній залежності, оскільки досягнення економічних критеріїв (наприклад, підвищення заробітної плати на підприємстві) забезпечує покращення соціальних (у цьому випадку – зростання якості трудового життя, зростання рівня задоволеності працею тощо).

Проте, наприклад, зниження соціальної напруги в колективі підприємства є підґрунтям реалізації економічних критеріїв (зростання ефективності використання персоналу, зниження втрат робочого часу тощо).

Критерії реалізації стратегії антикризової кадрової політики

Групи критеріїв	Рівні кадрової політики		
	<i>державна</i>	<i>регіональна</i>	<i>корпоративна</i>
1	2	3	4
<i>Економічні</i>	1. Зростання ВВП у розрахунку на одну особу; 2. Зростання ефективності суспільної праці; 3. Зниження навантаження на національному ринку праці; 4. Зниження питомої ваги працівників, які працювали неповний робочий день (тиждень); 5. Зниження рівня бідності серед працюючих; 6. Зростання питомої ваги заробітної плати у ВВП; 7. Зростання витрат державного бюджету на реалізацію кадрової політики (освіту, охорону здоров'я, соціальний захист) у розрахунку на одну особу; 8. Ліквідація (зменшення) заборгованості з виплати заробітної плати	1. Зростання ВРП у розрахунку на одну особу; 2. Зниження навантаження на регіональному ринку праці; 3. Зниження питомої ваги працівників, які працювали неповний робочий день (тиждень); 4. Зниження рівня бідності серед працюючих; 5. Зростання питомої ваги заробітної плати у ВРП; 6. Зростання витрат місцевого бюджету на реалізацію кадрової політики (освіту, охорону здоров'я, соціальний захист) у розрахунку на одну особу; 7. Ліквідація (зменшення) заборгованості з виплати заробітної плати	1. Зростання показника доданої продукції у розрахунку на одного працівника (на одиницю часу); 2. Зростання ефективності використання персоналу; 3. Зростання рентабельності витрат на персонал; 4. Зниження втрат робочого часу; 5. Ліквідація (зменшення) заборгованості з виплати заробітної плати; 6. Скорочення дефіциту робочої сили; 7. Підвищення розміру заробітної плати та (або) темпів її зростання

Закінчення табл. 3.2

1	2	3	4
<i>Соціальні</i>	<p>1. Забезпечення позитивного коефіцієнта приросту населення;</p> <p>2. Зростання середньої тривалості життя в країні;</p> <p>3. Покращення якості трудового життя та життя в цілому;</p> <p>4. Зниження кількості професійних захворювань, нещасних випадків у державі;</p> <p>5. Зростання питомої ваги осіб, які отримують пенсію вище середньої у державі;</p> <p>6. Зниження соціальної напруги та протестних настроїв у суспільстві (кількість страйків та соціально-трудова конфліктів);</p> <p>7. Зростання питомої ваги працівників, які пройшли навчання, підвищення кваліфікації</p>	<p>1. Забезпечення позитивного коефіцієнта приросту населення;</p> <p>2. Зростання середньої тривалості життя в регіоні;</p> <p>3. Покращення якості трудового життя та життя в цілому;</p> <p>4. Зниження кількості професійних захворювань, нещасних випадків у регіоні;</p> <p>5. Зростання питомої ваги осіб, які отримують пенсію вище середньої по регіону;</p> <p>6. Зниження соціальної напруженості в регіоні (кількість страйків та соціально-трудова конфліктів);</p> <p>7. Зростання питомої ваги працівників, які пройшли навчання, підвищення кваліфікації</p>	<p>1. Зростання питомої ваги працівників, які зайняті на робочих місцях, з гідними умовами праці;</p> <p>2. Зниження соціальної напруги в колективі;</p> <p>3. Зростання питомої ваги працівників, охоплених програмами розвитку персоналу;</p> <p>4. Зниження кількості професійних захворювань, нещасних випадків на підприємстві;</p> <p>5. Зменшення випадків порушення трудової дисципліни, девіантної поведінки працівників, трудових спорів;</p> <p>6. Забезпечення стабільності персоналу;</p> <p>7. Зростання рівня соціального забезпечення працівників;</p> <p>8. Підвищення якості трудового життя;</p> <p>9. Зростання рівня лояльності працівників до підприємства;</p> <p>10. Зростання рівня задоволеності працею</p>

Зауважимо, що реалізація стратегії антикризової кадрової політики в Україні передбачає розробку та впровадження певних заходів, що ґрунтуються на визначених стратегічних пріоритетах, формування забезпечуючих підсистем та контроль за реалізацією стратегії (рис. 3.2).

Необхідно наголосити, що оскільки кадрова політика та її компоненти є складовою сучасної економічної системи в Україні, то їхнє реформування не вбачається можливим без певної трансформації інших систем, безпосередньо пов'язаних зі сферою прикладання праці. Досвід доводить недоцільність формування стратегії кадрової політики відокремлено від фінансової, інвестиційної, інноваційної, зовнішньоекономічної, виробничої та інших стратегій. Розробка та реалізація стратегії кадрової політики окремо від перелічених стратегій, на нашу думку – це є не лише свідчення вкрай низького професіоналізму та соціальної «невідповідальності» суб'єкта управління, але й є потенційною загрозою виникнення та розвитку кризової ситуації у сфері праці.

Механізм реалізації стратегії антикризової кадрової політики в Україні має складатися зі стратегічних механізмів антикризового регулювання окремих її складових (зайнятості, оплати праці, соціального захисту, соціально-трудова відносин та ін.), які сукупно сприятимуть зниженню ризиків кризової ситуації у відповідній сфері (або пом'якшенню її наслідків у випадку, коли криза не може бути попереджена) та забезпеченню гідної праці.

На сучасному етапі найбільш проблемними компонентами кадрової політики в Україні є політика оплати праці та зайнятості, отже саме їм має бути приділена підвищена увага під час реалізації антикризової кадрової політики на всіх рівнях управління.

Політика оплати праці посідає чільне місце у державній, регіональній та корпоративній кадровій політиці, оскільки від її виваженості залежить добробут працюючого населення, ефективність формування, розвитку та використання наявного трудового потенціалу, який забезпечує соціально-економічний та інноваційний розвиток.

Отже, з метою вдосконалення політики оплати праці в Україні вважаємо за доцільне:

сприяти проведенню обґрунтованої структурної перебудови економіки, реструктуризації та модернізації підприємств з метою зростання кількості ефективних робочих місць з гідним рівнем

заробітної плати;

розробити та впровадити методику розрахунку прожиткового мінімуму та встановлення мінімальної заробітної плати за регіональною ознакою;

забезпечити умови для ефективного використання погодинної мінімальної заробітної плати через нормативне закріплення гарантованої тривалості робочого часу;

вдосконалити механізм індексації заробітної плати через урахування соціально-демографічної складової (загальний рівень трудового доходу, кількість утриманців у родині тощо);

розробити національний механізм управління нормуванням праці;

ініціювати організацію наукових досліджень щодо розробки та впровадження прогресивних елементів організації оплати праці на всіх рівнях управління;

оновити Єдину тарифну сітку, додати їй більш ліберальну та гнучку основу через використання концепції гнучкого тарифу;

сформувати повноваження державних органів соціального партнерства стосовно дієвого превентивного механізму запобігання конфліктів у сфері оплати праці;

посилити заходи відповідальності за порушення чинного законодавства про оплату праці та положень відповідних розділів колективних угод, договорів;

забезпечити повноцінне функціонування механізму захисту заробітної плати;

удосконалити систему оподаткування трудових доходів громадян та коштів роботодавців на оплату праці з урахуванням провідного зарубіжного досвіду (впровадження прогресивних податкових ставок, надання податкових пільг тощо);

розробити сучасне нормативно-методичне забезпечення оцінки складності та результатів праці в системі організації оплати праці на підприємствах, установах, організаціях;

розробити основи національного законодавства щодо участі працівників у прибутках підприємств та акціонерному капіталі.

Враховуючи сучасний стан виплат заробітної плати, вважаємо за необхідне підвищення соціальної відповідальності бізнесу щодо забезпечення законного права працівників на своєчасне отримання заробітної плати у повному обсязі відповідно до кількості та якості виконаної праці.

Ефективність політики оплати праці перебуває у залежності від *політики зайнятості*, що реалізується на кожному з рівнів багаторівневої кадрової політики. Сфера зайнятості швидше за інші сфери відчуває вплив економічної та інших видів криз, що виникають на підприємстві, у регіоні чи державі.

У сфері зайнятості необхідно забезпечити дієвість процесу її реструктуризації; трансформацію галузевої структури зайнятості у бік збільшення частки зайнятих в обслуговуванні бізнесу, сфері послуг, інформації; сприяти розвитку самозайнятості та зайнятості на малих і середніх підприємствах; підвищувати трудову мобільність, застосовувати гнучкі режими зайнятості. Державна політика у сфері праці має націлюватися на розробку стратегічних прогнозів та ефективних програм зайнятості органічно з прогресивною інноваційно-інвестиційною політикою, структурними зрушеннями в економіці. Це передбачає міжсекторний перерозподіл робочої сили, акумуляцію зайнятих у ринковому секторі економіки, оптимізацію професійно-кваліфікаційної структури робочої сили, сприяння вторинній зайнятості та самозайнятості, підвищення уваги до міграційної політики [3, с. 194].

Антикризове управління зайнятістю як складова стратегії антикризової кадрової політики передбачає розробку та впровадження відповідного механізму, стратегічна мета якої – досягнення високого рівня життя населення через забезпечення гідної зайнятості, а тактична – створення умов для реалізації права громадян на працю за рахунок збалансування попиту та пропозиції робочої сили. У сучасних соціально-економічних умовах в Україні особлива увага у цьому механізмі має приділятися зайнятості вимушено переміщених осіб із зони проведення антитерористичної операції на Сході країни та з АР Крим.

Ще одним пріоритетом стратегії антикризової кадрової політики в системі забезпечення гідної праці в Україні є *гармонізація ринків освіти та праці*, що охоплює дві відповідні складові державної та регіональної кадрових політик. Необхідність зазначеної гармонізації обумовлюється тим, що внаслідок існуючої «ізоляваності» ринку освітніх послуг України та окремих її регіонів від ринку праці на відповідному рівні значна частина громадян, які отримують професійне навчання або не можуть знайти роботу, або працевлаштовуються не за спеціальністю, як правило, на менш привабливі робочі місця, що суттєво поглиблює дефіцит гідної праці.

Під гармонізацією ринків освітніх послуг та праці розуміємо створення передумов та реалізацію механізму такої взаємодії цих ринків, за якої формується кількісно-якісна відповідність між характеристиками попиту та пропозиції послуг професійної освіти (у розрізі галузей знань та освітньо-кваліфікаційних рівнів), характеристиками попиту та пропозиції на ринку праці (у професійно-кваліфікаційному та галузевому розрізі).

У забезпеченні гармонізації ринків освітніх послуг та праці важливого значення набуває діагностика рівня їхньої взаємодії, що сприятиме отриманню системної інформації щодо змін попиту та пропозиції у контексті вдосконалення інструментів забезпечення продуктивної зайнятості у регіоні. Більш детально проблематика впливу ринку освітніх послуг на ефективність кадрової політики буде викладена у підрозділі 3.2 монографії.

Отже, формування кадрової політики в Україні на стратегічних засадах є вкрай актуальним і важливим завданням, яке потребує солідарності від суб'єктів управління на різних рівнях, а також розробки відповідного науково-методичного та організаційно-правового забезпечення. Розробка та реалізація стратегії антикризової кадрової політики на засадах гідної праці в Україні надасть можливість забезпечити передумови соціально-економічного зростання за рахунок ефективного використання людських ресурсів та подолання наслідків кризи або її запобігання.

3.2 Сучасні підходи до розробки та реалізації антикризової стратегії розвитку університетської освіти в Україні

У сучасному суспільстві спостерігається тенденція посилення ролі і значення людського фактору, модернізації структури трудового потенціалу, а освіта постає як високотехнологічний процес, спрямований на безперервне оновлення знань і компетенцій, та є найважливішою економічною галуззю, формою життєдіяльності людини. У сучасних умовах змінюються зміст і структура освітнього процесу, все більш популярними стають інтелектуальні системи та технології управління знаннями, іншими стали й учасники педагогічного процесу. Тому необхідно осмислити ці зміни, проаналізувати теоретичні та методологічні аспекти удосконалення процесу освіти, розширити освітній дискурс про перспективи розвитку сучасної педагогічної практики. Необхідно не тільки

розглянути сучасний стан освітнього процесу, а й запропонувати шляхи його подальшого розвитку. Значимість вирішення цієї науково-педагогічної проблеми визначається тим, що розвиток освітнього процесу оптимізує діяльність його учасників (студентів, викладачів, співробітників навчальних і адміністративних підрозділів). Звідси нагальне завдання науково-педагогічної спільноти – забезпечити визначення нової освітньої парадигми, в якій освітній процес має свої особливості, протиріччя, тенденції розвитку.

Перш за все, в сучасних умовах розвитку економіки важливе місце в освітній системі посідає саме університетська освіта, бо має ключове значення при формуванні високоосвічених, висококваліфікованих спеціалістів, здатних швидко реагувати на зміни в потребах галузей економіки. Саме університетська освіта формує освітній потенціал країни, сприяє особистісному та професійному становленню індивіда в процесі навчання, забезпечує накопичення необхідних для професійної діяльності знань, навичок та кваліфікацій.

В умовах формування економіки, орієнтованої на знання, країні потрібні фахівці, що здатні підтримувати високі професійні стандарти. Разом з тим, дослідження вчених [1; 2; 3; 4; 5] показали, що значна частина випускників після закінчення вищих навчальних закладів не готова до роботи в умовах структурних зрушень в національній економічній системі. Молоді фахівці інколи важко адаптуються до зміни профілю діяльності при оновленні напрямів розвитку підприємств в умовах впровадження сучасних технологій, не проявляють достатньої гнучкості мислення у вирішенні конкретних ситуацій, не здатні прогнозувати їхні можливі наслідки. Через це лише певна частина сучасних випускників вищих навчальних закладів складає той ресурс молодих фахівців, який необхідний для створення конкурентоспроможних товарів і послуг в умовах формування нової економіки.

Однією з причин такого становища є недоліки професійної підготовки, в якій студент виступає об'єктом процесу професійного становлення. Зважаючи на вищенаведене, необхідно виявити шляхи і засоби, що забезпечують становлення майбутнього фахівця, розвиток його функціональної грамотності та творче використання отриманих знань в конкретних умовах професійно-економічної сфери.

Сьогодні в умовах зростаючих протиріч між швидким нарощуванням обсягів наукової, соціальної інформації та

обмеженими термінами навчання, між зростаючими масштабами освіти та відсутністю індивідуального підходу до навчання, метою якого повинен стати розвиток потенційних здібностей кожного студента, актуалізується необхідність реформ університетської освіти, що передбачає якісну зміну процесу навчання та пошук нових форм і методів. Саме тому модернізація сучасної університетської освіти – це загальнонаціональне та державне завдання, головною метою якого є досягнення нової якості освіти, з одного боку, і розробка механізму стійкого розвитку університетської освіти – з іншого боку.

В умовах необхідності реформування необхідно визначити основні проблеми університетської освіти, які умовно можна поділити на внутрішні та зовнішні. До внутрішніх проблем відносяться такі, як: недостатній рівень якості освіти (за масовими показниками), невідповідність якісних та кількісних характеристик професійної підготовки сучасним та перспективним потребам держави у висококваліфікованих кадрах, брак кваліфікованих викладачів, низький рівень матеріальної зацікавленості у викладацькій справі, незадовільний рівень практичної підготовки молодих фахівців, що зменшує їхні конкурентні переваги на ринку праці тощо. Серед зовнішніх проблем значними є такі: недосконалість державної освітньої політики та напрямів її реформування, недосконалість національних освітніх та наукових стандартів (норм, нормативів), низький рівень бюджетного фінансування освіти й науки, відсутність механізмів стимулювання наукової діяльності, використання нераціональних методів оптимізації мережі університетів, недосконалість нововведеної процедури вступу до вищих навчальних закладів, зниження рівня доступності отримання вищої освіти в країні.

Серед багатьох проблем, з якими стикається університетська освіта, найбільш важливою та складною є проблема якості освіти. Ще кілька років тому діяльність системи освіти оцінювалась кількісними показниками (кількість студентів на 10 тис. населення, частка ВВП, що виділяється на вищу освіту, обсяг фінансування освіти), але в умовах сьогодення головною стає оцінка якості підготовки майбутнього фахівця, його відповідність сучасним вимогам та професійним компетенціям [12]. Саме тому при вирішенні проблем якості освіти рушійною силою є науково-викладацький склад, від

кількості та якості якого залежить ефективність та перспективи розвитку ВНЗ.

На сучасному етапі розвитку університетської освіти в умовах активного накопичення інформації основним недоліком є занедбання багатьох реформаторських програм підготовки сучасних викладацьких кадрів, що призводить до того, що проблема змісту професійних компетенцій викладача вищого навчального закладу набуває рис, раніше їй не властивих. По-перше, це пов'язано зі зміною соціально-професійної ролі викладача, завдання якого тепер вже не обмежуються тільки передачею накопичених знань. Викладач сьогодні орієнтується на створення таких умов освітнього процесу, які б сприяли усвідомленню студентами необхідності самостійного накопичення та модернізації знання, постійної роботи з саморозвитку та самовдосконалення. По-друге, базових знань, професійних умінь і компетенцій викладача університету не може бути достатньо на весь період його багатокомпонентної педагогічної діяльності. По-третє, докорінно змінюється зміст ключових компетенцій викладача, що забезпечують не тільки його професійне функціонування, але і професійний розвиток, відповідність світовим і національним тенденціям і стандартам, та значно підвищують його конкурентоспроможність. Тому сьогодні є підстави говорити не тільки про ті компетенції, які були притаманні фахівцеві в тій чи іншій області і становили основу його професійної майстерності, а й про зовсім нові компетенції, які ще слід опанувати, зміст яких ще не повністю визначено, але саме вони будуть характеризувати образ людини і професіонала майбутнього. За таких умов з кожним роком дедалі важче знаходити кваліфікованих викладачів для вимогливого контингенту студентів.

Очевидною є проблема матеріальної зацікавленості викладачів у викладацькій справі, яка суттєво обмежує можливості залучення до університетів талановитих випускників, навіть з вираженою схильністю до цієї діяльності. Висока кваліфікація викладача формується роками праці, її необхідно постійно підтримувати на належному рівні. У зв'язку з цим, чинну систему оплати праці професорсько-викладацького складу є всі підстави ідентифікувати як загрозу прогресивному розвитку університетів.

Іншою гострою проблемою підготовки викладацьких кадрів для університетської освіти України є здебільшого неефективний процес засвоєння сучасних наукових знань та використання їх у навчальному

процесі. Через це актуальним є створення ефективного механізму підвищення кваліфікації науково-педагогічного складу. Існуюча система підвищення кваліфікації викладачів не здатна забезпечити потреби університетської освіти. Більшість ВНЗ здійснює підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів шляхом внутрішньої системи (створюються семінари, відповідні курси, де викладач протягом певного часу проходить підвищення кваліфікації). Сьогодні викладач не має можливості пройти стажування у провідних вищих навчальних закладах, не має можливостей ретельного відслідковування поточної монографічної та навчальної літератури, яка визначає останні тенденції у відповідних освітніх технологіях, не володіє інформацією з провідних міжнародних журналів, не має можливостей спілкуватися з колегами на міжнародних наукових конференціях, тому що це потребує фінансування з боку вищого навчального закладу. Ще однією важливою проблемою університетської освіти в нашій країні є вдосконалення системи підготовки та атестації наукових кадрів вищої кваліфікації, що передбачає підвищення ефективності навчання в аспірантурі та докторантурі, вимог до кандидатів на присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань [13].

Важливе значення в підвищенні ефективності університетської освіти має розв'язання проблеми підготовки кадрів для ефективного функціонування ринку праці. В системі освіти України є суперечності між потребами суспільства, що зацікавлене у підвищенні якості підготовки фахівців, і відсутністю механізмів реалізації підготовки кадрів високого рівня кваліфікації у різних типах навчальних закладів; між запитами виробництва, якому потрібні спеціалісти різних кваліфікаційних рівнів та робітничих професій, і браком механізмів зміни змісту освіти в умовах поширення інноваційних процесів в науці, техніці і виробництві; між потребами та інтересами особистості, розвитком її освіченості та відсутністю необхідних умов та фінансових можливостей набуття бажаної кваліфікації.

За таких умов суспільство потребує нового змісту і сучасних пріоритетів державної освітньої політики, хоча тенденції реформування останніх років скоріше загострюють застарілі проблеми та обумовлюють нові. Все більш гостро постає проблема бюджетного фінансування не тільки університетської, а й всієї системи освіти загалом. Очевидно, що загальний обсяг фінансування

є недостатнім для розвитку і забезпечення якості освіти та не відповідає пріоритетам, що декларуються органами державної влади.

Додатковим необґрунтованим викликом для регіональних університетів цього року стала нова процедура розподілу місць державного замовлення, яка зашкодила не лише університетам, але й суттєво обмежила права абітурієнтів.

Отже, сьогодні існує безліч проблем, з якими стикається освітня система України, тому доцільно виокремити ключові проблеми, що є ознаками кризи сучасної університетської освіти: застарілі підходи до навчання студентів; застаріла матеріально-технічна база навчальних закладів; недосконалість процедури розподілу місць державного замовлення та зарахування студентів на них; низький рівень мотивації викладачів (через низьку заробітну плату); недостатній рівень підготовки фахівців; низький рівень інтеграції українських університетів до світового співтовариства; недостатній рівень державного фінансування; брак кваліфікованих викладачів; відсутність фінансової та освітньої автономності університетів; міграція молодих викладачів за кордон.

Таким чином, важливим завданням для України в умовах формування та розвитку суспільства, орієнтованого на знання, є розробка та реалізація антикризової стратегії розвитку університетської освіти, в якій пріоритетом має стати зміна змісту та технологій навчання з метою забезпечення високої компетентності та професіоналізму молоді, більш повного використання її професійно-кваліфікаційного і творчого потенціалу, підвищення рівня конкурентоспроможності на ринку праці, забезпечення інноваційної активності.

В Україні розвиток університетської освіти має бути одним з найвищих національних пріоритетів, бо вона формує інтелектуальний, культурний, духовний потенціал суспільства. Саме тому в сучасних умовах, коли в національній економічній системі відбуваються структурні зрушення (збільшення частки високотехнологічних виробництв та бізнес-послуг, виникнення нових технологічних процесів, виробництво нових видів продукції, зниження частки виробничого сектора й зростання сектора послуг), особливо гостро постає проблема якості та відповідності освіти новим стратегічним векторам розвитку економіки, що, в свою чергу, спричиняють глобальні зміни в структурі зайнятості на ринку праці.

За даними Державної служби статистики України, структура зайнятого населення за секторами економіки свідчить про поширення сектора послуг у системі суспільного виробництва (62,1 % зайнятого населення в 2014 р. працює у секторі послуг). За видами економічної діяльності в рамках сектора послуг майже 37,0 % зайнятих працювали у галузях перерозподілу вартості створеного ВВП (оптовій та роздрібній торгівлі), у галузі освіти були зайняті 13,4 %, у галузях транспорту, складського господарства, поштової та кур'єрської діяльності, а також охорони здоров'я та надання соціальної допомоги – 9,6 % і 9,9 % від загальної чисельності зайнятого населення віком 15–70 років відповідно [14]. Загальний обсяг торгового капіталу, що формується у галузях оптової та роздрібної торгівлі, за даними Державної служби статистики України, складає 17,0 % ВВП, у той час, як наприклад, вартість продукції, виробленої у галузях надання інформаційних та телекомунікаційних послуг, складає 4,0 % ВВП.

Такі зміни у структурі та формах зайнятості впливають на систему цінностей сучасного працівника, поглиблюють їхню диференціацію на ринку праці. Інформатизація та інтелектуалізація економіки потребує високоосвічених, висококваліфікованих працівників, що мають високий комунікативний потенціал, вміють продукувати нові знання, ідеї, методи, здатні до навчання, наділені критичним мисленням, готові змінюватися, відмовлятися від стереотипів, наділені такими рисами характеру, як цілеспрямованість, наполегливість, відповідальність, дисциплінованість, інноваційність, адаптивність, самоконтроль, стійкість до нервово-психічних перевантажень, високий рівень працездатності та життєздатності [15].

Якщо характеризувати існуючу систему підготовки кадрів в Україні, то вона не повною мірою відповідає вимогам підприємств і потребам економіки у фахівцях з необхідними компетенціями та необхідних спеціальностей. Розвиток нових галузей економіки призводить до того, що одні професії стають більш потрібними, а інші відходять на другий план. Перспективність професії визначає не тільки попит на її носіїв, але і рівень оплати праці, а також швидкість розвитку галузі, до якої належить професія. Події, що відбуваються в житті суспільства і країни, призводять до зміни сприйняття населенням різних професій.

За даними опитування, що проводилось Міжнародним кадровим порталом HeadHunter Україна (<https://hh.ua/>) [10], протягом декількох

років першість у рейтингу найбільш перспективних професій утримують ІТ-фахівці, що є закономірним в умовах стрімкого розвитку ІТ-сектора, який є ключовим сектором сфери послуг у всіх розвинених країнах світу та у якому спостерігається найбільш високий темп приросту зайнятості. Другі у рейтингу – лікарі, треті – підприємці та власники бізнесу. Крім бізнесменів, кожен десятий вважає перспективними робочі спеціальності, а також професію юриста і адвоката (рис. 3.4). Незважаючи на те, що робочі спеціальності потрапили до десятки найперспективніших професій, вони посідають друге місце в рейтингу непрестижних професій.

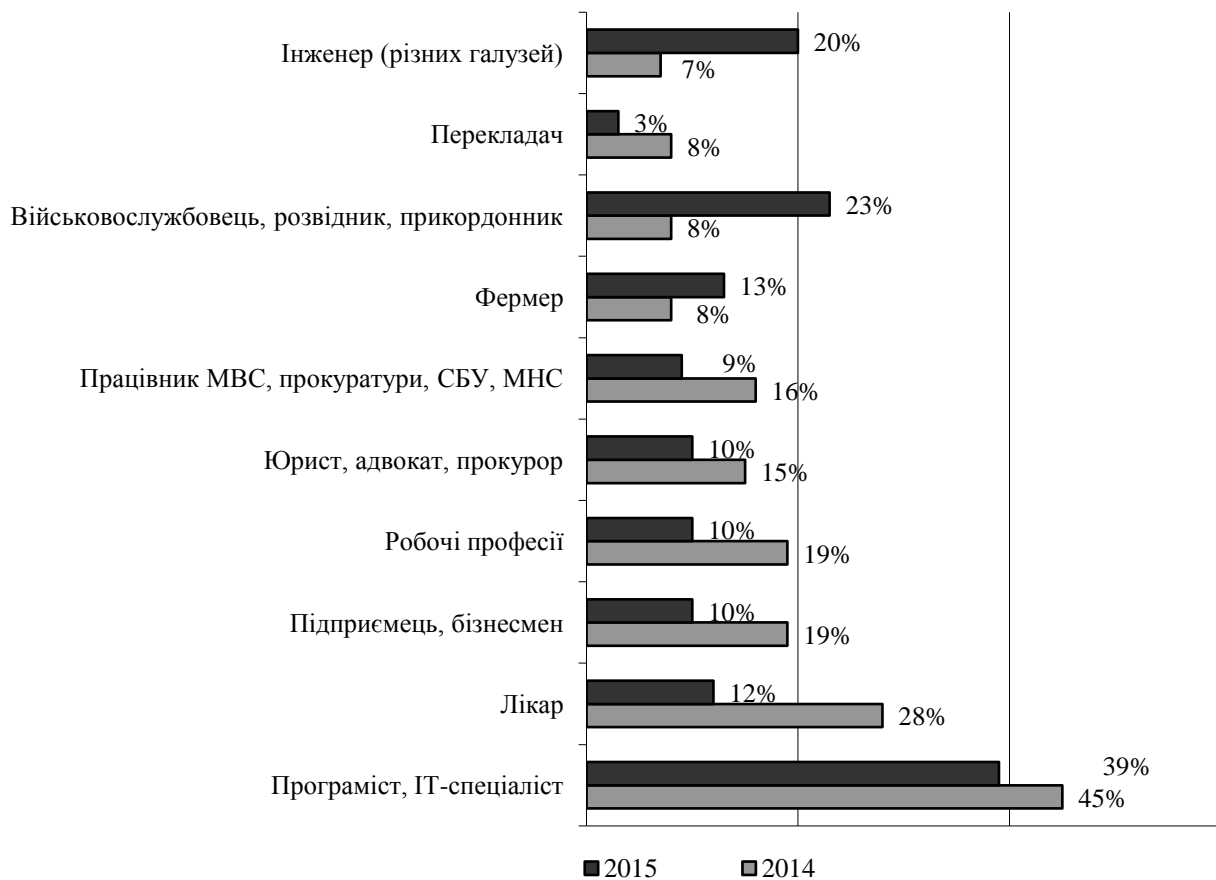

Рис. 3.4 – Найбільш перспективні професії в Україні за даними Міжнародного кадрового порталу HeadHunter Україна [16]

У 2015 р. вакансії для спеціалістів з продажу посідають перше місце за кількістю пропозицій, і питома вага професійної сфери в структурі пропозицій виросла практично в півтора рази (32 % – 2015 р., 19 % – 2014 рік). Вакансії для ІТ-фахівців в 2015 р. тільки на другому місці (19 %). Також значно збільшилася кількість пропозицій для молодих фахівців. У 2015 р. ця категорія знаходиться на третьому місці за кількістю вакансій в структурі попиту (17 %) (у 2014 р.

посідала 6-е місце і тільки 6 % від загальної кількості вакансій) (рис. 3.5) [16; 17].

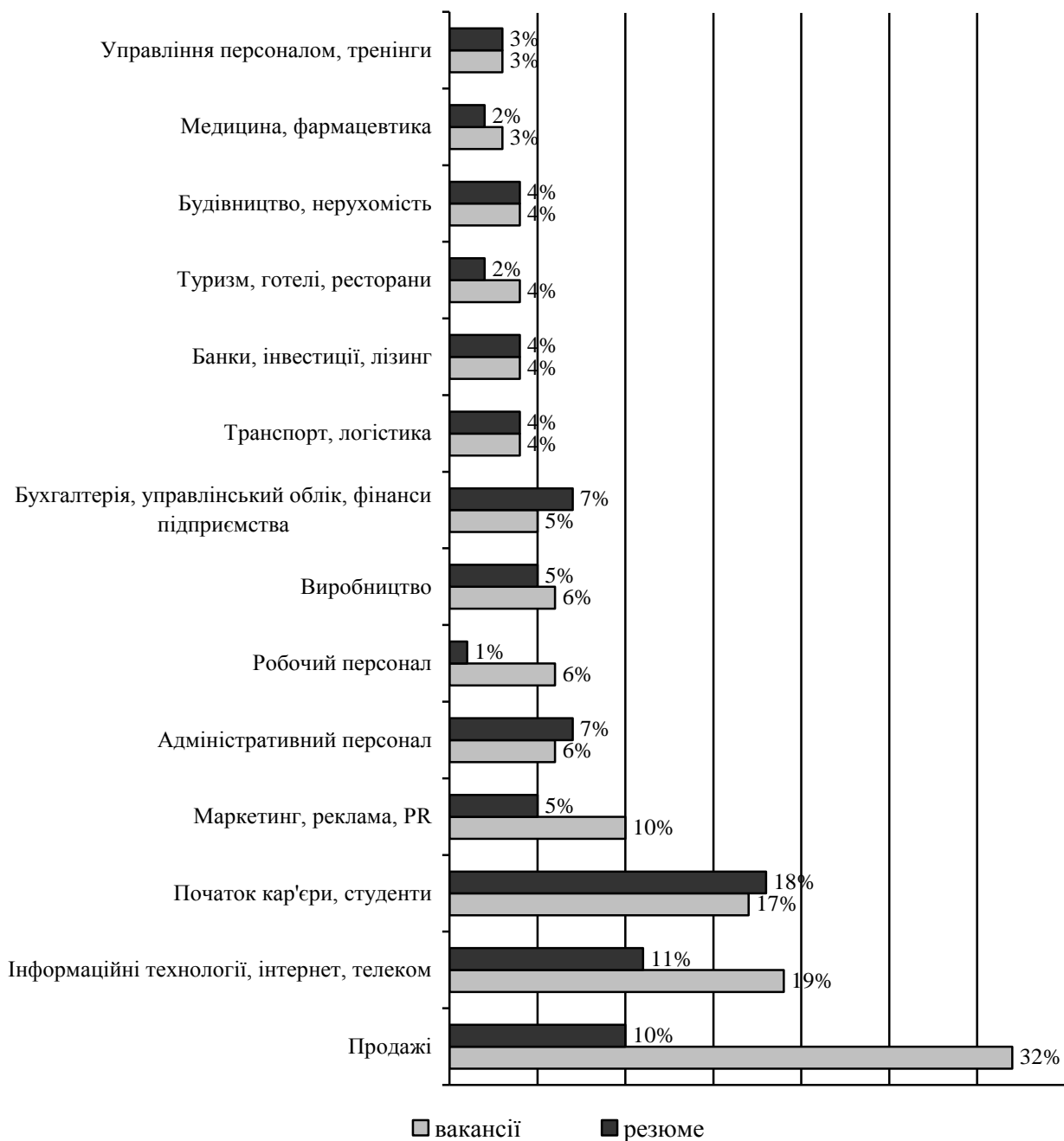

Рис. 3.5 – Структура вакансій та резюме за професійними сферами в Україні за 2015 рік (% від загальної кількості) [16]

Якщо проаналізувати бази резюме і вакансій Міжнародного кадрового порталу HeadHunter Україна за I половину 2016 р., то ТОП-10 найбільш затребуваних спеціальностей порівняно з 2014–2015 рр. практично не змінився. Як і раніше, в структурі попиту лідирують продажі (25 % вакансій від загальної кількості вакансій). Далі йдуть інформаційні технології (19 %), маркетинг (12 %), адміністративний

персонал (8 %) і початок кар'єри (7 %). Варто зазначити, що в структурі попиту студенти і спеціалісти без досвіду дещо втратили свою частку на ринку і перемістилися з третьої позиції на п'яту. У структурі пропозиції спеціалісти-початківці посідають лідируючі позиції. Також за підсумками I півріччя 2016 р. найбільш активно шукали роботу програмісти, спеціалісти з продажу, бухгалтери й адміністративний персонал (офіс-менеджер, працівники кол-центрів, адміністративно-господарський відділ) [16; 17].

Саме тому за умов значного розширення сфери послуг у системі суспільного виробництва з особливим акцентом на ІТ-секторі, структурних зрушень в процесі переходу від сфери матеріального виробництва у сферу виробництва знання, збільшення масштабів використання інформаційних та комунікаційних технологій, збільшення попиту на високоосвічених, висококваліфікованих працівників, що мають високий комунікативний потенціал, вміють продукувати нові знання, ідеї, методи важливим є впровадження активної політики на ринку праці щодо швидкого реагування на зміни у попиті та ефективного формування нового професійно-освітнього потенціалу населення, а саме – висококваліфікованих кадрів, які здатні забезпечити ефективне використання отриманих знань, умінь та навичок, а також активно впроваджувати новітні методи праці [18].

У цьому контексті нового змісту набуває проблема забезпечення відповідності та збалансованості між професійно-кваліфікаційною структурою підготовки кадрів та потребами ринку праці, що потребує визначення низки заходів в сфері університетської освіти, а саме: формування у сучасних випускників професійних навичок та компетенцій, стимулювання їхньої творчості, активності та ініціативи, створення дієвих стимулів для інноваційної діяльності, розвиток конкуренції на робочому місці, забезпечення процесу безперервного оновлення знань і навичок протягом усього трудового періоду робітника.

Тобто, від сучасного університету суспільство чекає професіонала із прогресивним творчим мисленням, самостійного та відповідального, мобільного, здатного до постійного вдосконалення та саморозвитку тощо. Для університетів такі суспільні виклики є зрозумілими та прийнятними, але умов та ресурсів для адекватного реагування на них, вочевидь, не вистачає. Значним є коло проблем, перешкод та викликів для національної системи вищої освіти в

сучасних умовах: динамічно мінливі вимоги ринку праці та пов'язана з цим необхідність забезпечення стійких інституційних зв'язків системи вищої освіти та ринку праці; зростаюча зовнішня і внутрішня трудова та науково-освітня мобільність і пов'язана з цим необхідність як збереження єдиного освітнього простору, так і створення комплексної стратегії інтернаціоналізації вищої освіти; необхідність підвищення ефективності механізмів фінансування вищої освіти та забезпечення доступності якісної вищої освіти для різних категорій населення; зміна демографічної ситуації, зумовлена, насамперед, спадом народжуваності і пов'язана з цим необхідність серйозних інституційних реформ, реструктуризації змісту і структури освіти в умовах зростаючої конкуренції ВНЗ [19].

Як зазначає Міністерство освіти і науки України, освітня реформа спрямована на стимулювання розвитку престижних університетів за рахунок впровадження нового підходу до розподілу фінансування, згідно з яким кількість місць державного замовлення буде збільшено в тих ВНЗ, до яких надійде більша кількість заявок від абітурієнтів із найвищими балами. Але така реформа загрожує тим, що призведе до скорочення чисельності студентів, збільшення залежності доступу до освіти від соціально-економічного походження родини. Не дивлячись на сучасний рівень розвитку економіки, все ще залишається помітною залежність між успішністю складання ЗНО та місцем проживання дитини, типом школи, у якій вона навчається, фінансовими можливостями сім'ї.

Зазначений підхід до формування держзамовлення у майбутньому сприятиме посиленню регіональних диспропорцій у системі вищої освіти, зумовить демографічну, транспортну, житлову проблеми в інших регіонах України. За таких умов регіональні ВНЗ не матимуть можливостей конкурувати зі столичними та обласними навчальними закладами, що взагалі може поставити під загрозу їхнє існування.

Уже зараз яскравим свідченням недосконалості освітньої реформи, що почалась в нашій державі, є зростання тенденції до відтоку молоді з України, що масово їде навчатися до закордонних університетів. Так, наприклад, останніми роками кількість українських абітурієнтів у польських вищих навчальних закладах збільшилась у 10 разів і становить понад 20 тисяч осіб за програмами повного циклу навчання.

Реформування освітньої системи замість того, щоб зменшувати професійний дисбаланс, навпаки, сприяє його збільшенню. Наприклад, в Україні спостерігається дефіцит викладачів фізики і математики в школах і університетах, а також не вистачає кваліфікованих інженерів у промисловості. А сучасні процедури вступу до ВНЗ за принципом пріоритетності тільки зменшують держзамовлення на технічні спеціальності через їхню недостатню популярність та престижність. Наприклад, у 2015 р. набір студентів до вищих навчальних закладів зменшено: в сфері інженерії – на 30 %, математики на – 20 %, фізики – майже на 50 %.

Ще однією проблемою, що виникає при реформуванні освітньої системи, є оптимізація кількості ВНЗ. Але проблема сучасної освіти не в кількості університетів, а в якості та умовах навчання в них. Намагання підвищити якість освіти шляхом припинення діяльності неперспективних та неконкурентоспроможних навчальних закладів замість покращення умов навчання в цих закладах не може не позначитися на доступі до освіти дітей, що не мали можливості проявити свої здібності через відсутність у батьків грошей на репетитора, погані умови навчання у школі, брак коштів на проживання у великому місті.

Сьогодні до поточних проблем освітньої системи також додане нове завдання – підтримка та збереження значного наукового та освітнього потенціалу закладів, що переміщені з тимчасово окупованих територій. З початку бойових дій з Донецької та Луганської областей були евакуйовані 10 наукових установ та 16 ВНЗ III–IV рівнів акредитації [20]. Основними проблемами, що заважають діяльності евакуйованих установ, є: відсутність елементарних соціально-побутових умов для студентів і викладачів; брак можливостей збереження кадрового потенціалу ВНЗ; відсутність можливостей забезпечення евакуйованих університетів обладнанням та створення умов для розвитку.

Найважливішою проблемою для переміщених вищих навчальних закладів, не дивлячись на те, що вони вже майже 2 роки функціонують поза межами окупованих територій, залишається відсутність доступного житла – і для студентів, і для професорсько-викладацького складу. Також важливими проблемами, що заважають відновленню якості навчального процесу у переміщених ВНЗ, є: брак навчальних корпусів, брак матеріальної та фінансової бази міст, у які перемістилися ВНЗ, для створення нових гуртожитків або

переобладнання житлових будівель у гуртожитки. Також проблематичним виявилось розселення студентів до гуртожитків інших навчальних закладів міста.

Таким чином, нагальним є вирішення внутрішніх та зовнішніх проблем університетської освіти, які особливо гостро відчутні в сучасних умовах реформування освітньої системи. Необхідним є пошук активних методів удосконалення освітнього процесу, підвищення якості підготовки викладацьких кадрів, їхньої матеріальної зацікавленості у роботі, підвищення рівня державного фінансування, удосконалення процедури розподілу та зарахування студентів до вищих навчальних закладів на бюджетну форму, поширення інтеграції українських університетів до світового співтовариства, забезпечення ефективної державної підтримки переміщених ВНЗ.

Сучасний період розвитку економіки характеризується високим рівнем нагромадження людського капіталу та поширенням інноваційної діяльності, глобальним характером використання знань, технологій та інновацій у всіх сферах життя суспільства, переміщенням акценту з трудомістких технологій на наукоємні. За таких умов розвитку економічної системи креативні, творчі фахівці, здатні до високого рівня самоактуалізації, виходять на перший план діяльності. У зв'язку з цим зростає роль університетської освіти, метою якої є підготовка компетентних і кваліфікованих випускників.

Розробці та реалізації антикризової стратегії розвитку університетської освіти в Україні сприятиме гуманістична орієнтація освітньої діяльності, орієнтація на особистісно-професійне становлення майбутнього фахівця, багатоваріантність моделей навчання, відкритість простору сучасного університету з метою його інтеграції в світовий освітній простір.

Основними цілями функціонування сучасного університету повинні стати: забезпечення діяльнісного характеру освіти; орієнтація на створення умов для саморозвитку, самовизначення студентів; відкритість освітнього простору і його інноваційний характер; спрямованість на становлення компетенцій, згідно з державними освітніми стандартами; збільшення частки самостійної роботи студентів; зміна ролі викладача (поєднання функцій консультанта, модератора, фасилітатора, тьютора); впровадження технологій навчання, що відповідають вимогам реалізації компетентнісного підходу.

Важливим завданням антикризової стратегії розвитку сучасної університетської освіти є розробка типової моделі випускника університету, в якій будуть відображені основні тенденції розвитку економіки. Модель випускника повинна охоплювати набір певних особистісних якостей, знань, навичок і умінь, які будуть необхідні молодому фахівцеві для роботи у певній галузі професійної діяльності після закінчення університету. При всіх безперечних досягненнях у розвитку університетської освіти, рівень знань і компетентностей випускників вітчизняних університетів здебільшого не забезпечує прогресу в економіці та застосуванні інноваційних технологій. Саме тому модернізація університетської освіти має ефективно здійснюватися за рахунок розвитку інтелектуальних здібностей студентів.

Завданням сучасної університетської освіти має стати розвиток інтелектуальної самостійності випускника університету, яка є однією з головних цілей компетентної моделі освіти, та полягає у адаптивності, здатності здійснювати пошук літератури і використовувати бази даних, планувати свою наукову та освітню діяльність, проводити експерименти, інтерпретувати результати. Ці компетентності можуть бути сформовані, якщо випускник ще студентом опанує навички користування системною методологією і основами інтелектуальної культури, що має бути представлена такими характеристиками, як: ґрунтовна професійна підготовка, гнучкість мислення, адаптивність розумових процесів, інноваційна спрямованість мислення і діяльності. У процесі навчання студентам важливо показати значення знань і компетентностей як людського капіталу, здатного приносити в майбутньому як матеріальний дохід, так і духовно-моральне зростання особистості [21].

Студентам сучасного університету необхідно освоювати інноваційні технології та різні види інноваційного мислення. З цією метою в університетах має створюватись спеціальне інноваційне розвиваюче середовище, що буде мотивувати співробітників і студентів на постійний розвиток.

Підготовка випускників до професійної діяльності в контексті компетентного підходу передбачає збільшення частки самостійної роботи студентів. Але зазначена підготовка неможлива без підвищення ролі самостійної роботи над навчальним матеріалом, посилення відповідальності викладачів за розвиток навичок такої роботи, за стимулювання професійного зростання студентів,

підвищення їхньої творчої активності та ініціативи. Отже, в освітньому просторі сучасного університету змінюється позиція викладача. Він тепер не просто передає знання, а здійснює супровід та підтримку освітньої діяльності студента, тобто виконує функції консультанта (визначає проблему, допомагає у її вирішенні, бере безпосередню участь у вирішенні проблеми разом зі студентами), модератора (розкриває потенційні можливості та здібності студента, допомагає організувати процес комунікації, обміну точками зору між студентами), фасилітатора (активізує самостійність та відповідальність студента, створює сприятливі умови для самостійного навчання, сприяє розвитку активної життєвої позиції та самореалізації студента), тьютора (допомагає студенту отримати максимальний результат від навчання, здійснює зворотний зв'язок у процесі виконання завдань, підтримує зацікавленість у навчанні протягом усього періоду вивчення предмета, забезпечує можливість використання різних форм взаємодії зі студентом).

Високими також є сучасні вимоги до психолого-педагогічної майстерності викладача, що полягає у наступному: наявність необхідної педагогічної та психологічної підготовки; володіння основами необхідних знань і умінь відповідно до нормативних документів; наявність здібностей до планування та оцінювання рівня розвитку студентів; володіння педагогічною технікою: промовою, умінням сконцентрувати увагу студентів; вміння працювати з технічними засобами навчання та ефективно застосування інформаційно-комунікаційних ресурсів в освітньому процесі; здатність використовувати в роботі новаторські методики; вміння аналізувати, прогнозувати та планувати свою діяльність. Також викладачу необхідно чітко уявляти собі цілі та завдання, що стоять перед сучасною освітою; мати чітко вироблену життєву позицію, яка не суперечить моральним нормам суспільства; бути креативним, розвивати особисті комунікативно-адаптивні механізми.

Зміни, що відбуваються в системі освіти, призвели до того, що наразі поняття «компетентність» і «компетенція» є основними категоріями нового підходу в освіті. Якщо розглядати формування компетентності викладача в рамках університетської освіти, то необхідно говорити про знання, уміння і навички, здібності викладача.

Фундаментом ключових компетенцій викладача університету є професійний потенціал, що задає спрямованість процесу його

розвитку: 1) пізнавальний потенціал визначається, перш за все, обсягом і якістю інформації, якою володіє особистість; він також включає в себе психологічні якості, що забезпечують продуктивність пізнавальної діяльності викладача; 2) морально-етичний потенціал характеризується морально-етичними нормами, цінностями, прагненнями та реалізується у світогляді, взаємодії з колегами та студентами; 3) творчий потенціал викладача визначається комплексом умінь і навичок, здібностями до дії та мірою їхньої реалізації в науково-освітній сфері діяльності або спілкування; 4) комунікативний потенціал оцінюється кількістю, характером і міцністю встановлених контактів, а також динамікою виконуваних соціальних ролей; 5) естетичний потенціал викладача характеризується рівнем та інтенсивністю його художніх потреб і тим, як він їх задовольняє [22].

У системі компетенцій викладача доречним є виокремлення базових та розвинутих відповідно до актуальних викликів/ трендів на рівні суспільства, регіону, університету тощо. Базовими для викладача університету є такі компетенції:

теоретико-методологічна, яка полягає у: володінні знаннями в загальнонауковій сфері, що є основою для відповідної професії або групи професій, вмінні використовувати ці знання в своїй професійній діяльності, розумінні мети і завдань діяльності, вмінні бачити проблему, ставити і вирішувати тактичні і стратегічні завдання;

науково-дослідна, що характеризується: вмінням застосовувати різноманітні методи дослідницької роботи, висувати гіпотези, проектувати і проводити наукові та науково-педагогічні дослідження, працювати з науковою інформацією, готовністю до участі та участю у дослідних проектах, в наукових і науково-методичних семінарах, конференціях з поданням власних результатів дослідницької роботи, вмінням залучати до наукової діяльності студентів та колег;

психолого-педагогічна, основними характеристиками якої є: володіння основами педагогіки, теорії та методики професійного навчання, знання основ психології, володіння елементарними методами психолого-педагогічної самодіагностики і діагностики групи, особистості студента, вивчення психолого-педагогічної літератури;

методична, зміст якої полягає у: вмінні розробляти та коригувати навчально-тематичні плани і програми, методичні

рекомендації та дидактичні матеріали, у володінні методикою викладання відповідної дисципліни, вмінні готувати і проводити навчальні заняття і виховні заходи, вмінні організувати самостійну роботу студентів, вивчати методичну літературу і передовий педагогічний досвід, вмінні узагальнити власний педагогічний досвід;

предметна, що складається з: глибокого знання змісту дисциплін, які закріплені за викладачем, постійного вивчення літератури предметно-наукового змісту, зі знання останніх світових досягнень з дисциплін, що ним викладаються, професійної перепідготовки та вміння застосовувати інноваційні методи і технології у викладанні своїх дисциплін.

У сучасних умовах розвитку інноваційних та інформаційних технологій викладачам університету доцільно відпрацьовувати такі компетенції:

інноваційно-комерційна, основними характеристиками якої є: мотивація на новаторство, творче зростання, прояв креативності та ініціативності, термінологічна і нормативно-правова грамотність викладача в інноваційній сфері, володіння знаннями в області авторського права, уміння аналізувати ситуацію на ринку праці, володіння бізнес-мовою, вміння пропонувати бізнес-ідеї і знаходити джерела фінансування науково-інноваційних досліджень;

інформаційно-технологічна, що характеризується: здатністю організувати професійну діяльність на актуальному технологічному рівні, використовувати активні та інтерактивні методи навчання, вмінням шукати, аналізувати та застосовувати інформацію для вирішення професійних проблем, володінням сучасними засобами технічної підтримки та інформаційними технологіями, інформаційно-комунікаційними методиками розробки електронних навчальних комплексів, навичками взаємодії зі студентами в інформаційному середовищі, розробки дистанційних мережевих курсів, блогів, форумів, вмінням орієнтуватися в потоці наукової та іншої інформації, верифікації її та застосування для професійної діяльності;

проектно-менеджерська, що полягає у вмінні залучати студентів і колег в проектну діяльність, готовності проектувати та здійснювати професійну діяльність і власну професійно-освітню траєкторію протягом усього життя, вмінні мобілізувати всі інтелектуальні та психофізичні можливості для поповнення своїх знань та їхнього вдосконалення, участі в проектах і грантових програмах, здатності

адекватно оцінювати та коригувати власні професійні можливості та результати діяльності;

виховна/розвивальна – вміння мотивувати та організовувати розвиток розумових здібностей студентів, їхніх дослідницьких якостей, здатність виховувати в собі та у студентах переконання, мотиви, цінності, норми поведінки; наявність загальної і професійної культури, культури мови, прояв корпоративності;

комунікативно-рефлексивна, зміст якої полягає в осмисленості будь-якого виду комунікації в процесі професійної діяльності, націленості на ефективність діяльності, у роботі над власним іміджем викладача, лекторській майстерності, вирішенні конфліктних ситуацій, постійному вдосконаленні інформаційно-комунікаційних навичок та знань з іноземних мов, вмінні ефективно співпрацювати з іншими людьми, володінні різними соціальними ролями.

У контексті розробки та реалізації антикризової стратегії розвитку університетської освіти необхідно не тільки вдосконалювати внутрішні механізми системи, а й налагоджувати взаємодію із зовнішніми структурами, що мають безпосередній вплив на систему освіти. Тобто ефективний розвиток університетської освіти потребує скоординованої діяльності державних та наукових установ, роботодавців та засобів масової інформації, що сприятиме розробці та впровадженню напрямів підвищення якості і вдосконалення структури освіти, виявленню вимог роботодавців до молодих фахівців, підвищенню шансів на працевлаштування, кар'єрне зростання, забезпеченню працівника гідною заробітною платою і одночасно – розвитку бізнесу.

Відомим джерелом модернізації університетської освіти, потенціал якого допоки залишається недостатньо використаним, є розробка та впровадження нових форм інтеграції освіти з наукою і бізнесом, що дозволить забезпечити, насамперед, максимально збалансовану з потребами економіки підготовку кадрів, сприятиме формуванню загального науково-освітнього та інноваційного простору, підвищенню ефективності реалізації інноваційних освітніх програм і адаптації випускників університету до середовища наукомістких виробництв, розвитку системи постійної взаємодії між роботодавцями та освітньою спільнотою з метою організації моніторингу регіонального ринку праці та освітніх послуг, збільшенню обсягу інвестицій роботодавців в підготовку,

перепідготовку та підвищення кваліфікації кадрів [23]. Тобто така співпраця збагачує всіх учасників інтеграційних процесів.

У цьому контексті нового змісту набуває роль університетів у забезпеченні економічного зростання на інноваційній основі: суспільство очікує посилення впливу вищих навчальних закладів на інноваційний розвиток високотехнологічних секторів економіки, соціально-економічний розвиток держави, підвищення їхньої конкурентоспроможності, сприяння взаємодії сектора фундаментальних і прикладних досліджень з ефективною системою освіти і розвиненою інноваційною інфраструктурою. Для посилення інноваційної ролі університетів та створення умов для її реалізації доцільно врахувати такі актуальні тези. По-перше, суспільство і національна економіка відчувають гостру нестачу кваліфікованих кадрів з високим рівнем інноваційної культури і професійних компетенцій як для розвитку науки, так і для просування її результатів на ринок. По-друге, при формуванні державної інноваційної політики та стимулюванні інноваційного вектора економіки недооцінюється роль університетської освіти у вирішенні завдань збереження і розвитку інноваційного потенціалу країни, масштабної підготовки інноваційно-активних кадрів і розробки інноваційної продукції. По-третє, при проектуванні інноваційно-орієнтованої підготовки молодих фахівців необхідно виходити з реалій сучасного стану системи університетської освіти з урахуванням її сильних і слабких сторін. По-четверте, університети не мають інституційно закріплених, реальних, працюючих саме сьогодні механізмів впливу на інноваційний розвиток на регіональному і національному рівнях через результати освітньої, наукової та інноваційної діяльності; здебільшого це ініціативна діяльність, неспроможна забезпечити стійких результатів в умовах обмеженості ресурсів.

Отже, в сучасних умовах розвитку національної економіки першочерговими рушійними факторами модернізації університетської освіти є: необхідність підготовки фахівців-інтелектуалів для нової економіки, творчих працівників, здатних координувати, накопичувати і передавати знання; активний пошук механізмів вдосконалення організаційно-управлінської структури; ідентифікація та вирішення конфлікту класичної та технократичної концепцій університету, що відображає зміну ролі знання в суспільстві і прагнення університету зберегти свою ідентичність;

акцент на позитивних наслідках глобалізації, інтернаціоналізації та інформатизації освіти і акцент на гуманізацію, що дозволяє поєднувати технократичні тенденції, раціоналістичні погляди і гуманітарну культуру.

Виявлені різноспрямовані тенденції, фактори, протиріччя і особливості розвитку освітнього процесу дозволяють назвати основні характеристики, необхідні для сучасної університетської освіти: пластичність (здатність компонентів освітнього процесу пристосовуватися до сучасного інформаційно-освітнього середовища, що включає засоби передачі інформаційних ресурсів, організаційно-методичного забезпечення), гнучкість (перехід від контактних форм навчання до дистанційних), синхронізація моделей навчальної, педагогічної діяльності, узгодженість, відкритість і діалогічність взаємодії з інформаційним середовищем, що швидко змінюється та розвивається.

Отже, виникнення нових, поширення нестандартних та зміна існуючих форм організації освітнього процесу є неминучим процесом, що має забезпечити додаткові конкурентні переваги для випускників університету, сприяти підвищенню рівня організації виробничих процесів та забезпечити покращення рівня життя в країні. Інноваційний напрям розвитку університетської освіти сприятиме підвищенню рівня успішності та конкурентоспроможності випускника на ринку праці, більш повному використанню його професійно-кваліфікаційного і творчого потенціалу, а також забезпечить посилення активів національних підприємств, пов'язаних із людським капіталом шляхом підвищення інноваційності та мобільності кадрів, формування у майбутніх працівників інноваційно значущих рис, їхньої готовності і здатності до освоєння нових технологій, знань, умінь та навичок.

Незважаючи на певні реформи та зміни, що відбулися за останній час в системі вищої освіти, суспільна ефективність діяльності ВНЗ є недостатньою. Перспективним шляхом, який пропонується українським університетам сьогодні, є перетворення навчальних закладів в інноваційні університети підприємницького типу, що представляють собою комплекси, в яких органічно поєднані науково-освітні, інноваційні, виробничі та бізнес-структури. Взаємодія університетів з макроекономічним середовищем призводитиме до зміни стратегії їхнього розвитку з переважно освітньої діяльності на наукову та інноваційну діяльність. Саме такі

університети можуть розглядатися як центри наукового та інноваційного розвитку регіонів і основа національної інноваційної системи.

Таким чином, сучасні проблеми університетської освіти є достатньо важливими та мають значний вплив на формування освітнього потенціалу країни. Проаналізовані проблеми потребують вирішення на державному рівні. Насамперед, необхідним є: забезпечення достатнього рівня фінансування, планування коштів у державному та місцевих бюджетах на підтримку перспективних напрямів розвитку освіти і науки та дотримання вимог законодавства щодо забезпечення загальних обсягів фінансування освіти та науки; підвищення якості освітніх програм та програм професійного розвитку населення шляхом забезпечення доступності освіти через розвиток дистанційних форм навчання, післядипломної освіти, орієнтації освіти на самостійне та креативне мислення, відповідальне прийняття рішень; сприяння реалізації перспективних напрямів розвитку науки і техніки, державних наукових і науково-технічних програм.

3.3 Сучасні тенденції та перспективи розвитку сімейної освіти в Україні

Сьогодні все більш наявними стають значні зрушення в соціально-економічному устрої суспільства; цим зрушенням притаманний якісно відмінний характер від усіх попередніх суспільних змін. Їхній основний зміст полягає у безпрецедентному в масштабах історії людського розвитку збільшенні значення та ролі знань і людини як основного імперативу та цілі економічного та суспільного розвитку. Через це надзвичайної актуальності набувають дослідження саме тих сфер, в яких відбувається відтворення і розвиток людини та знань, тобто, насамперед – освіти.

Актуальність проблеми освіти в різних областях людського знання пов'язана з такими сучасними тенденціями світового суспільного розвитку, як інтенсивна зміна традиційних моделей навчання, створення альтернативних навчальних закладів, а також з орієнтацією української освітньої політики на інтеграцію в європейський освітній простір, демократизацію та вільний вибір програм навчання й освіти, створення системи безперервної освіти, її гуманізацію, гуманітаризацію, інформатизацію і комп'ютеризацію.

Освіта як процес і результат оволодіння системою знань, пізнавальних умінь і навичок, а також формування на їхній основі світогляду, моральних і інших якостей особистості різнобічно й історично різнопланово досліджувалась у науці (табл. 3.3).

Звісно, існує безліч наукових освітянських розробок у педагогічній науці. Так, теоретико-методичні основи позашкільної освіти досліджували й розробляли у своїх педагогічних працях Л. Балясна, О. Биковська, В. Вербицький, Б. Кобзар, Г. Ковганич, М. Коваль, О. Литовченко, В. Мадзігон, І. Мельникова, Г. Пустовіт, О. Семенов, А. Сиротенко, Т. Сущенко та ін. Значення і роль інформації в освіті постмодерного «суспільства знань» досліджені у працях З. Баумана, Д. Белла, П. Друкера, А. Турена, Е. Тоффлера, В. Колесова, Л. Мікешіної, А. Ракитова. Проблема трансформацій просторовості інформаційного суспільства розглянута у роботах А. Гальчинського, Л. Мяснікової, Н. Носова, В. Розіна, С. Хоружого.

Таблиця 3.3

Дослідження проблем освіти за історичними періодами розвитку людства

Історичний період	Вчені, що займалися розглядом проблем освіти
<i>Філософський погляд на освіту</i>	
Давня Греція	Аристотель, Платон, Сократ
Давній Рим	Сенека, Цицерон
Середньовіччя	П'єр Абеляр, Фома Аквінський
Відродження (гуманізм)	У. фон Гутт, М. Монтень, Е. Роттердамський
Епоха Просвітлення	Д. Локк, В. фон Гумбольдт
Класична німецька філософія	І. Кант, А. Шопенгауер, І.Г. Фіхте, Г.В.Ф. Гегель
Сучасність	Х. Арндт, Х. Ортега-і-Гасет, М. Полані, М. Хайдеггер, К. Ясперс, М. Вебер, Е. Дюркгейм, Д. Д'юї, Г. Спенсер, Ф. Кумбс
<i>Дослідження проблем освіти в економічній теорії</i>	
Історичні корені дослідження освіти	У. Петті, А. Сміт
Участь освіти у формуванні вартості робочої сили	К. Маркс
Неокласицизм: концепції людського капіталу	Г. Беккер, Дж. Мінсер, Т. Шульц
Неокласицизм: виробнича функція освіти	У. Дойл, Д. Монк, Дж. Феріс
Інституціоналізм	Д. Норт, Т. Веблен, П. Дракер, Ф. Тейлор
Сучасність (теорія знання)	П.Девід, Г. Саймон, Д. Форє

Дослідженням ринку освіти займалися такі відомі вчені-економісти, як О. Мартякова, С. Снігова, А. Румянцев, В. Шевчук, С. Благодетелева-Вовк та інші.

Однак, спостерігається явна недостатність науково-теоретичних узагальнень, необхідність подальшої розробки науково-методичних елементів, спрямованих на практичне вирішення завдань підвищення якості освіти в сучасних умовах через такі проблеми:

1. Комплексність та масштабність освіти як суспільного феномену неминуче призводить до фрагментування її дослідження; аналіз виключно різних сторін об'єкта без усвідомлення внутрішніх взаємозв'язків та діалектики не призводить до досягнення його як цілісності. Через це в сучасних умовах особлива роль має бути відведена спробам гармонізації досліджень у сфері освіти та пошуку шляхів цілісного теоретичного відтворення освіти як комплексної суспільної категорії.

2. У світі відбуваються інформаційні, соціальні та інші зміни, які піднімають освіту на новий рівень і вимагають адекватних змін у системі її організації. Трансформація освіти призводить до її кризи, сутність якої полягає в невідповідності освітніх систем перспективам цивілізаційного розвитку. Подолання цієї кризи можливе за рахунок створення інноваційно відкритої, індивідуально орієнтованої освіти, моделі якої були б пристосовані до сучасного суспільства.

3. *Віртуалізація освіти може приводити до виникнення позатериторіальних центрів продукування знань, осередків теоретично-творчого мислення, що змінюватиме систему ціннісних орієнтацій. Отож, саме в цей час людство повинно бути готовим для навчання «суспільства Інтернету».*

4. Сьогодні все більший розвиток отримує сімейна освіта. В сучасній науці, зокрема в наукових працях з економіки, сімейна освіта практично не розглядається. Крім того, як свідчить проведене в результаті досліджування опитування, більшість респондентів вважають традиційну освіту окремою ланкою освітнього процесу і взагалі не пов'язують традиційну (шкільну) освіту з сімейною. Майже в усіх країнах світу набувають поширення такі форми сімейної освіти, як хоумскулінг та анскулінг, які призводять до низки питань у багатьох українських респондентів. Отож, доконче потрібна сімейна освітня грамотність для батьків та суспільства взагалі.

5. Додаючи впевненості людям у здатності творити та змінювати світ, освіта підвищує можливості населення для

досягнення своїх цілей. Відтак стає важливим, щоб Україна зосередила свою увагу на бізнес-освіті, оскільки вона сприяє стабільному, ефективному економічному зростанню і зміцненню конкурентоспроможності на міжнародних ринках.

Розвиток системи освіти в Україні в контексті загальноєвропейських і світових інтеграційних процесів зумовлює необхідність оновлення діяльності всіх освітніх ланок, зокрема дошкільної, так само як і початкової, середньої чи вищої, адже глобалізаційні тенденції сьогодні ставлять перед випускниками кожної з них більш високі вимоги до особистісного інтелектуального розвитку. Таким чином, метою дослідження є розробка рекомендацій з підвищення якості сімейної освіти на основі визначення потенціалу вітчизняного ринку освіти.

На поверхні життя суспільства освіта постає як умовна взаємообумовлена єдність двох блоків – економічного та неекономічного. Економічна функція освіти, з одного боку, полягає у відтворенні знань та робочої сили, з іншого – в наданні суспільству специфічного продукту – освітніх послуг. Некономічний блок є складною сукупністю елементів духовного, ментального, культурного характеру, що спрямовані на відтворення духовно-ментальної матриці суспільства. Освіта, таким чином, з одного боку, є сферою формування комплексної особистості у всій сукупності її духовних, культурних, ментальних особливостей та з певним набором знань, умінь, навичок, з іншого – засобом відтворення цінностей, спрямованих на формування у членів суспільства загальних уявлень щодо правильних цілей та векторів розвитку людської діяльності. Зазначене вище дозволяє визначити освіту як сферу комплексного відтворення та розвитку людини і соціально-економічного устрою суспільства [24].

Досвід економічно розвинутих країн світу свідчить, що більша частка їхнього багатства та міцність економічних систем визначаються внеском високоосвіченого, підприємливого та мобільного населення. Тому для забезпечення динаміки соціально-економічного розвитку цих країн значна увага приділяється інвестиціям у національні системи освіти. В Україні частка інвестиційних надходжень в освіту у загальній сумі інвестицій протягом останнього десятиріччя суттєво не змінювалася і перебувала приблизно на рівні 1 %. Вона у 40 разів менша за частку інвестування в промисловість (рис. 3.6).

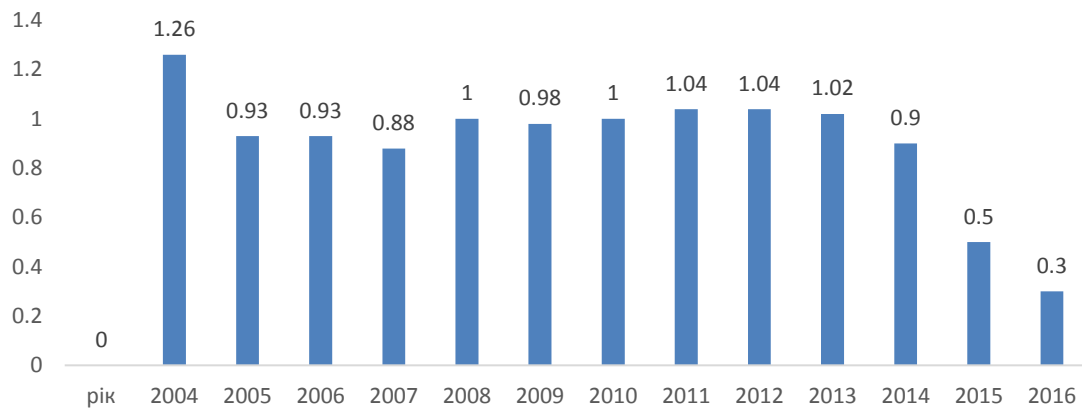

Рис. 3.6 – Динаміка інвестицій в освіту в Україні в 2004–I кв.2016 рр., у % до загального обсягу (за даними Держкомстату України)

Крім того, спостерігається суттєве зниження цієї частки в останні роки. Кінцеві витрати домогосподарств на освіту також зменшуються (рис. 3.7).

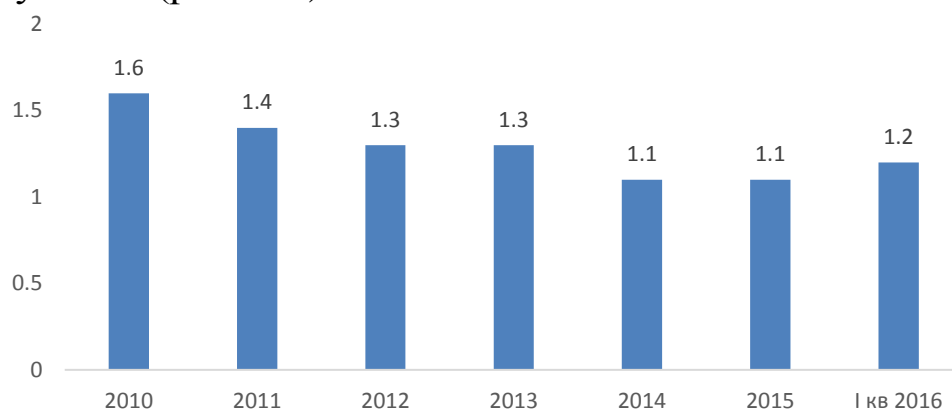

Рис. 3.7. – Кінцеві споживчі витрати домогосподарств на освіту, у % до загального обсягу (за даними Держкомстату України)

Спостерігається також зменшення кількості загальноосвітніх навчальних закладів (рис. 3.8). Так, якщо в 1990 р. діяло 21,8 тис. шкіл, ліцеїв, гімназій тощо, у 2000 р. – 22,2 тис., то в 2015 р. – 17,3 тис. За останні 2 роки статистичні дані не враховують навчальні заклади АР Крим, м. Севастополя та частини зони АТО, але тенденція до зменшення намітилась ще в 2002 р. Стосовно дошкільних навчальних закладів: найменший їхній рівень було зафіксовано в 2004 р. – 14,9 тис., але сьогодні, тобто на кінець 2015 р. спостерігаємо ще меншу кількість – 14,8 тис.

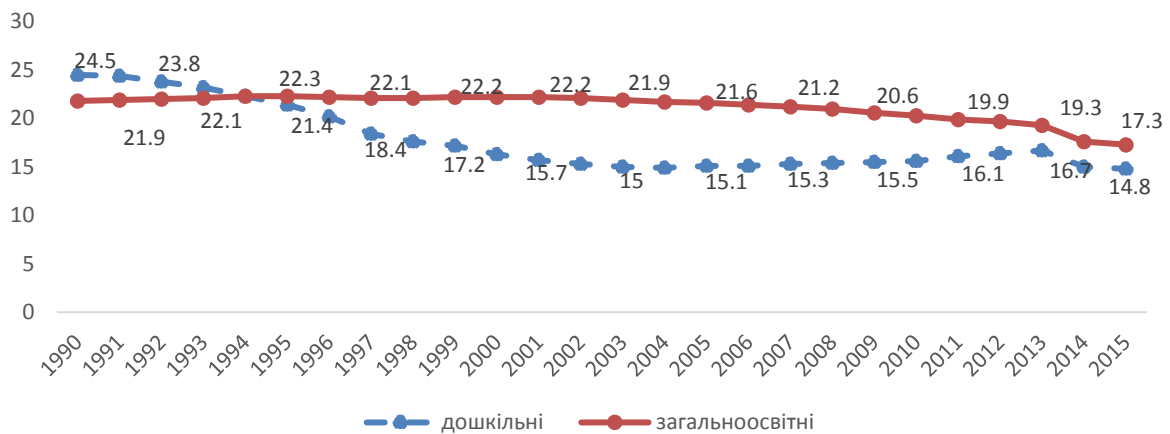

Рис. 3.8. – Динаміка дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів України у 1990–2015 рр., тис. (за даними Держкомстату України)

Зменшується також як кількість учнів у загальноосвітніх навчальних закладах, так і кількість учителів. Так, якщо в 1990 р. в загальноосвітніх навчальних закладах 537 тис. учителів навчали 7 132 тис. учнів, то в 2015 р. 444 тис. учителів навчали 3 783 тис. учнів. У 1990 р. на 1 вчителя припадало 13,28 учнів, у 2015 р. – 8,52 (рис. 3.9).

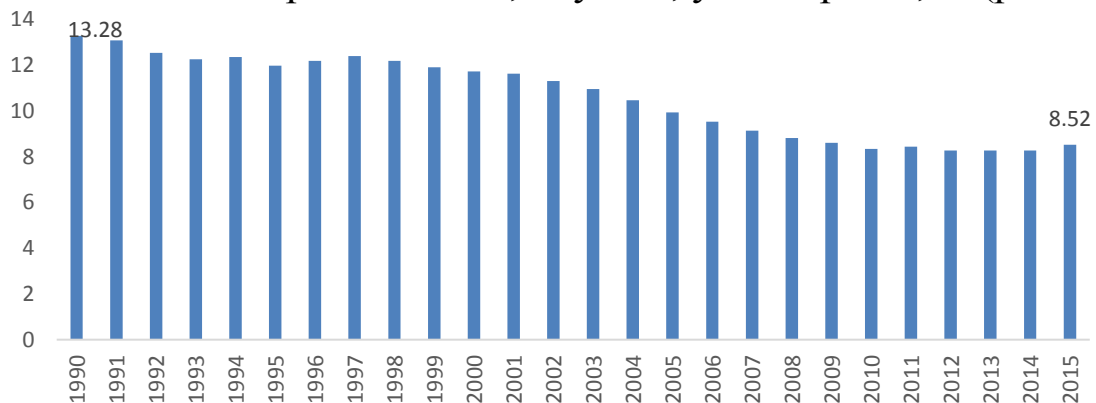

Рис. 3.9 – Кількість учнів у розрахунку на 1 вчителя в Україні, осіб (розраховано за даними Держкомстату України)

Як свідчить проведений аналіз, у багатьох країнах світу існує підтримка дошкільної освіти, спрямована на максимальне охоплення дошкільними закладами всіх дітей відповідного віку. Так, у Франції діють так звані материнські школи для дітей дошкільного віку, які відвідують виключно всі діти. У США сучасна освітня політика базується на таких нормативно-правових актах, як Закон «Жодної дитини поза увагою», «План від 0 до 5», «Програма Хед Старт»; створено Президентську раду дошкільної освіти з метою покращення співробітництва між федеральним урядом країни та управліннями

кожного штату, органами місцевого самоврядування. Згідно із програмами дошкільної освіти складаються курікулуми – навчальні плани, які окреслюють принципи організації педагогічного процесу в американських дошкільних закладах [25].

В Україні у 1990 р. 57 % дітей дошкільного віку відвідували навчальні заклади, у 1997–1998 рр. дошкільними навчальними закладами було охоплено лише 38 % дітей, в останні роки ця цифра збільшилася до 55 % (рис. 3.10).

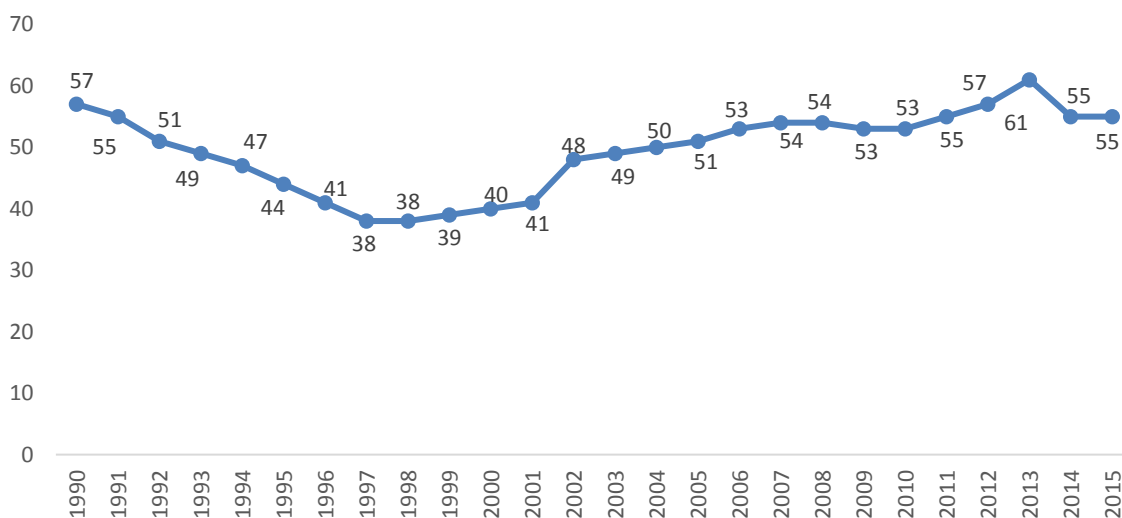

Рис. 3.10 – Охоплення дітей дошкільними навчальними закладами в Україні, % до кількості дітей відповідного віку

Слід наголосити, що в Україні широкого поширення набули позашкільні навчальні заклади, які включають навчання та дозвілля як дітей дошкільного віку, так і школярів. Ретельний аналіз діяльності таких закладів дозволив класифікувати їх за такими ознаками: 1) за джерелом фінансування: державні, приватні, громадські, сімейні; 2) за часом перебування дитини: повний робочий день, протягом кількох годин; 3) за формою і метою організації: центр догляду за дитиною; сімейний центр; навчання за спеціалізацією; універсальні); 4) за віком: без вікових обмежень; для дітей дошкільного віку; для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку; для дітей молодшого шкільного віку; для дітей молодшого та середнього шкільного віку; для підлітків; для підлітків та дорослих.

Аналіз діяльності 93 позашкільних та дошкільних навчально-розвиваючих закладів м. Вінниця дозволив виявити, що 44 з них (47 %) є універсальними закладами, які пропонують широке коло послуг (як правило, це – підготовка дитини до школи, англійська мова для

малят, послуги логопеда, психолога); 19 закладів (20 %) спеціалізуються на навчанні іноземним мовам; 9,7 % мають художньо-музичну спрямованість; 8,6 % – ораторське та театральне мистецтво, 14,7 % – інші заклади, що спеціалізуються на певних галузях знань і навчання (рис. 3.11).

Центральною ланкою освітньої системи є сімейна освіта. Аналіз літератури дозволив виявити, що сьогодні існує ототожнення сімейної освіти та домашнього навчання. Сімейна освіта не являє собою навчання вдома, хоча така форма сімейної освіти існує, але це – тільки одна з декількох форм. Варто зазначити, що й основи успішності вищої освіти також закладаються в системі сімейної освіти.

Отже, на наш погляд, сімейна освіта – це система формування основних життєвих орієнтирів людини, її мислення, особистісних переваг, поглядів, переконань та позицій, в якій активним учасником є сім'я, що визначає цілі, завдання й зміст освітнього процесу, приймає рішення свідомо, враховуючи думку дитини, а батьки мають міцний зв'язок з дитиною на протязі всього навчання.

Форми сімейної освіти представлено на рис. 3.12. До традиційної освіти згідно з Законом України «Про загальну середню освіту» відносять загальноосвітні навчальні заклади та інші навчальні заклади системи загальної середньої освіти [26].

У процесі цього дослідження було проведено опитування й отримано наступні результати:

1) учні традиційних шкіл у більшості випадків (75 %) не бачать практичного застосування отриманим знанням; наголошують на відсутності механізму вибору професії (діти схильні обирати професію за улюбленим предметом у школі, улюблений предмет ототожнювати з улюбленим вчителем); діти хочуть нових знань і бажають урізноманітнити процес їхнього отримання в школі;

2) батьки вважають, що знань традиційна школа надає набагато менше, ніж за часів СРСР, але діти перевантажені підготовкою до ДПА та ЗНО; діти живуть в іншому інформаційному середовищі, яке є комфортним для них та не дуже комфортним для вчителів; є певні труднощі з логістикою додаткової освіти у великих містах (дитина їздить на додаткові заняття в інший кінець міста);

3) з точки зору вчителів великою проблемою є низький рівень заробітної плати, і, як наслідок, мотивації; велика кількість паперів та бюрократичних процедур, що гальмує якісну підготовку до уроків.

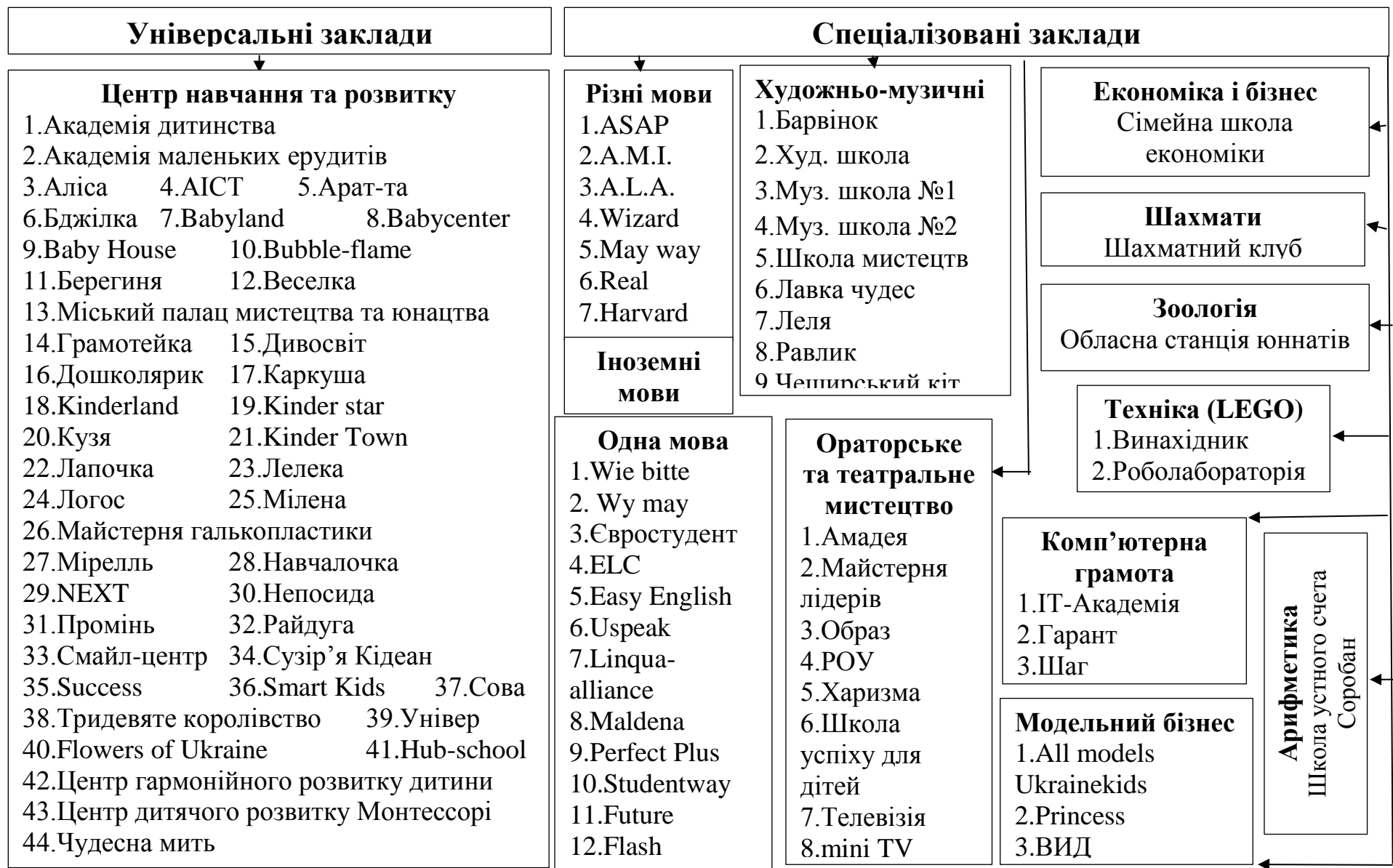

Рис. 3.11 – Спеціалізація позашкільних та дошкільних закладів м. Вінниця

Під час руйнування стереотипів, зміни підходів як до методів наукового пізнання, так і знання в цілому, неможливо сприймати світ як єдину цілісну систему, а функціонування її складових частин – як чітку реалізацію соціального замовлення. Безсумнівним є постійне поширення нових ідей і альтернативного характеру знання, які створили можливості нових форм працевлаштування і життєвих можливостей. Знання, і, як наслідок, зміст освіти випробували поступову трансформацію в засіб обміну, тобто товар. Власне освіта стає свого роду об'єктом ринкового обміну. Знання стає відокремленим від людини, її особистої заангажованості в процесі продукування. На думку Б. Бернштейна, сьогодні існує розрив, який привів до існування двох окремих ринків: одного для знань, іншого – для тих, хто ними володіє [27].

Супроводжуючи та перетворюючи життя людини, освіта постає однією з головних системних ознак суспільства, інтелекту і творчості в просторі стрімкого зростання інфотехносфери.

Поєднання цих елементів актуалізує наукове завдання дослідження інформатизації, віртуалізації і технологізації освіти в контексті становлення інфогнозису та осмислення інновації як умови розвитку креативної особистості [28]. Формування «суспільства Інтернету» призводить до прискорення розвитку інтелектуального процесу. Адже можливості отримувати і обмінюватися інформацією зросли в багато разів. У результаті різко інтенсифікувалася інтелектуальна взаємодія між індивідами, що перебувають у різних регіонах земної кулі. Це обумовило більш сприятливі умови для креативної діяльності, розвитку науки і техніки, тобто інфотехносфери.

Отже, існування мережі закладів альтернативної освіти є підтвердженням необхідності реформування системи освіти.

Кількість предметів, які цікавлять науку, обмежена лише її парадигмою. Якщо ж виходити з теорії парадигм, то альтернативна наука – це зовсім не альтернатива науці, а лише альтернатива тому підходу, який на цей момент часу в науці з якихось певних причин переважає. І це не означає, що такі підходи є аномальними, вони просто інші. Так само й альтернативна школа використовує інші методи навчання, які не є традиційними для загальноосвітніх закладів. Отже, перша ознака, за якою альтернативна освіта відрізняється від традиційної, – це застосування авторських методів та методик навчання.

ФОРМИ СІМЕЙНОЇ ОСВІТИ

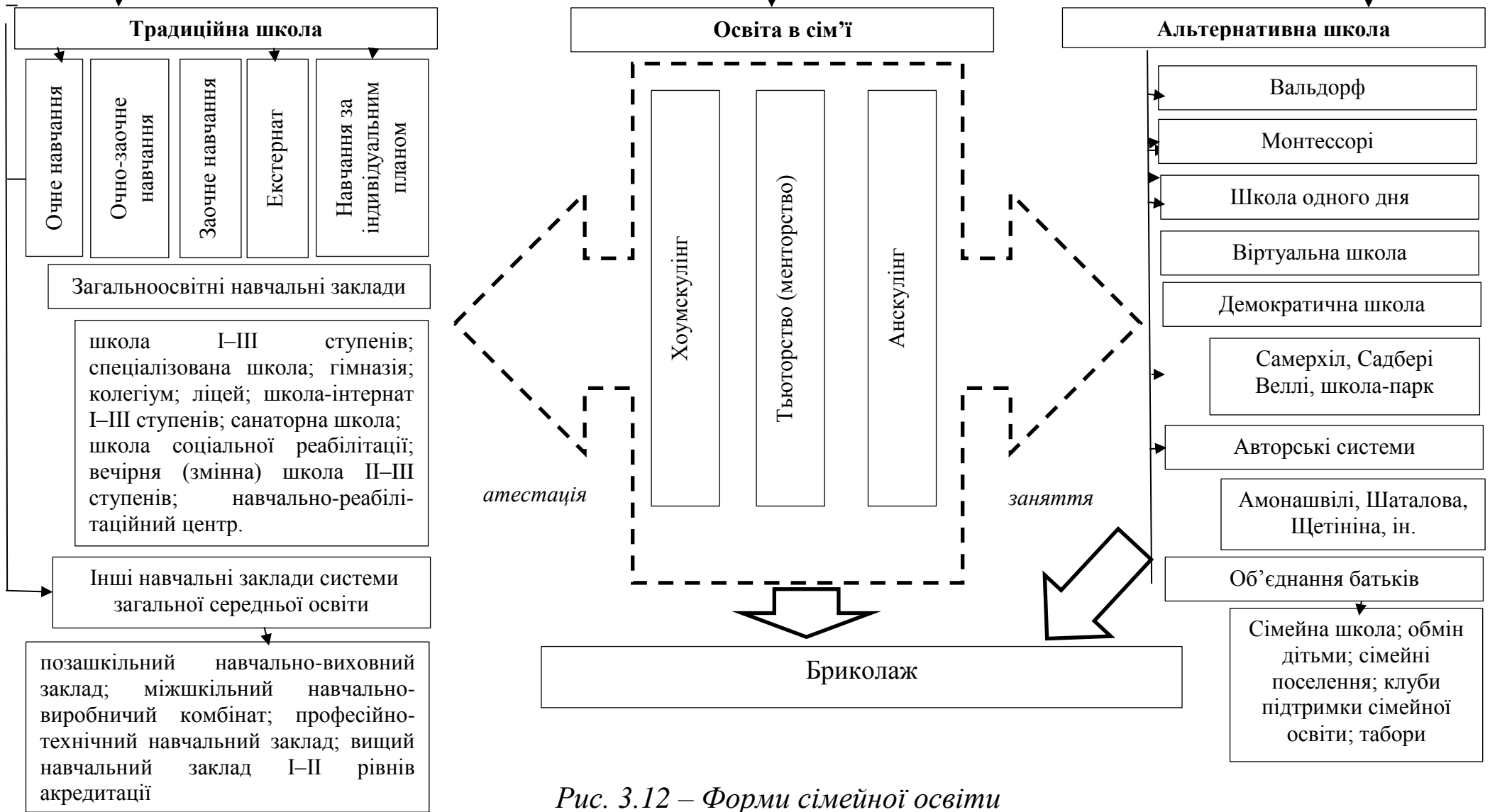

Рис. 3.12 – Форми сімейної освіти

Друга ознака: в альтернативних школах чільне місце у переліку форм навчання посідає саме ігрова діяльність. Вчитель повинен установити характер і кінцеву мету запропонованої гри, яка б розвивала певний вид діяльності. На кожному рівні розвитку учні повинні вміти спостерігати, осмислювати, уявляти, тренувати пам'ять, розробляти певні проекти та запроваджувати їх у дію. Простір, час, ситуативність — все організовується для того, щоб дитина діяла. Школа пропонує їй такий спосіб життя, який відповідає біологічним, емоційним, інтелектуальним потребам і дозволяє знайти своє місце у будь-якому шкільному середовищі. Клас і школа повинні бути облаштовані таким чином, щоб дозволити дітям численні дії, передбачені педагогікою цього рівня. Обладнання (інструменти, картини, книги тощо) повинне відповідати розміру і баченню речей дитиною. Клас — це місце, де вона може вільно почуватися та отримувати задоволення від оточення. Усі складники цього оточення повинні відповідати поставленій меті, адже не лише матеріальний достаток та оснащення є підґрунтям педагогічного успіху. Наприклад, школа-парк чи освітній парк відкритих студій – це вільні освітні простори, де учні різного віку навчаються за власним бажанням та без обмежень у часі.

Третя ознака: в альтернативних школах широко застосовується бриколаж. Цей термін набув поширення в освітній теорії і практиці за останні роки й вживається для позначення певної освітньої стратегії. Він пов'язаний з передачею прихованих (альтернативних) культурних кодів, поширення яких активізує окремих людей і суспільство в цілому. Чеський дослідник С. Губик, який вважає бриколаж джерелом альтернативної освіти, вважає бриколаж процесом розшифрування прихованих культурних кодів, які, зазнавши відповідного зовнішнього втручання, перетворюються на альтернативний освітній процес і можуть ініціювати бажані імпульси до соціальної та культурної мобілізації особистості, суспільства, регіону [29]. Бриколаж базується на двох взаємопов'язаних принципах, визначених К. Леві-Стросом і Ж. Дерріда [30]. Бриколаж передбачає: по-перше, дивергенцію; по-друге, використання будь-яких речей з різним призначенням; по-третє, у бриколажі інструментом є не термін, а знак. Четверте – запам'ятовування здійснюється через реконструкцію. П'яте – центральне місце посідає не система, а гра. Шосте – окремі ігрові елементи стають ритуалом.

Четверта ознака: традиційна школа не може приділяти багато уваги тим дітям, які цього дуже потребують – це неформатні альтодональні особистості, для яких найкращим вирішенням питання освіти є індивідуалізованість підходу до кожного окремого випадку. Для кожної альтодональної дитини необхідно добирати методи навчання, спираючись на її потреби, психологічні та фізіологічні характеристики. Зараз у світі загалом і в Україні зокрема простежується зростання уваги до індивідуальної освіти дітей. На думку О. М. Матюшкіна, універсалізація програм є тією слабкою ланкою, де починає створюватися феномен, який в психології називають «дискримінацією обдарованої дитини» [31]. За принципом індивідуального підходу до кожного учня функціонують, наприклад, всесвітньо відомі математична School of One та школа Big Picture, які були створені декількома ентузіастами, а в 2015 р. відкрили 90 шкіл у всьому світі.

Індивідуальний підхід найкраще реалізується через домашнє навчання. В сім'ї батьки будують свою освітньо-виховну систему. Така система формується на основі особистого досвіду батьків, отриманих у своїх родин, збагаченого прочитаною літературою і порадами консультантів – вихователів, учителів, психологів. По своїй суті будь-яка система сімейної освіти є не що інше, як прояв суб'єктивності батьків у її розумінні і реалізації. Від системи сімейної освіти багато в чому залежить, якою дитина виросте, які цінності, норми і правила будуть передані. Під впливом батьків формуються основи соціальності людини, становлення її як особистості.

Термінами homeschooling (home school, home education або home learning) називають навчання дітей вдома, здебільшого силами батьків. У хоумскулінгу існує безліч філософій, методик, стилів навчання, однак, в межах цього дослідження зосередимось на найпоширеніших з них (рис. 3.13).

Розглянемо виділені в межах цього дослідження форми більш детально. Домашня школа спирається на традиційний (The Traditional Approach) або структурований підхід (The Structured Approach), у будь-якому випадку домашня школа найбільш близька за своєю філософією до традиційної школи (використовуються шкільні підручники, є домашні завдання та атестації, тобто у навчанні сім'я прямує до встановленої шкільної програми). Систему дистанційної освіти в нашій країні досить жваво стали застосовувати в період вимушеного карантину.

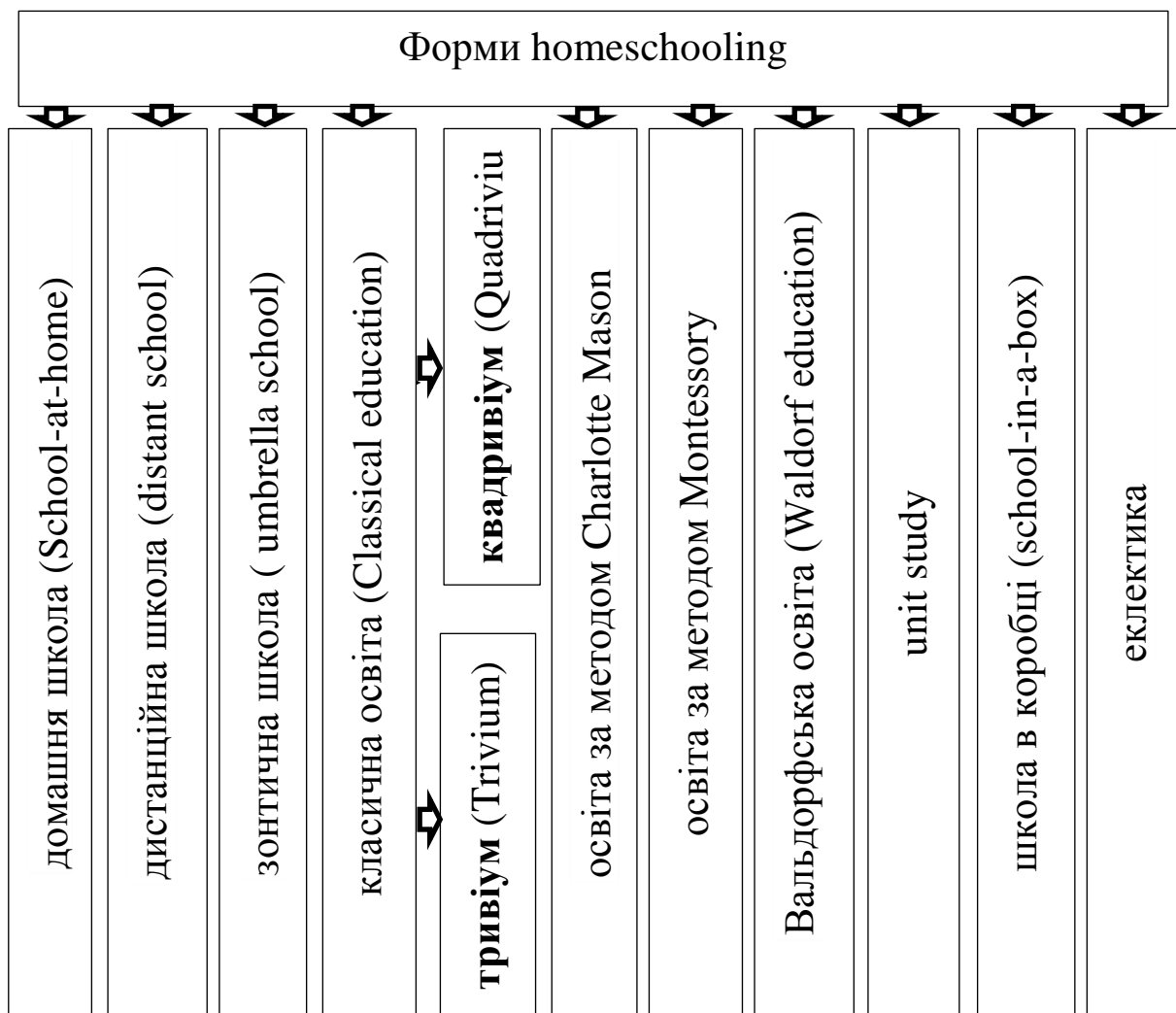

Рис. 3.13 – Основні форми homeschooling, найпоширеніші в світі

До того ж, немає сьогодні, мабуть, такого мешканця України, хто не чув би про ЄШКО. Зонтичні школи створюються державними чи приватними школами; це альтернативні програми, які допомагають хоумскул-сім'ям виконувати встановлені державою освітні стандарти. Класична освіта базується на традиційній для Західної культури філософії освіти та передбачає викладання тривіуму (граматика, логіка, риторика) та квадривіуму (астрономія, алгебра, геометрія, музика) на наступному рівні. Освіта за методами Мейсон, Монтессорі, Вальдорфської педагогіки дуже поширена сьогодні, і про ці методи можна писати окремі наукові праці, отож, якщо коротко, то метод Шарлотти Мейсон є десь посередині між класичною освітою та анскулінгом. Метод Марії Монтессорі ґрунтується на спостереженні за дитиною та створенні середовища, що розвиває; девізом методу є «самовиховання, самоосвіта,

саморозвиток». Вальдорфська освіта орієнтується на духовні потреби кожної вікової категорії; заснована на принципі «вчитель важливіший за предмет, який викладає»; спирається на традиції усної народної творчості та художньо-естетичне виховання. Unit study являє собою такий підхід до навчання, коли вивчення більшості предметів ґрунтується навколо однієї теми. Навчання юнітами з легкістю підлаштовується під різні рівні підготовки дітей та дозволяє одночасно навчати дітей різного віку, що особливо актуально, коли в родині є декілька різновікових дітей. Школа в коробці передбачає придбання (розробку) батьками підручників, робочих зошитів, інструкцій, хрестоматій, наборів для малювання, рукоділля та проведення експериментів.

Згідно з проведеним у процесі дослідження опитуванням 12 батьків хоумскулерів, отримані наступні висновки відносно причин переведу дітей на домашню форму навчання (табл. 3.4). В таблиці на перетині причин та балів наведено кількість відповідних відповідей батьків. Основними причинами серед відповідей цих респондентів є необхідність врахування психологічних та фізичних особливостей розвитку дитини, створення навчального середовища, що максимізує можливості розвитку дитини та формування гнучкого графіка.

Таблиця 3.4

Найпоширеніші причини переходу на домашню форму навчання (за результатами опитування батьків)

<i>Причини</i>	<i>Кількість балів</i>				
	1	2	3	4	5
Надати дитині більш якісну освіту, передати певні духовні та моральні цінності	2	2	4	2	2
Врахувати психологічні та фізичні особливості розвитку дитини			5	4	3
Визволити від негативного впливу однокласників (насильства) у традиційній школі	10			1	1
Створити навчальне середовище для дитини, в якому вона зможе максимально реалізувати свої можливості розвитку		1	3	5	3
Сформувати гнучкий графік / парне навчання дітей		9			3

Якщо розглянути досвід домашнього навчання у світі, можна спостерігати наступне: домашня освіта набирає все більшої популярності у США, Канаді, Франції, Росії, Україні. Якщо у 1994 р. дітей, які отримували освіту в індивідуальному порядку, в усьому

світі було лише 345 тисяч, то в 2001 р. – близько мільйона, зараз – практично 5 млн. осіб. Беручи свій початок у маленьких громадах 80-х, домашня освіта швидко здобула популярність у 90-х рр. ХХ ст. [32].

Досить часто в родині відбувається перехід з хоумскулінгу до анскулінгу за наступними етапами (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Роль дорослого й дитини за етапами в процесі дитячої освіти

№	Роль дорослого		Роль дитини		традиційна	хоумскулінг	анскулінг
	Замість	Виконує	Присутність	Дивиться і слухає			
1	Замість	Виконує	Присутність	Дивиться і слухає	традиційна	хоумскулінг	анскулінг
2	Разом	Допомагає	Участь	Робить як може			
3	Поруч	Кожен своє	Поруч	Кожен своє			
4	Організація	Дає завдання	Самостійно	Виконує доручене			
5	Контроль	Контролює виконання	Самостійно	Сам бере і виконує			
6	Участь	Допомагає за проханням	Самостійно	Самоконтроль			

Термін *unschooling* було введено у 1977 р. педагогом Джоном Холтом; це філософія і практика освіти дітей без відриву від сім'ї через природний життєвий досвід дітей без будь-яких систематичних індивідуальних або колективних занять з вчителями або особами, що їх замінюють, і без заздалегідь спланованої програми навчання. Завдяки діто-центрованості, анскулінг ще називають природним навчанням (*natural learning*) або навчанням на інтересах дитини (*child-led education, interest-led education*). Існує також радикальний анскулінг без підручників та деяких шкільних предметів, при якому діти, як правило, отримують атестат екстерном. Основна думка анскулінгу полягає в тому, що допитливість властива всім дітям, і вони хочуть навчатися, тому для навчання існує набагато більше можливостей, ніж передбачає традиційна шкільна система. До того ж, існують певні відмінності у розвитку дітей та різні стилі навчання, оскільки діти по-різному запам'ятовують інформацію. Акцент робиться також на те, що головне – навчити тому, як навчатися, а не вивчити певний предмет. Отож, якщо дитині допомогти полюбити процес навчання, діти будуть завжди в змозі пізнати все необхідне, коли їм це знадобиться. Філософія анскулінгу передбачає

використання в навчанні реальних ситуацій та побудову навчання дітей на тих інтересах, які виникають в них на певний момент часу. Слід зауважити, що якщо школа не має примусового характеру і заснована на етиці співпраці, вона може відповідати філософії анскулінгу (наприклад, модель шкіл Садбері Веллі).

Не слід ототожнювати такі поняття, як анскулінг, нонскулінг та дескулінг. Нонскулінг є деяким радикальним явищем, коли сім'я взагалі не втручається у процес навчання дитини, яка може сидіти по 10–12 годин за комп'ютерними іграми чи переглядом кінофільмів. Дескулінг є процесом відходження від традиційної школи та полягає в комплексі зусиль сім'ї на пошуку оптимальних методів і засобів навчання.

Під час дослідження було проведено опитування «Чи може дитина отримувати освіту в сім'ї, не відвідуючи школу?», в якому брали участь 100 осіб, сегментованих на 3 групи: I група – 20 батьків однієї дитини дошкільного віку; II група – 20 батьків дитини-школяра (або декількох дітей шкільного віку); III група – 60 осіб – студенти українських вишів та школярі традиційних українських шкіл. Результати опитування наведено на рис.3.14. Так, тільки 1,6 % студентів і школярів вважають, що освіта без школи можлива; 11,7 % з них припускають таку можливість і 86,7 % впевнені, що це неможливо. Серед батьків однієї дитини дошкільного віку практично половина з них (45 %) вважає таку освіту можливою і 55 % – однозначно впевнені, що традиційна освіта в школі набагато більше дає дитині, ніж освіта в сім'ї. Результат змінюється в наступній групі респондентів – батьків, що мають одну і більше дітей, а дитина навчається в традиційній школі. 20 % з них вважають освіту в сім'ї без школи неможливою; 65 % – цілком можливою та 15 % впевнені, що освіта в сім'ї рівноцінна або краща за традиційну шкільну. Таким чином, можна зробити висновок, що ті особи, які вже є батьками школярів, не зовсім задоволені організацією процесу навчання їхніх дітей або результатом навчання (мова йде не про оцінки, яких взагалі немає в альтернативних школах, наприклад).

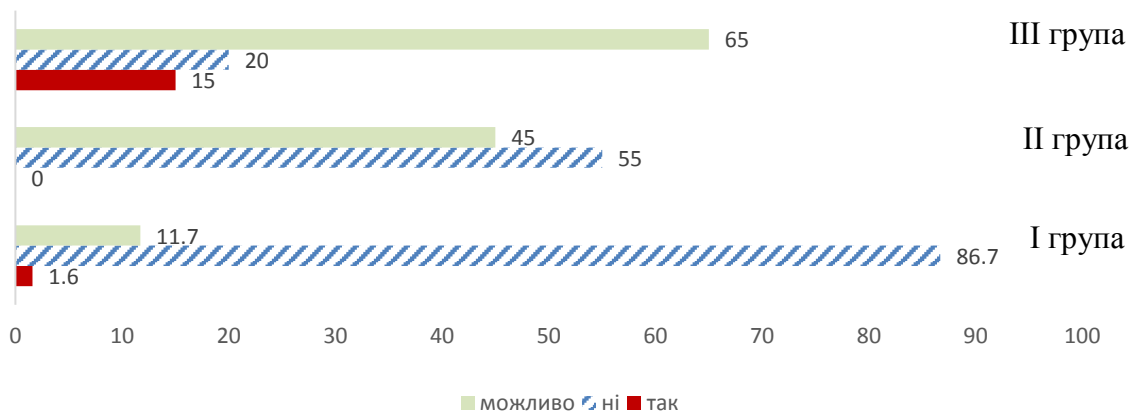

Рис. 3.14 – Результати опитування респондентів «Чи може дитина отримувати освіту в сім'ї, не відвідуючи школу?», у % до загальної кількості респондентів по кожній групі

Дослідження проблем сім'ї та сімейного виховання також показують, що батьки все більше потребують допомоги спеціалістів. Консультації та рекомендації потрібні не тільки батькам дітей групи ризику чи проблемним сім'ям – вони необхідні кожній родині на певному етапі її розвитку в силу внутрішніх потреб та зростаючих вимог суспільства до родини як соціального інституту. У кінцевому рахунку йдеться про право дитини на таких батьків, які здатні забезпечити їй всебічний розвиток та добробут. У такому вигляді виховання батьків складає частину соціальної політики сучасного суспільства [33]. Отже, для підвищення якості освіти необхідна низка заходів, яку для зручності розподілимо на окремі рівні:

1. На державному рівні:

1.1) гармонізація системи освіти (координація вимог до знань учнів); підвищення ефективності системи освіти на основі зміни цілей і завдань освіти; її модернізації; перебудови системи керівництва; широкого впровадження інновацій у зміст навчального процесу;

1.2) інтеграція системи освіти в Європейський простір (створення спільних навчальних закладів, розробка спільних навчальних програм, створення спільних дослідницьких інститутів, координація наукових досліджень і використання їхніх результатів);

1.3) послідовний розвиток державної системи дошкільної освіти, що забезпечує всім дітям рівні можливості в отриманні освітніх послуг незалежно від соціального статусу, національності, вікових, статевих та фізіолого-психологічних особливостей;

1.4) створення умов для проведення наукових досліджень у всіх формах сімейної освіти – загальноосвітніх закладах, закладах дошкільної та позашкільної освіти, в сім'ї – як найважливішої ланки сімейної освіти;

1.5) підвищення статусу вихователів та вчителів, покращення їхнього фінансового забезпечення; підвищення рівня мотивації та підтримка вчительських і виховательських ініціатив;

1.6) розробка фінансового механізму соціального захисту дітей-інвалідів та дітей з малозабезпечених сімей, який передбачає фінансування їхнього навчання в альтернативних закладах освіти.

2. На регіональному рівні:

2.1) створення умов для взаємодії місцевих органів влади, громадських організацій та батьківських спільнот, проведення форумів та інших заходів для обізнаності громадян-батьків, створення інформаційного простору всіх форм сімейної освіти регіону, пошуку методів підвищення якості освіти у регіоні;

2.2) контроль за коштами, що виділяються державним та місцевим бюджетом на реалізацію регіональної освітньої політики із забезпечення якісної дошкільної та шкільної освіти;

2.3) розробка пакету нормативно-правових документів щодо отримання загальної освіти дітьми-хоумскулерами (наприклад, Пермський край Росії має таке Положення, згідно з яким батьки, які дають освіту дітям в сім'ї, мають право на компенсацію коштів, якими дитина не скористалася як учень традиційної школи).

3. На рівні дошкільних закладів, шкіл та позашкільних навчальних закладів:

3.1) залучення до розробки змісту освітніх програм та навчальних планів закладу представників різних громад, організацій, товариств, приватних організацій, що забезпечить створення альтернативних програм освіти;

3.2) збагачення програм дошкільної освіти змістом, який формує толерантність у взаєминах з представниками різних національностей, релігійних конфесій тощо, духовність дітей дошкільного віку, сприяє їхній соціалізації;

3.3) запозичення форм, методів та засобів організації педагогічного процесу;

3.4) збагачення розвивального середовища навчальних закладів;

3.5) розширення співпраці педагогів з батьками через урізноманітнення форм роботи з ними; використання принципу

відкритості в роботі (діти не можуть постійно навчатися «за закритими дверима», батьки мають право відвідувати всі відкриті уроки; якщо заклад приватний – батьки мусять знати, за що сплачують свої кошти);

3.6) посилення уваги до розвитку, виховання та навчання обдарованих дітей та дітей з особливими потребами через їхнє інклюзивне навчання.

4. На рівні сімей (батьків):

4.1) об'єднання у батьківські регіональні або районні спільноти з метою збору, обробки, обміну інформацією, відгуками, підручниками та навчально-методичними посібниками тощо;

4.2) організація навчально-ігрового простору дітей за принципом шкіл-парків, де роль вчителів виконували б батьки, які мають відповідну освіту (досвід, знання тощо);

4.3) створення творчого простору сімей (наприклад, проведення майстер-класів, сімейних ігор, квестів та інших заходів на відкритому просторі);

4.4) впровадження банків часу з метою взаємного обміну послугами;

4.5) активна участь у житті місцевої громади, форумах та конференціях з питань освіти та дитячого навчання.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів організації сімейної освіти, але воно є певною спробою розпочати низку розробок в галузі дослідження ринку сімейної освіти; форм сімейної освіти, хоумскулінгу та анскулінгу; ринку альтернативних, і зокрема демократичних шкіл тощо. Наведений комплекс заходів за державним, регіональним, сімейним та рівнем закладів освіти допоможе чітко сфокусуватися на нормативно-правових, економічних, технологічних та соціальних пріоритетах. І першими кроками на шляху до підвищення якості сімейної освіти в Україні можуть стати дерегуляція освіти (державний рівень), створення депозитарію ідей та проектів (регіональний рівень), і, головне – ініціація активної взаємодії між усіма учасниками освітнього процесу (сімейний рівень).

3.4 Структурна модель оцінки мотивації персоналу як інструмент формування кадрів фірми

Особливості функціонування вітчизняних виробництв в

сучасних умовах вимагають уточнення теоретичних підходів і практичних рекомендацій щодо використання трудового потенціалу України. Своєчасне реагування на всілякі зміни в законодавстві України і в умовах ринкових відносин вимагає створення нових методик з проблеми мотивації або адаптації старих підходів до нових умов найму працівників. Процес відбору робітників багато в чому спрощується безробіттям, яке збільшує число претендентів. Однак, величезна незайнятість населення не завжди дозволяє менеджерам підприємств більш якісно відбирати знову найманий контингент працівників, оскільки підвищуються вимоги до професійної придатності претендентів щодо виконання пропонованої роботи.

Рівень мотивації працівника до праці виражається в його усвідомленому бажанні чи небажанні виконувати певні норми, стандарти, що встановлюються на підприємстві. Поведінка працівника на робочому місці повинна відповідати корпоративним вимогам, тобто умовам, які встановлюють підприємства і які відображаються в факторах, що викликають мотивацію. Однак важливо знати, наскільки думка працівника про силу впливу мотиваційних чинників відповідає стандартам, розроблених менеджерами підприємства.

Підприємство вкладає кошти в розвиток мотивації своїх співробітників для того, щоб підвищити продуктивність праці і знизити витрати. Тому воно прагне підібрати для виконання робіт таких виконавців, які відповідають «ідеальному працівнику» певної діяльності. Для визначення ефекту від дії мотивації необхідно порівняти оцінку мотивації «ідеального працівника», отриману на підприємстві, з оцінкою думки конкретного претендента про можливість виконання поставленого підприємством завдання. За ступенем відповідності цих оцінок можна робити висновки про ефективність впливу мотиваційних чинників. Однак треба враховувати, що результати, досягнуті працівником в процесі своєї роботи, залежать не тільки від знань, навичок і здібностей працівника виконувати ту чи іншу технологічну операцію. Ефект від виробничої діяльності також визначається наявністю у працівників відповідного бажання виконувати запропоновану роботу, а його бажання, в свою чергу, визначається величиною мотивації.

Питаннями впливу мотивації на роботу займаються фахівці з різних областей економіки, соціології, психології, і цей аспект відбивається в методиках, пропонованих для вивчення організованого

і керованого процесу спонукання працівника до діяльності. Мотивація визначає трудову поведінку працівника, а продуктивне використання людських ресурсів багато в чому обумовлює конкурентні переваги підприємств.

Для управління мотивацією її необхідно досліджувати і оцінити. Вимірювання і оцінка мотивації – це складна методична проблема макроекономічного характеру. Існує думка практиків, що створювані методики кількісного виміру мотивації прагнуть оцінити «не вимірюване». Однак психологи знають, що в структурі особистості існують так звані «стійкі узагальнені мотиви», які формують умовні, допоміжні конструкції людського мислення (гіпотетичні конструкти), що полегшують розуміння мотиваційного процесу [34]. Вони дозволяють емпірично оцінити думку працівника про його виробничу діяльність і про діяльність підприємства, і за допомогою експертів отримати кількісне вираження такої думки. Це, в свою чергу, дозволяє говорити про методики побудови кількісних оцінок мотивації. Для отримання інформації та її подальшої обробки необхідно скласти тести-питальники, за якими можна робити висновки про психологічні відгуки випробуваного претендента на пропонувану йому роботу. Таким чином, за допомогою стандартизованих тестів можна отримувати кількісні оцінки психологічних і соціальних прагнень працівника.

У роботі запропонована структурна модель, в якій виділяються три способи оцінки прояву мотивації. Параметрами такої моделі є оцінки думки працівників і роботодавців про силу впливу факторів, які визначають мотивацію. Мотивація формується під впливом різних економічних, соціальних і психологічних конструктів: сформованого рівня цін, витрат, заробітної плати, продуктивності праці, чисельності та трудової якості можливих претендентів, кваліфікаційно-професійного досвіду працівників, кредитно-фінансової, податкової, законодавчої системи. На неї впливає діяльність профспілок, культурних, релігійних та інших організацій. Оцінки мотиваційних конструктів характеризують силу впливу мотиваційних чинників на конкретні вимірювані результати діяльності працівника, пов'язані з трудовою поведінкою і ефективністю праці.

Для визначення потенційної придатності претендентів виконувати ту чи іншу роботу нами розроблена методика, що дозволяє проводити аналіз можливостей претендентів виконувати запропоновану роботу з двох різних точок зору: з точки зору

претендента і з точки зору підприємства. Методика побудови алгоритму, що дозволяє вирішувати зазначену проблему, описана в роботі [35]. Дотримуючись цієї методики, необхідно побудувати структуру, що складається з трьох моделей: ідентифікатора, класифікатора та мотиватора. Це дозволяє сформувати синтезовану оцінку придатності претендента до виконання запропонованої роботи.

Реалізація методики здійснюється наступним чином. Менеджери з праці підприємства складають анкету у вигляді таблиці, в якій перераховуються всілякі чинники, що впливають на мотивацію працівника. Ваги факторів для претендента і для фірми повинні бути однаковими, оскільки проводиться облік дії факторів з загальних позицій. Характеристика ваги кожного фактора розбита на три рівні його значущості. Глибина розбиття повинна бути такою, щоб більш повно розкрити важливість фактора для загальної оцінки мотивації. Для кожного фактора може бути своя глибина розбивки. Це залежить від вагомості рівня розбиття. Кількість і характеристика факторів залежить від мети проведеного аналізу і визначається менеджерами з праці.

Фактори групуються в кластери, а кластери розбиваються на класи. Для кожного з них експертним шляхом встановлюються ваги значущості. Сума ваги кожної ознаки чинника повинна дорівнювати одиниці. Такий підхід дозволяє експертам більш точно врахувати цінність впливу фактора, віднесеного до відповідного класу і кластера для отримання загальної оцінки мотивації.

Для визначення мотиваційного ефекту необхідно зіставити між собою різні оцінки результатів дії мотивації – корисності, яку бажає отримати працівник при прийомі на роботу, і ефекту, який хоче отримати фірма від претендента в результаті його роботи. Послідовність дій реалізації зазначеної ідеї зображена на рис. 3.15.

Реалізація зазначеної схеми здійснюється шляхом різного підрахунку оцінок факторів, що викликають мотивацію, в двох структурних моделях: ідентифікаторі і класифікаторі, які потім об'єднуються в одну в мотиваторі.

Розглянемо послідовність побудови структурних моделей, формально представлених в табл. 3.6, у якій вказані ваги і фактори, що характеризують цю проблему з різних сторін. В основній частині таблиці (стовпчики 1–7) проводиться розрахунок питомої ваги впливу факторів, що викликають мотивацію.

Рис. 3.15 – Схема побудови структурної моделі оцінки мотивації

Ця частина таблиці заповнюється менеджерами підприємства і враховує об'єктивну думку експертів про важливість і силу факторів, що викликають мотивацію.

У першому стовпчику таблиці вказані чотири кластери, які узагальнено характеризують проблему мотивації: стимули, переваги, статус працівника, умови і безпеку праці. Кластери відображають основні ознаки відмінності думок претендента і підприємства, починаючи від описових характеристик особистості і його психологічних переваг і закінчуючи основними стимулами, що впливають на його роботу. У другому стовпчику таблиці вказані ваги кластерів (частки їхнього обліку в загальній оцінці), $m_i, i = \overline{1, M}$, де M – кількість кластерів. Вони відображають ступінь важливості відповідних факторів кожного кластера і визначаються експертним шляхом $\left(\sum_{i=1}^M m_i = 1 \right)$.

Кластери розбиваються на класи, які уточнюють особливості характеристик кластерів. Назви класів перераховані в третьому стовпці таблиці, а в четвертому стовпці вказані частки класу у відповідній оцінці кластера. Вони позначаються як $q_j^i; j = \overline{1, M_i}$, де M_i – кількість класів в i -му кластері. Ваги повинні бути різними всередині кожного кластера. Сума ваг всіх класів кластера теж повинна дорівнювати одиниці. Глибина розбиття (дроблення) ознак кластерів необхідна для більш точного визначення ваги ознаки, що дозволяє виділяти з них найбільш значущі. Тому менеджер по мірі розрахунку може змінювати ваги, враховуючи отримання додаткової інформації.

У п'ятому стовпці вказані чинники, а в шостому стовпці – їхні частки в кожному класі відповідного кластера. Вони позначаються як

$s_{jp}^i, i=1..M, j=1..M_i, p=1..M_j^i$. Тут M_j^i – кількість факторів в j -тому класі i -го кластера. Сума ваг факторів в кожному класі теж повинна дорівнювати одиниці.

У сьомому стовпці визначається частка (вага) кожного фактору в загальній оцінці мотивації за формулою:

$$k_{jp}^i = m_i \cdot q_j^i \cdot s_{jp}^i, \quad i=1..M, j=1..M_i, p=1..M_j^i. \quad (3.1)$$

Розглянута частина таблиці є основою для початку роботи зазначених структурних моделей: ідентифікатора і класифікатора. Далі розрахунок здійснюється наступним чином. У стовпці ідентифікатора всі оцінки проставляє претендент. Вони позначаються як a_{jp}^i . У них претендент відображає свою думку про силу дії на нього зазначених факторів. Оцінка a_{jp}^i змінюється в межах $0 \leq a_{jp}^i \leq 1, i=1..M, j=1..M_i, p=1..M_j^i$.

Дотримуючись зазначених міркувань, можна зробити висновок про те, що на практиці для зручності обробки інформації претендент повинен вибирати оцінки із зазначеного інтервалу дискретно з кроком 0,1, тобто 0; 0,1; 0,2; ..., 0,9; 1. Якщо фактор не значимий з точки зору претендента, то його оцінка наближується до нуля, а якщо значимий – до одиниці.

У класифікаторі оцінки проставляються менеджерами підприємства і в сукупності визначають «ідеального працівника» з точки зору підприємства. Вони позначаються як b_{jp}^i та обираються з інтервалу $0 < b_{jp}^i \leq 1$. Оцінка b_{jp}^i не може дорівнювати нулю, оскільки це буде означати, що менеджер не може оцінити ступінь впливу фактору, що суперечить логіці попередніх міркувань.

Значення оцінок в ідентифікаторі та класифікаторі проставляються у восьмому і дев'ятому стовпчиках мотиватора.

Примітка: Фактори в таблиці 1 підібрані таким чином, щоб якомога повніше відобразити проблему мотивації. Менеджер може зменшити або збільшити їхню кількість залежно від проблеми, що розв'язується.

Таблиця 3.6

Побудова ідентифікатора, класифікатора та мотиватора

Підрахунок ваги факторів в загальній оцінці мотивації							Мотиватор					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11		
Класери	Частки кластерів	Класи	Частки класів	Фактори	Частки факторів у кожному класі	Вага факторів	Ідентифікатор. Оцінка факторів працівником	Класифікатор. Оцінка чинників підприємством, („ідеальний працівник“)	Оцінка факторів за Г. Фехнером	Загальна оцінка факторів		
Назва	m_i	Назва	q_j^i	Назва	s_{jp}^i	k_{jp}^i	a_{jp}^i	b_{jp}^i	c_{jp}^i	d_{jp}^i		
Стимули	m_1	Грошові	q_1^1	Зарплата	s_{11}^1	k_{11}^1	a_{11}^1	b_{11}^1	c_{11}^1	d_{11}^1		
				Премії та надбавки	s_{12}^1	k_{12}^1	a_{12}^1	b_{12}^1	c_{12}^1	d_{12}^1		
				Перспективи зростання зарплати	s_{13}^1	k_{13}^1	a_{13}^1	b_{13}^1	c_{13}^1	d_{13}^1		
				Отримання дивідендів за акціями підприємства	s_{14}^1	k_{14}^1	a_{14}^1	b_{14}^1	c_{14}^1	d_{14}^1		
				Наявність «чорної» зарплати	s_{15}^1	k_{15}^1	a_{15}^1	b_{15}^1	c_{15}^1	d_{15}^1		
		Натуральні	q_2^1	Надання житла	s_{21}^1	k_{21}^1	a_{21}^1	b_{21}^1	c_{21}^1	d_{21}^1		
				Винагороди	s_{22}^1	k_{22}^1	a_{22}^1	b_{22}^1	c_{22}^1	d_{22}^1		
				Оплата транспортних витрат	s_{23}^1	k_{23}^1	a_{23}^1	b_{23}^1	c_{23}^1	d_{23}^1		
				Гарантовані пільги: навчання за рахунок організації, оплачуваний відпочинок тощо.	s_{24}^1	k_{24}^1	a_{24}^1	b_{24}^1	c_{24}^1	d_{24}^1		
		Моральні	q_3^1	Заохочення (грамоти, дошка пошани, подяки)	s_{31}^1	k_{31}^1	a_{31}^1	b_{31}^1	c_{31}^1	d_{31}^1		
				Підвищення кваліфікації	s_{32}^1	k_{32}^1	a_{32}^1	b_{32}^1	c_{32}^1	d_{32}^1		
				Імідж організації	s_{33}^1	k_{33}^1	a_{33}^1	b_{33}^1	c_{33}^1	d_{33}^1		
						Вага та вплив працівника в колективі	s_{34}^1	k_{34}^1	a_{34}^1	b_{34}^1	c_{34}^1	d_{34}^1
						Увага керівництва до робітників	s_{35}^1	k_{35}^1	a_{35}^1	b_{35}^1	c_{35}^1	d_{35}^1

Влодобання	m_2	Трудові	q_1^2	Мати великий, але не гарантований заробіток	s_{11}^2	k_{11}^2	a_{11}^2	b_{11}^2	c_{11}^2	d_{11}^2	
				Мати невеликий, але гарантований заробіток	s_{12}^2	k_{12}^2	a_{12}^2	b_{12}^2	c_{12}^2	d_{12}^2	
				Робота без гарантії оплати праці	s_{13}^2	k_{13}^2	a_{13}^2	b_{13}^2	c_{13}^2	d_{13}^2	
		Організаційні	q_2^2	Можливість планування робочого дня	s_{21}^2	k_{21}^2	a_{21}^2	b_{21}^2	c_{21}^2	d_{21}^2	
				Участь в управлінні підприємством	s_{22}^2	k_{22}^2	a_{22}^2	b_{22}^2	c_{22}^2	d_{22}^2	
				Чіткі вимоги до роботи	s_{23}^2	k_{23}^2	a_{23}^2	b_{23}^2	c_{23}^2	d_{23}^2	
		Управлінські	q_3^2	Можливість просування по службі	s_{31}^2	k_{31}^2	a_{31}^2	b_{31}^2	c_{31}^2	d_{31}^2	
				Наявність прийняття вольових рішень у керівництві	s_{32}^2	k_{32}^2	a_{32}^2	b_{32}^2	c_{32}^2	d_{32}^2	
				Рутинна робота	s_{33}^2	k_{33}^2	a_{33}^2	b_{33}^2	c_{33}^2	d_{33}^2	
				Участь у прийнятті стратегічних тактичних рішень	s_{34}^2	k_{34}^2	a_{34}^2	b_{34}^2	c_{34}^2	d_{34}^2	
		Духовні	q_4^2	Реакція на критику	s_{41}^2	k_{41}^2	a_{41}^2	b_{41}^2	c_{41}^2	d_{41}^2	
				Виховні бесіди	s_{42}^2	k_{42}^2	a_{42}^2	b_{42}^2	c_{42}^2	d_{42}^2	
	Взаєморозуміння у колективі			s_{43}^2	k_{43}^2	a_{43}^2	b_{43}^2	c_{43}^2	d_{43}^2		
	Дозвілля			s_{44}^2	k_{44}^2	a_{44}^2	b_{44}^2	c_{44}^2	d_{44}^2		
	Статус	m_3	Опис особистості	q_1^3	Стать	s_{11}^3	k_{11}^3	a_{11}^3	b_{11}^3	c_{11}^3	d_{11}^3
					Вік	s_{12}^3	k_{12}^3	a_{12}^3	b_{12}^3	c_{12}^3	d_{12}^3
Стаж роботи за фахом					s_{13}^3	k_{13}^3	a_{13}^3	b_{13}^3	c_{13}^3	d_{13}^3	
Освіта					s_{14}^3	k_{14}^3	a_{14}^3	b_{14}^3	c_{14}^3	d_{14}^3	
Професійні якості					s_{15}^3	k_{15}^3	a_{15}^3	b_{15}^3	c_{15}^3	d_{15}^3	
Особисті якості					s_{16}^3	k_{16}^3	a_{16}^3	b_{16}^3	c_{16}^3	d_{16}^3	
Матеріальні Мотиви			q_2^3	Гарантія зайнятості	s_{21}^3	k_{21}^3	a_{21}^3	b_{21}^3	c_{21}^3	d_{21}^3	
				Впевненість у завтрашньому дні	s_{22}^3	k_{22}^3	a_{22}^3	b_{22}^3	c_{22}^3	d_{22}^3	
				Стабільність у роботі	s_{23}^3	k_{23}^3	a_{23}^3	b_{23}^3	c_{23}^3	d_{23}^3	
				Змагальність у роботі	s_{24}^3	k_{24}^3	a_{24}^3	b_{24}^3	c_{24}^3	d_{24}^3	
Виробничий		q_3^3	Самостійність незалежність при виконанні робіт	s_{31}^3	k_{31}^3	a_{31}^3	b_{31}^3	c_{31}^3	d_{31}^3		
			Командна робота	s_{32}^3	k_{32}^3	a_{32}^3	b_{32}^3	c_{32}^3	d_{32}^3		

			Оцінка особистої праці	s_{33}^3	k_{33}^3	a_{33}^3	b_{33}^3	c_{33}^3	d_{33}^3	
			Рівність в умовах праці	s_{34}^3	k_{34}^3	a_{34}^3	b_{34}^3	c_{34}^3	d_{34}^3	
			Відповідальність за справу	s_{35}^3	k_{35}^3	a_{35}^3	b_{35}^3	c_{35}^3	d_{35}^3	
Умови праці, безпека праці	m_4	Нещасні випадки на підприємстві	q_1^4	Загальна кількість нещасних випадків на підприємстві	s_{11}^4	k_{11}^4	a_{11}^4	b_{11}^4	c_{11}^4	d_{11}^4
				Порівняно з аналогічними підприємствами	s_{12}^4	k_{12}^4	a_{12}^4	b_{12}^4	c_{12}^4	d_{12}^4
				Порівняно з підприємствами галузі	s_{13}^4	k_{13}^4	a_{13}^4	b_{13}^4	c_{13}^4	d_{13}^4
				Порівняно з минулим періодом	s_{14}^4	k_{14}^4	a_{14}^4	b_{14}^4	c_{14}^4	d_{14}^4
	Виділення коштів на безпеку праці	q_2^4	Загальна сума на підприємстві	s_{21}^4	k_{21}^4	a_{21}^4	b_{21}^4	c_{21}^4	d_{21}^4	
			Виділення коштів в динаміці	s_{22}^4	k_{22}^4	a_{22}^4	b_{22}^4	c_{22}^4	d_{22}^4	
			Порівняно з аналогічними підприємствами	s_{23}^4	k_{23}^4	a_{23}^4	b_{23}^4	c_{23}^4	d_{23}^4	
			Виконання законів з праці на підприємстві	s_{24}^4	k_{24}^4	a_{24}^4	b_{24}^4	c_{24}^4	d_{24}^4	
	Наслідки роботи на цьому підприємстві	q_3^4	Поява професійних захворювань	s_{31}^4	k_{31}^4	a_{31}^4	b_{31}^4	c_{31}^4	d_{31}^4	
			Страховки	s_{32}^4	k_{32}^4	a_{32}^4	b_{32}^4	c_{32}^4	d_{32}^4	
			Реакція адміністрації на професійні захворювання	s_{33}^4	k_{33}^4	a_{33}^4	b_{33}^4	c_{33}^4	d_{33}^4	
	Відновлення працездатності та реабілітація працівників	q_4^4	Медичний огляд працівників	s_{41}^4	k_{41}^4	a_{41}^4	b_{41}^4	c_{41}^4	d_{41}^4	
			Участь організації в реабілітації	s_{42}^4	k_{42}^4	a_{42}^4	b_{42}^4	c_{42}^4	d_{42}^4	
Наявність спортивних залів, майданчиків, баз відпочинку			s_{43}^4	k_{43}^4	a_{43}^4	b_{43}^4	c_{43}^4	d_{43}^4		

У десятому стовпці таблиці вказана оцінка сили дії фактора, що викликає мотивацію, за Г.Фехнером [36]. Вона позначається як c_{jp}^i .

Для визначення цієї оцінки скористаємося наступними міркуваннями.

Мотивація може розглядатися як подразник для виконання певної діяльності. Дотримуючись психофізичного закону Г.Фехнера, сила відчуття дії будь-якого фактора пропорційна логарифму

інтенсивності фактора, який викликає роздратування. Звідси випливає, що показник c_{jp}^i , що відображає результат роздратування, можна розраховувати за модифікованою формулою Г. Фехнера:

$$c_{jp}^i = \gamma \ln \frac{1+a_{jp}^i}{b_{jp}^i}, \quad i=1..M, j=1..M_i, p=1..M_j^i \quad (3.2)$$

Модифікація формули Г. Фехнера зроблена нами для того, щоб використовувати для визначення сили впливу мотиваційного фактора тільки позитивні значення логарифмічної функції, оскільки негативні значення логарифма не відображають фізичну сутність оцінки мотивації.

Коефіцієнт γ відіграє особливу роль у формулі Г. Фехнера, і залежить від виду об'єкта, що викликає роздратування. В наших міркуваннях можна прийняти його рівним 1, оскільки в нашій моделі всі ваги порівнюваних факторів мають одні і ті ж одиниці вимірювання. Ваги в моделі залежать від об'єкта відчуття, що є загальним і визначеним однозначно. Тоді формула (3.2) набуває вигляду:

$$c_{jp}^i = \ln \frac{1+a_{jp}^i}{b_{jp}^i}, \quad i=1..M, j=1..M_i, p=1..M_j^i. \quad (3.2)$$

Визначимо для оцінки c_{jp}^i можливий інтервал його значень. Для цього скористаємося наступними міркуваннями. Оцінка впливу чинників менеджером b_{jp}^i коливається в межах $[0;1]$. На практиці вона є фіксованою і по величині повинна визначати рівень «ідеального працівника».

Межі зміни оцінки $a_{jp}^i \in [0;1]$. Якщо $a_{jp}^i = 0$, то мінімальне значення $c_{jp}^i = \ln \frac{1}{b_{jp}^i}$. Якщо $a_{jp}^i = 1$, то максимальне значення

$$c_{jp}^i = \ln \frac{2}{b_{jp}^i}. \quad \text{Таким чином:} \quad \ln \frac{1}{b_{jp}^i} \leq c_{jp}^i \leq \ln \frac{2}{b_{jp}^i}, \quad \text{тобто}$$

$$c_{jp}^i \in \left[\ln \frac{1}{b_{jp}^i}; \ln \frac{2}{b_{jp}^i} \right]. \quad \text{Оскільки } b_{jp}^i \text{ не може дорівнювати нулю, про що}$$

було сказано раніше, але може дорівнювати одиниці, то інтервал

значень c_{jp}^i буде $c_{jp}^i \in [\ln 1; \ln 2]$ або $c_{jp}^i \in [0; 0,69]$. З практичних міркувань ясно, що b_{jp}^i занадто маленьких значень (менше 0,3) приймати не може, адже ця оцінка визначає силу дії фактора з точки зору «ідеального працівника». У цій ситуації межі зміни $\ln 3,3 \leq c_{jp}^i \leq \ln 6,6$.

У загальному випадку, зміну c_{jp}^i можна задати табл. 3.7 залежно від значень a_{jp}^i та b_{jp}^i .

Таблиця 3.7

$a_{jp}^i \backslash b_{jp}^i$	0	0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	1
0,3	1,204	1,299	1,386	1,466	1,540	1,609	1,674	1,735	1,792	1,846	1,897
0,4	0,916	1,012	1,099	1,179	1,253	1,322	1,386	1,447	1,504	1,558	1,609
0,5	0,693	1,392	1,434	1,472	1,505	1,535	1,563	1,588	1,611	1,632	1,652
0,6	0,511	0,606	0,693	0,773	0,847	0,916	0,981	1,041	1,099	1,153	1,204
0,7	0,357	0,452	0,539	0,619	0,693	0,762	0,827	0,887	0,944	0,999	1,050
0,8	0,223	0,318	0,405	0,486	0,560	0,629	0,693	0,754	0,811	0,865	0,916
0,9	0,105	0,201	0,288	0,368	0,442	0,511	0,575	0,636	0,693	0,747	0,799
1	0,000	0,095	0,182	0,262	0,336	0,405	0,470	0,531	0,588	0,642	0,693

Узагальнимо зазначені межі в одну: $0 \leq c_{jp}^i \leq 1,897$. Таким чином, можна вважати, що оцінки коливаються в межах $0 \leq c_{jp}^i \leq 1,9$.

Загальна оцінка сили дії фактора, що викликає мотивацію, визначається за формулою:

$$d_{jp}^i = k_{jp}^i \cdot c_{jp}^i, i=1..M, j=1..M_i, p=1..M_j^i. \quad (3.4)$$

Межі зміни цього коефіцієнта будуть $0 \leq d_{jp}^i \leq 1,9$, через те, що вони є об'єднанням двох множин: $0 \leq k_{jp}^i \leq 1$ і $0 \leq c_{jp}^i \leq 1,9$.

За допомогою розрахованих за формулою (3.4) оцінок можна проводити аналіз факторів, що впливають на мотивацію працівника. Якщо розташувати оцінки в порядку зростання, то можна виділити фактори, які найбільше впливають на мотивацію і відібрати серед них найпотрібніші. Величини d_{jp}^i можуть відображати за величиною рівень коефіцієнтів еластичності. Це дає можливість вкладати кошти на підвищення мотивації цілеспрямовано оптимальним чином.

Загальна оцінка мотивації працівника буде визначатися за

формулою:

$$M = \frac{\sum_{i=1}^M \left(M_i \left(\sum_{j=1}^{M_j} \left(\sum_{p=1}^{M_{jp}^i} d_{jp}^i \right) \right) \right)}{\sum_{i=1}^M \left(M_i \left(\sum_{j=1}^{M_j} M_{jp}^i \right) \right)} \quad i = \overline{1, M}, j = \overline{1, M_j}, p = \overline{1, M_{jp}^i}. \quad (3.5)$$

У формулі (3.5) бере участь загальна кількість факторів, представлених в табл. 1. Оцінка мотивації буде змінюватися в межах $0 \leq M \leq 2,5$. Якщо $M=1$, то це означає, що претендент повністю мотивований і задовольняє вимоги підприємства. Він відповідає рівню «ідеального працівника», якщо M близьке до одиниці, то претендент досить мотивований для виконання запропонованої роботи, оскільки запроповані мотиви (фактори) його достатньо стимулюють. Якщо ж величина M близька до нуля, то підприємство повинно звернути увагу на величину стимулюючих факторів, адже претендент не повністю задоволений їхньою дією. Це також може означати, що його самооцінка завищена, і його брати на роботу не слід.

Якщо претендент досить мотивований, то в подальшому підвищення ефективності виробництва може здійснюватися за рахунок подальших технологічних, організаційних і структурних заходів у виробничому процесі. Можна запропонувати табл. 3.8 перекладу кількісних значень оцінок мотивації в якісні.

Таблиця 3.8

Шкала градацій мотивації

Оцінка мотивації	Найменування градацій мотивації
0–0,1	Повна відсутність мотивації
0,1–0,3	Безперспективна
0,3–0,5	Помітна
0,5–0,7	Достатня
0,7–0,9	Помірно висока
0,9–1	Оптимальна

Таким чином, запропонована структурна модель оцінки мотиваційного процесу дозволяє менеджеру з праці підійти об'єктивно до вибору претендента на виконання запропонованої роботи, що в свою чергу приведе до підвищення продуктивності праці працівника і ефективності всього виробництва.

Далі наведемо розрахунок оцінки мотивації вподобань до праці працівника фірми. Завдання для розв'язання проблеми мотивації, яка описує можливу ситуацію з широкого спектру рішень поставленої проблеми, можна сформулювати наступним чином.

Фірма вирішила модернізувати виробництво виробів з пластмаси. Пластмаса повинна задовольняти певні вимоги: повинна бути безпечною, нешкідливою у використанні, міцною і тощо. Підприємство шукає працівників, які можуть відповідати технологічним вимогам з виробництва пластмаси. Виникає питання, як підібрати колектив працівників, які задовольнятимуть необхідними професійними навичками та особистісними якостями.

З одного боку, під час вступу на роботу претендент передбачає, що буде мати гідну, з його точки зору, зарплату, а з іншого боку – фірма висуває вимоги новоприбулим працівникам відповідно до технологічного режиму виробництва продукції фірми та їхніх особистісних якостей.

Для визначення потенційної придатності претендентів виконувати ту чи іншу роботу застосуємо методику, викладену в роботі [35] і теоретично описану вище. Дотримуючись цієї методики, необхідно побудувати структуру (табл. 3.6), що складається з ідентифікатора, класифікатора та мотиватора. Послідовність виконання методики дозволить визначити синтезовану оцінку придатності претендента до виконання пропонованої роботи. У таблицю включено максимальну кількість факторів, хоча їхня кількість і види факторів можуть варіюватися залежно від мети дослідження. Табл. 3.6 перетворено в табл. 3.10, в якій вказані кількісні значення факторів.

Для визначення мотиваційного ефекту можна порівняти між собою різні оцінки результатів сприйняття впливу факторів на претендента при прийомі на роботу і ефекту, який хоче отримати фірма від претендента в результаті його роботи. Попередньо на фірмі експертним шляхом розробляється основна частина структурної моделі за визначенням узагальненої ваги впливу факторів, що викликають мотивацію. Ваги з кожного параметра вибираються з інтервалу $[0; 1]$, і загальна сума ваги факторів повинна дорівнювати одиниці. Всі значення ваги з глибиною розбиття на кластери, класи і фактори заносяться в табл. 3.5 (стовпчики 1–6) та за формулою (3.6) визначається загальна вага фактора k_{jp}^i .

Для наведеного прикладу ця формула буде мати такий вигляд:

$$k_{jp}^i = m_i \cdot q_j^i \cdot s_{jp}^i, i = \overline{1, M}, j = \overline{1, M}_i, p = \overline{1, M}_j^i. \quad (3.6)$$

Тут: m_i – вага кластера i ; q_j^i – вага класу j в кластері i ; k_{jp}^i – вага фактору p в класі j i -го фактора. Фактор k_{jp}^i змінюється в межах: $0 \leq k_{jp}^i \leq 1$.

Узагальнена вага фактора k_{jp}^i в конкретних значеннях проставлена в сьомому стовпчику табл. 3.10. Потім у восьмому і дев'ятому стовпчиках таблиці проставляються оцінки ідентифікатора a_{jp}^i та класифікатора b_{jp}^i з інтервалу зміни $[0; 1]$. Для класифікатора оцінка фірми змінюється в межах $[0,3; 1]$. Це зроблено з урахуванням того, що для «ідеального працівника» оцінка нижче 0,3 не відповідає реальності.

За модифікованою формулою Г. Фехнера [36] визначається оцінка впливу відповідного фактора на мотивацію c_{jp}^i :

$$c_{jp}^i = \ln \frac{1 + a_{jp}^i}{b_{jp}^i}, i = \overline{1, M}, j = \overline{1, M}_i, p = \overline{1, M}_j^i. \quad (3.7)$$

За формулами (3.8) знаходимо оцінки впливу факторів за Г. Фехнером з урахуванням ваги:

$$d_{jp}^i = k_{jp}^i \cdot c_{jp}^i, i = \overline{1, M}, j = \overline{1, M}_i, p = \overline{1, M}_j^i. \quad (3.8)$$

Узагальнені оцінки факторів d_{jp}^i проставляються в десятому стовпці табл. 3.5.

Далі знаходимо межі зміни основних показників моделі. Якщо $0 \leq a_{jp}^i \leq 1$ та $0,3 \leq b_{jp}^i \leq 1$, то c_{jp}^i зміняться в області, як показано в табл. 3.9.

З табл. 3.9 випливає, що межі зміни оцінки c_{jp}^i складають $0,22 \leq c_{jp}^i \leq 2,3$.

Межі зміни показника d_{jp}^i , враховуючи формулу (3.8), визначаються шляхом об'єднання границь для показника k_{jp}^i та c_{jp}^i і представляють $0,22 \leq d_{jp}^i \leq 1$.

Таблиця 3.9

$$\text{Значення } c_{jp}^i = \ln \left(\frac{1 + a_{jp}^i}{b_{jp}^i} \right)$$

$b \backslash a$	0,00	0,20	0,40	0,60	0,80	1,00
1,00	0,41	0,53	0,61	0,68	0,74	0,79
0,80	0,22	0,41	0,56	0,69	0,81	0,92
0,60	0,51	0,69	0,85	0,98	1,10	1,20
0,40	0,92	1,10	1,25	1,39	1,50	1,61
0,20	1,61	1,79	1,95	2,08	2,20	2,30

Залишкова оцінка придатності претендента до виконання запропонованої роботи визначається за такою формулою:

$$M = \frac{\sum_{i=1}^M \left(\frac{M_i \left(\sum_{j=1}^{M_i} \left(\frac{M_j^i}{\sum_{p=1}^{M_j^i} d_{jp}^i} \right) \right)}{\sum_{j=1}^{M_i} \left(\frac{M_j^i}{\sum_{p=1}^{M_j^i} v_{jp}^i} \right)} \right)}{\sum_{i=1}^M \left(\frac{M_i \left(\sum_{j=1}^{M_i} \left(\frac{M_j^i}{\sum_{p=1}^{M_j^i} v_{jp}^i} \right) \right)}{\sum_{j=1}^{M_i} \left(\frac{M_j^i}{\sum_{p=1}^{M_j^i} v_{jp}^i} \right)} \right)} \quad i = \overline{1, M}, j = \overline{1, M_i}, p = \overline{1, M_j^i}. \quad (3.9)$$

Тут d_{jp}^i – узагальнена оцінка ступеня впливу окремого фактора на мотивацію (вплив за Г. Фехнером),

$$v_{jp}^i = \frac{b_{jp}^i \cdot k_{jp}^i}{a_{jp}^i}, \quad i = \overline{1, M}, j = \overline{1, M_i}, p = \overline{1, M_j^i}, \quad (3.10)$$

де v_{jp}^i – процентна зміна сили впливу факторів (зміна реакції).

Примітка: у формулі (3.9) бере участь загальна кількість факторів, представлених у структурній моделі мотивації. Розрахунок загальної оцінки мотивації працівника показаний в табл. 3.10.

Для наведеного в роботі прикладу загальна оцінка мотивації найманого працівника становить $M = 1,155 : 1,220 = 0,977$.

Проаналізуємо межі зміни показника M . Для цього розглянемо три прості випадки, що дозволяють встановити максимальні межі зміни показника M . Для спрощення будемо вважати, що менеджер з праці вибрав для аналізу один кластер, два класи і чотири фактори.

Побудова ідентифікатора, класифікатора та мотиватора

Підрахунок ваги факторів в загальній оцінці мотивації							Мотиватор				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
Кластери	Частки кластерів	Класи	Частки класів	Фактори	Частки факторів у кожному класі	Вага факторів	Ідентифікатор. Оцінка факторів працівником	Класифікатор. Оцінка чинників підприємством, («ідеальний працівник»)	Оцінка факторів за Г. Фехнером реакція на стимули	Відсоткова зміна сили впливу факторів	
Назва	m_i	Назва	q_j^i	Назва	s_{jp}^i	k_{jp}^i	a_{jp}^i	b_{jp}^i	d_{jp}^i	v_{jp}^i	
Стимули	0,5	Грошові	0,6	Зарплата	0,4	0,120	0,8	0,7	0,113	0,105	
				Премії та надбавки	0,25	0,075	0,6	0,5	0,087	0,063	
				Перспективи зростання зарплати	0,2	0,060	0,4	0,6	0,051	0,090	
				Отримання дивідендів за акціями підприємства	0,05	0,015	0,3	0,3	0,022	0,015	
				Наявність «чорної» зарплати	0,1	0,030	0,35	0,3	0,045	0,026	
				Натуральні	0,25	Надання житла	0,5	0,063	0,6	0,6	0,061
	Винагороди	0,2	0,025	0,6		0,5	0,029	0,021			
	Оплата транспортних витрат	0,1	0,013	0,4		0,3	0,019	0,009			
			Моральні	0,15	Гарантовані пільги: навчання за рахунок організації, оплачуваний відпочинок тощо.	0,2	0,025	0,5	0,4	0,033	0,020
					Заохочення (грамоти, дошка пошани, подяки)	0,1	0,008	0,1	0,3	0,010	0,023
					Підвищення кваліфікації	0,2	0,015	0,3	0,2	0,028	0,010
					Імідж організації	0,3	0,023	0,3	0,5	0,021	0,038

			Вага та вплив робочого в колективі	0,1	0,008	0,1	0,3	0,010	0,023		
			Увага керівництва до робітників	0,3	0,023	0,4	0,4	0,028	0,023		
Вподобання	0,15	Трудові	0,4	Мати великий, але не гарантований заробіток	0,3	0,018	0,4	0,4	0,023	0,018	
			0,4	Мати невеликий, але гарантований заробіток	0,5	0,030	0,5	0,5	0,033	0,030	
			0,4	Робота без гарантії оплати праці	0,2	0,012	0,2	0,3	0,017	0,018	
		Організаційні	0,15	Можливість планування робочого дня	0,5	0,011	0,6	0,6	0,011	0,011	
			0,15	Участь в управлінні підприємством	0,4	0,009	0,3	0,4	0,011	0,012	
			0,15	Чіткі вимоги до роботи	0,1	0,002	0,5	0,3	0,004	0,001	
		Управлінські	0,2	0,2	Можливість просування по службі	0,5	0,015	0,3	0,3	0,022	0,015
				0,2	Наявність прийняття вольових рішень у керівництві	0,1	0,003	0,1	0,3	0,004	0,009
				0,2	Рутинна робота	0,1	0,003	0,4	0,3	0,005	0,002
	0,2			Участь у прийнятті стратегічних і тактичних рішень	0,3	0,009	0,4	0,6	0,008	0,014	
	Духовні	0,25	0,25	Реакція на критику	0,1	0,004	0,3	0,3	0,005	0,004	
			0,25	Виховні бесіди	0,5	0,019	0,1	0,3	0,024	0,056	
			0,25	Взаєморозуміння у колективі	0,2	0,008	0,6	0,5	0,009	0,006	
			0,25	Дозвілля	0,2	0,008	0,4	0,5	0,008	0,009	
	Статус	0,1	Опис особистості	0,6	0,6	Стать	0,2	0,012	0,3	0,4	0,014
0,6					Вік	0,25	0,015	0,2	0,5	0,013	0,038
0,6					Стаж роботи за фахом	0,25	0,015	0,4	0,4	0,019	0,015
0,6					Освіта	0,1	0,006	0,5	0,6	0,005	0,007
0,6					Професійні якості	0,15	0,009	0,4	0,4	0,011	0,009

		Матеріальні мотиви	0,3	Особисті якості	0,05	0,003	0,1	0,3	0,004	0,009
				Гарантія зайнятості	0,3	0,009	0,5	0,4	0,012	0,007
				Впевненість у завтрашньому дні	0,4	0,012	0,4	0,6	0,010	0,018
				Стабільність у роботі	0,2	0,006	0,4	0,3	0,009	0,005
				Змагальність у роботі	0,1	0,003	0,1	0,3	0,004	0,009
		Виробничий	0,1	Самостійність і незалежність при виконанні робіт	0,3	0,003	0,4	0,5	0,003	0,004
				Командна робота	0,1	0,001	0,6	0,5	0,001	0,001
				Оцінка особистої праці	0,4	0,004	0,5	0,5	0,004	0,004
				Рівність в умовах праці	0,1	0,001	0,2	0,4	0,001	0,002
				Відповідальність за справу	0,1	0,001	0,4	0,5	0,001	0,001
Умови праці, безпека праці	0,25	Нещасні випадки на підприємстві	0,3	Загальна кількість нещасних випадків на підприємстві	0,4	0,030	0,6	0,6	0,029	0,030
				Порівняно з аналогічними підприємствами	0,3	0,023	0,3	0,5	0,021	0,038
				Порівняно з підприємствами галузі	0,1	0,008	0,4	0,6	0,006	0,011
				Порівняно з минулим періодом	0,2	0,015	0,4	0,3	0,023	0,011
		Виділення коштів на безпеку праці	0,2	Загальна сума на підприємстві	0,4	0,020	0,1	0,3	0,026	0,060
				Виділення коштів в динаміці	0,2	0,010	0,4	0,5	0,010	0,013
				Порівняно з аналогічними підприємствами	0,3	0,015	0,2	0,5	0,013	0,038
				Виконання законів з праці на підприємстві	0,1	0,005	0,5	0,4	0,007	0,004
		Наслідки роботи на цьому підприємстві	0,1	Поява професійних захворювань	0,3	0,008	0,4	0,5	0,008	0,009
				Страховки	0,6	0,015	0,2	0,4	0,016	0,030
				Реакція адміністрації на профе-	0,1	0,003	0,5	0,6	0,002	0,003

			сійні захворювання						
	Відновлення працездатності та реабілітація працівників	0,4	Медичний огляд працівників	0,3	0,030	0,5	0,4	0,040	0,024
Участь організації в реабілітації			0,5	0,050	0,4	0,3	0,077	0,038	
Наявність спортивних залів, майданчиків, баз відпочинку			0,2	0,020	0,2	0,4	0,022	0,040	
Σ					1,000			1,155	1,220

Кількість кластерів, класів і факторів не впливає на розрахунок інтервалів зміни показника M . Менша кількість кластерів і класів, які ми взяли для подальшого аналізу, просто спрощує розрахунки параметрів моделі (табл. 3.11).

Розрахунки за визначенням величин оцінок і меж зміни показника M оформлюємо таблицями, в яких вказано визначення відповідності претендента вимогам фірми

Таблиця 3.11

	Класи	Ваги	Фактори	Вага факторів	Частки факторів	Оцінка робітником	Оцінка фірмою	Оцінка фактора за Г. Фехнером	Оцінка фактору з вагою	Реакція на стимули
	Назва	q_j^i	Назва	s_{jp}^i	k_{jp}^i	a_{jp}^i	b_{jp}^i	c_{jp}^i	d_{jp}^i	v_{jp}^i
Один кластер	Грошові	0,6	Зарплата	0,7	0,42	0,2	0,4	1,099	0,461	0,84
			Надбавки	0,3	0,18	0,45	0,5	1,099	0,198	0,18
	Умови праці	0,4	Профза - хворювання	0,6	0,24	0,25	0,3	1,466	0,352	0,24
			Реабілітація	0,4	0,16	0,3	0,6	0,773	0,124	0,32
	Σ				1				1,135	1,58

Оцінка мотивації, розрахована за вказаними в табл. 3.6 параметрами, дорівнює $1,135:1,58 = 0,718$. Звідси можна зробити висновок, що претендент не в повному обсязі відповідає вимогам фірми. У табл. 3.11 розглянуто випадок співвідношення оцінок, коли $a_{jp}^i < b_{jp}^i$.

Таблиця 3.12

Класи	Вага	Фактори	Вага факторів	Частки факторів	Оцінка робітником	Оцінка фірмою	Оцінка фактора за Г. Фехнером	Оцінка фактора з вагою	Реакція на стимули
Грошові	0,6	Зарплата	0,7	0,42	0,2	0,2	1,792	0,753	1,792
		Надбавки	0,3	0,18	0,6	0,6	0,981	0,177	0,981
Умови праці	0,4	Профза - хворювання	0,6	0,24	0,8	0,8	0,811	0,195	0,811
		Реабілітація	0,4	0,16	0,4	0,4	1,253	0,200	1,253
Σ				1				1,324	

Згідно з табл. 3.12 загальна оцінка мотивації дорівнює 1. Можна зробити висновок, що на роботу претендує «ідеальний працівник». У табл. 3.13 розглянуто випадок співвідношення оцінок $a_{jp}^i = b_{jp}^i$.

Таблиця 3.13

Класи	Вага	Фактори	Вага факторів	Частки факторів	Оцінка робітником	Оцінка фірмою	Оцінка фактора за Г. Фехнером	Оцінка фактора з вагою	Реакція на стимули
Грошові	0,6	Зарплата	0,7	0,42	0,6	0,3	0,674	0,703	0,21
		Надбавки	0,3	0,18	0,5	0,2	2,015	0,363	0,072
Умови праці	0,4	Профза - хворювання	0,6	0,24	0,8	0,7	0,944	0,227	0,21
		Реабілітація	0,4	0,16	0,4	0,3	1,54	0,246	0,12
Σ				1				1,539	0,612

Як впливає з табл. 3.13, загальна оцінка мотивації дорівнює $1,539 : 0,612 = 2,515$.

Узагальнимо в табл. 3.14 результати проведеного аналізу.

Відповідність претендента вимогам фірми

Співвідношення параметрів моделі	Межі зміни загальної оцінки M	Кількісне вираження меж оцінки M	Висновок про претендента
$a_{jp}^i < b_{jp}^i$	$M < 1$	0-0,7	Недостатньо відповідає вимогам фірми
		0,71-0,99	Можливий претендент
$a_{jp}^i = b_{jp}^i$	$M = 1$	1	Оптимальний претендент – «ідеальний працівник»
$a_{jp}^i > b_{jp}^i$	$M > 1$	1,1 – 2,5	Претендент надмотивований

Проаналізуємо результати, представлені в табл. 3.14.

Якщо $M \in [0; 0,7]$, то робиться висновок, що претендент недостатньо мотивований, і його на роботу брати не обов'язково.

Якщо $M \in [0,7-0,99]$, то робиться висновок про те, що претендент може брати участь у конкурсному відборі для запропонованої роботи.

Якщо $M = 1$, то це означає, що претендент повністю відповідає вимогам фірми і є для неї «ідеальним працівником».

Якщо $M > 1$, то це досить рідкісний випадок занадто мотивованого претендента. Він формально має переваги при прийомі на роботу, але це також може означати, що самооцінка претендента завищена, і менеджер повинен більш ретельно перевірити заповнення претендентом оцінок ідентифікатора.

Таким чином, значення показника M знаходиться в межах $0 \leq M \leq 2,5$. Для якісного визначення оцінок зміни M можна запропонувати наступну таблицю 3.15 перекладу кількісних значень оцінок мотивації в якісні.

Таблиця 3.15

Шкала градацій мотивації

Оцінка мотивації	Найменування градацій мотивації
0–0,1	Повна відсутність мотивації
0,1–0,3	Безперспективна
0,3–0,5	Помітна
0,5–0,7	Можлива
0,7–0,9	Помірно висока
0,9–1	Оптимальна
1–2,5	Претендент надмотивований

Якщо претендент досить мотивований, то в подальшому підвищення ефективності виробництва може здійснюватися за рахунок подальших технологічних, організаційних і структурних заходів у виробничому процесі.

Таким чином, запропонована структурна модель оцінки мотиваційного процесу дозволяє менеджеру з праці підійти об'єктивно до вибору претендента для виконання запропонованої роботи, що, в свою чергу, приведе до підвищення продуктивності праці працівника та ефективності всього виробництва.

3.5 Удосконалення інституційного регулювання національного ринку праці в системі міжнародних трудових комунікацій

Серйозним інституційним викликом для України на сучасному етапі економічного розвитку є суттєве послаблення інституту держави у регулюванні соціально-економічних процесів. За таких умов відбувається суттєва трансформація параметрів її економічного суверенітету, коли право уповноважених інститутів щодо регулювання національного ринку праці «розчиняється» у транснаціоналізації процесу суспільного відтворення і використання робочої сили[37, с.357].

Виходячи з цього, держава повинна взяти на себе повну відповідальність за захист її національного людського ресурсу, особливо в умовах активізації процесу міжнародних трудових комунікацій.

Крім зазначеного вище, сутність процесу становлення системи міжнародних трудових комунікацій полягає в тому, що у сучасному світі активно відбувається формування нового багатопланового процесу прийняття рішень на наднаціональному рівні з новим складом учасників і розподілом обов'язків та відповідальності між ними. За таких умов змінюється і роль національних держав в процесі прийняття найбільш відповідальних соціально-політичних і економічних рішень у сфері використання праці.

Отже, оптимізувати шляхи включення держави в процеси міжнародних трудових комунікацій покликані заходи державного втручання у міграційні процеси трудових ресурсів, які передбачають [43, с.18–19]:

1) надання пільг мігрантам, які вкладають валютні заощадження у розвиток малого бізнесу;

2) запровадження митних пільг для трудових мігрантів на ввезення інвестиційних товарів;

3) географічну і професійну диверсифікацію міграційних потоків робочої сили через створення агенцій із працевлаштування українських громадян за кордоном;

4) регулювання оплати за посередницькі послуги агенцій із працевлаштування;

5) забезпечення потенційних емігрантів необхідною інформацією шляхом надання консалтингових послуг;

6) вдосконалення фінансових важелів через діяльність Європейського банку реконструкції і розвитку (ЄБРР). Зокрема, йдеться про:

- встановлення пільгових тарифів на інвалютні перекази трудових мігрантів;
- запровадження системи платності з боку іноземних фірм, які запрошують українських трудових мігрантів (розмір оплати повинен включати величину людського капіталу, обчислену на основі врахування терміну трудової діяльності до моменту досягнення особою пенсійного віку, щорічного доходу особи, яка емігрує, дисконтуючи його за показником процентної ставки по кредитах).

Міграція – це двосторонній процес. Експортуючи власну робочу силу, Україна неминуче імпортуватиме іноземну робочу силу. Впровадження у виробництво закордонних технологій, освоєння «ноу-хау», створення СГТ, їхня участь у приватизації спричинять приплив із-за кордону бізнесменів, менеджерів, комерсантів та інших фахівців. Можливими каналами припливу іммігрантів можуть бути:

1) повернення на батьківщину частини тих українців, котрі живуть і працюють у Росії, інших країнах, що утворилися на теренах колишнього СРСР. Ця проблема потребує вирішення на міждержавному рівні;

2) рееміграція патріотично налаштованих представників далекого зарубіжжя, які проживають у Північній та Південній Америці, Австралії та інших країнах світу;

3) запрошення за потреби на роботу спеціалістів і робочих кадрів з різних країн Європи, Азії, Америки за ліцензіями.

Поки що Україна використовує працю іноземних працівників у

тих галузях виробництва, де через важкі умови праці відчувається нестача робочих рук. Це металургійна, швейна, текстильна, взуттєва, машинобудівна та деякі інші галузі.

Інтеграція України у світову і, передусім, загальноєвропейську економіку передбачає розробку ефективної державної політики щодо управління міграційними процесами. Державна міграційна політика має розглядатись як органічна сукупність політичних, економічних, адміністративних, правових, соціальних принципів, форм, методів, інструментів і важелів, які використовуються державою та її представниками для здійснення оптимального регулювання міжнародної міграції вітчизняної робочої сили. Режим та заходи міграційної політики держави повинні забезпечувати досить ретельне відстеження міграційних процесів, їхніх сучасних тенденцій і явищ, оперативно реагувати на зміни та контролювати їх з метою підпорядкування національним і регіональним інтересам, особистим потребам мігрантів [38, с. 24].

Таким чином, з метою використання позитивних наслідків міжнародної міграції заходи державної міграційної політики, орієнтованої на збереження і покращення людського капіталу, мають включати:

- поступове підвищення частки заробітної плати в собівартості продукції;
- розробку дієвих механізмів індексації заробітної плати;
- перехід від показника мінімальної заробітної плати до показника соціального стандарту відтворення працівника;
- запровадження податкових стимулів збільшення величини оплати праці.

Інтеграція України у світовий ринок праці передбачає всебічне врахування тенденцій розвитку сучасної міжнародної трудової міграції, її форм та особливостей, механізму її державного регулювання. Основними завданнями щодо регулювання міграції в Україні можна визначити такі: скорочення масштабів нелегальної трудової міграції населення за межі країни; забезпечення захищеності товарів, робіт, працівників за кордоном; протидія нелегальній міграції, попередження виїзду високоосвічених спеціалістів. Хоча Україна є експортером робочої сили, проблемам її регулювання не приділяється належна увага на державному рівні. Трудова міграція повинна враховуватися при стратегічному економічному плануванні, при формуванні політики зайнятості, освітньої політики, розробці

інвестиційних програм і на центральному, і на регіональному рівнях. Застосування цих заходів сприятиме подальшому забезпеченню ефективності реалізації міграційної політики України.

У результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що протиріччя сучасного етапу економічного розвитку вимагають удосконалення інституційного регулювання ринку праці в системі міжнародних трудових комунікацій.

У ході розвитку суспільства формується взаємопов'язана сукупність інститутів – інституційна структура. Окремі інститути суспільства виступають як інструменти (способи) організації і регулювання тих чи інших сфер людської діяльності, а інституційна структура в цілому – інструментом адаптації людського суспільства до зовнішнього середовища.

Інституційні структури являють собою багаторівневі утворення. Їхньою необхідною частиною є глибинні інтегративні структури суспільства, що сформувались, як правило, впродовж тривалих проміжків часу, і які характеризуються значною інерційністю. Ці структури утворюють певні інституційні матриці. Інституційна матриця суспільства обмежує зміну інститутів в процесі адаптації до зовнішнього середовища певними рамками, що дозволяє зберегти цілісність утворень, їхню внутрішню логіку.

Ринки праці різних країн мають різні інституційні матриці. На сьогодні можна говорити про існування «західної» і «східної» інституційних матриць, інституційної матриці українського ринку праці зокрема, що вимагає диференціації напрямків удосконалення інституційного забезпечення розвитку відповідних ринків праці.

Важливою властивістю інституційних структур є їх залежність від попереднього шляху розвитку. Оскільки історичне минуле кожного ринку праці, що знайшло відображення в інституційній структурі, характеризується суттєвою специфікою, інституційні структури ринків праці різних країн також виявляються різними. Одночасно інституційна структура виступає як активна проміжна ланка між суспільством і економікою. Інституційна структура будь-якої країни під впливом імпульсів сучасного етапу розвитку системи світової економіки відчуває необхідність певних трансформаційних перетворень.

Накопичені до теперішнього часу емпіричні дані дозволяють зробити припущення, що інституційні структури відіграють роль фільтра, через який передається взаємодія зовнішнього середовища

на національний ринок праці. До напрямів таких взаємодій (впливів) можна віднести як спільні (загальні) для всіх національних ринків праці імпульси (зумовлені особливостями використання праці з урахуванням вимог природного, технологічного, екологічного, соціального середовища тощо), так і певну дифузію (взаємовплив) розвитку ринків праці різних країн. Інституційна структура пропускає одну частину зовнішніх впливів, перетворює іншу і блокує решту. В результаті щодо ринку праці на виході можна бачити подібні, але не ідентичні схеми включення до процесів міжнародних трудових комунікацій, навіть стосовно країн, близьких за культурою та рівнем економічного розвитку.

Одночасно при визначенні напрямів удосконалення інституційного регулювання національного ринку праці слід враховувати наявність (ймовірність) певних інституційних пасток, під якими розуміють неефективні, але стійкі форми існування певних інститутів регулювання ринку праці. Деструктивні, але в той же час стійкі форми прояву таких інституційних утворень є складовою частиною розвитку ринку праці.

Інституційні пастки розвитку ринку праці виникають з ряду причин. У багатьох випадках чинником, що провокує їхнє утворення, є різкі зміни зовнішнього середовища – міжнародного ринку праці, щодо якого також можна говорити про існування інституційних пасток.

Так, ринкові реформи 1990-х рр. призвели до утворення не тільки економічних, але й демографічних пасток існування ринку праці. Відповідна криза призвела до суттєвої перебудови всієї інституційної структури регулювання ринку праці – від кодексів, що регулюють поведінку господарюючих суб'єктів, до чинників, що впливають на трудову поведінку конкретних працівників. На цей процес відбулось нашарування кризи соціальних інститутів. Спостерігався ефект «ланцюгової реакції», коли одні інституційні зміни викликали інші, в результаті чого відбулась зміна інституційної структури не лише ринку праці, а й держави в цілому.

Результати аналізу тенденцій розвитку міжнародних трудових комунікацій, а також включення України в систему міжнародних трудових комунікацій, здійсненого у попередньому розділі, дозволяє побачити основні напрями прояву впливу інституційних змін на функціонування національних ринків праці. Найбільш рельєфно цей

вплив виявився за такими напрямками: криза інститутів державного регулювання, освіти, соціального захисту, охорони здоров'я тощо.

Інший напрям впливу пов'язаний з розповсюдженням різних варіантів економічної поведінки найманої робочої сили і роботодавців – від втрати уявлення щодо того, який варіант поведінки є «правильним», до свідомого порушення норм використання праці.

Методологія інституційного аналізу обумовлює необхідність причин, з яких неефективні і навіть деструктивні з точки зору регулювання ринку праці, інститути виявляються життєздатними. Причиною деструктивних пасток часто стає ефект деструктивної інституціалізації: одного разу утворившись, негативний соціальний феномен зростає, закріплюючись у поведінкових стереотипах робочої сили і роботодавців і приростаючи групами впливу, зацікавленими у його збереженні. Характерним прикладом є розповсюдження неформальної зайнятості (офіційно незареєстрованої), яка отримала поширення як результат неефективності державних інститутів регулювання ринку праці.

Взаємодія інституційної структури регулювання ринку праці із зовнішніми щодо неї (економічними, соціальними, технологічними та ін.) змінами – це певною мірою взаємовідносини минулих періодів, кристалізованих в інституційній структурі, і сучасного. Ефекти такої взаємодії можуть здійснювати суттєвий вплив на розвиток ринку праці. Взаємодія минулих і сучасних вимог регулювання ринку праці, що знаходить прояв в інституційних структурах, сьогодні виступає однією з причин біфуркацій, в результаті яких траєкторії розвитку національних ринків праці в межах системи міжнародних трудових комунікацій можуть відрізнятись.

Відповідно виникає питання щодо причин, з яких політика регулювання ринку праці в різних країнах світу, навіть з однаковим рівнем економічного розвитку, характеризувалась суттєвими відмінностями. Можна зробити висновок, що ці відмінності значною мірою визначаються інституційною структурою суспільств цих країн.

Важливу роль при цьому відігравали:

- глибинні інтегративні структури суспільства (їхня інституційна матриця);
- домінуюча в суспільстві модель соціального партнерства;
- характер політичних інститутів і ступінь розвитку інститутів громадянського суспільства;

- домінуюча ментальність і активність прибічників тих чи інших цінностей.

Значну роль у формуванні національного ринку праці відіграють також національні моделі соціальної держави, обумовлені історичними особливостями формування тих чи інших суспільств. Так, логічним наслідком інституційної матриці шведського суспільства, в основі якої лежить уявлення про державу як «народний дім», є патерналістська модель регулювання ринку праці, уявити яку (з інституційних, а не з економічних причин) не можна, наприклад, в США, які не поступаються Швеції за рівнем економічного розвитку.

Ще одним напрямом впливу інституційної структури на регулювання ринку праці є роль в цій структурі інститутів громадянського суспільства. Останні, як відомо, є продуктом тривалого історичного розвитку і відіграють різну (в одних випадках – значну, в інших – відносно невелику) роль у житті різних суспільств. Це, в свою чергу, виступає одним із джерел національної специфіки регулювання ринку праці.

Так, в політиці регулювання ринку праці ФРН великою є роль неурядових організацій і регіональних органів влади Німеччини, що напрями витікає з принципу субсидіарності, покладеного в основу повоєнного устрою ФРН: вищі органи влади не мають вирішувати ті питання регулювання ринку праці, які можуть бути успішно вирішені нижчими. Подібну модель регулюючого впливу на ринок праці не можна просто імпортувати, оскільки вона може успішно функціонувати лише в умовах розвинутого громадянського суспільства.

Хоча інституційний підхід зазвичай використовують для аналізу регіональних проблем ринку праці, його можна застосовувати і для регулювання національного ринку праці, зокрема, для ідентифікації прямих і прихованих чинників, обставин включення країн до системи міжнародних трудових комунікацій. При цьому необхідно проаналізувати відносини країн як на рівні національних урядів, так і з міжнародними неурядовими організаціями, комісіями ООН тощо.

Таким чином, межі інституційного підходу визначаються не масштабами територіального охоплення, а акцентом на якісному аналізі регулювання ринку праці. Інституційний аналіз дозволяє проаналізувати на якісному рівні взаємодію причин і наслідків, яка визначає деструктивні феномени розвитку ринку праці, але він не є

інструментом кількісного прогнозування, виступаючи необхідним інструментом інформаційної підтримки регулювання ринку праці.

Що стосується України, на сьогодні існує нагальна потреба реформування системи міжнародних трудових комунікацій з країнами-реципієнтами національної робочої сили. Хоча наша держава підписала і ратифікувала угоди про взаємне працевлаштування громадян із країнами-основними споживачами нашої робочої сили (Росією, Молдовою, Польщею, Латвією, Білоруссю, Вірменією, В'єтнамом, Чехією, Словаччиною та Португалією), проте всі вони мають суто декларативний характер. Окреслюючи лише право наших громадян працювати за кордоном, ці угоди не передбачають ефективних механізмів захисту їхніх прав у випадку зловживань роботодавців, не забезпечують правової основи для припинення діяльності з нелегального експорту робочої сили, її прихованого вербування, контрабанди та ін.

У таких угодах необхідно передбачати планомірний, цілеспрямований відбір громадян, їхню професійну підготовку і перепідготовку на місці до виїзду за кордон, зазначати умови проживання, а також компенсацію за підготовку кадрів нашою державою (витрати на виховання, освіту, оздоровлення та ін.) [43, с.263].

Тим більше, що розроблені МОП рішення дають право Україні ставити питання про отримання компенсації за підготовку робочої сили від країн-можливих користувачів її людського ресурсу. Ця ж компенсація є надзвичайно важливою для відновлення інтелектуального потенціалу держави. Так, впродовж 90-х рр. ХХ ст. науково-технічний потенціал України через глибоку економічну кризу зазнав значного підриву: вдвічі скоротилась кількість проектних і дослідницьких організацій та чисельність наукових працівників, а питома вага асигнувань на НДДКР досягла катастрофічної, з огляду інтенсивного відтворення суспільного продукту, величини – 0,3 % ВВП країни (і це при тому, що фінансування науки на рівні, нижчому за 1 %, цілком позбавляє її можливості розвиватись) [43, с.262]. Таким чином, вказані компенсаторні виплати могли б спрямовуватись на розвиток науки як передумови відтворення інтелектуального потенціалу майбутніх поколінь.

Крім того, необхідно враховувати, що в сучасних умовах будь-які навички і знання швидко застарівають, тому при використанні

переваг міжнародних трудових комунікацій в контексті створення конкурентних переваг національної економіки важливого значення набувають фахове навчання і розвиток.

Важливість безперервного навчання для рівноправного входження країни в систему міжнародних трудових комунікацій підтверджують такі чинники [42, с.222]:

- впровадження нової техніки, технологій, виробництво сучасних товарів, збільшення комунікаційних можливостей створюють умови для ліквідації або зміни деяких видів робіт, у зв'язку з чим потрібна кваліфікація не може бути гарантована базовою освітою;
- світ перетворюється на ринок без меж з високим рівнем конкуренції між країнами та між підприємствами. Країни і підприємства, що мають сучасні технології і програми безперервної освіти, лідирують в умовах цієї конкуренції – вони мають можливість у найкоротші терміни відповісти на будь-який виклик підвищенням продуктивності праці;
- для підприємств більш ефективним і економічним є збільшення віддачі від уже працюючих співробітників на основі їхнього безперервного навчання, ніж від залучення нових працівників.

Залучати переважно молодих, добре освічених осіб до процесів міжнародних трудових комунікацій є свого роду демографічною і демоекономічною «інвестицією» для країн імміграції та, навпаки, сприянням старінню населення, погіршенню трудових ресурсного потенціалу в країнах еміграції. Крім того, міждержавні трудові міграції – важливий чинник розвитку технологій, обміну досвідом роботи, чинник перебудови професійної та кваліфікаційної структури зайнятості, швидкого й ефективного пристосування до умов світового ринку [37, с. 210].

В освітньому компоненті системи міжнародних трудових комунікацій роль ТНК стала співвідносною із багатьма суверенними державами, що активно співпрацюють з ними, але часто вступають в гострі конкурентні відносини.

Транснаціоналізація економічної діяльності передбачає наявність безперервних змін та епізодичних змін в системі міжнародних трудових комунікацій.

До компонентів і характеристик *безперервних змін* належать такі:

- міжнародна міграція економічного характеру;

- незадовільні економічні умови життя працездатного населення;
- стабільний і відносно високий рівень заробітної плати в основних імміграційних центрах;
- відносно високий рівень умов праці;
- соціальні можливості більш повної реалізації своїх здібностей в країнах імміграції.

До компонентів і характеристик *епізодичних змін* належать такі:

- нестабільна макроекономічна ситуація;
- вигідні умови найму висококваліфікованих фахівців за кордоном;
- зниження соціального статусу вченого та фахівця;
- нереалізованість результатів роботи вчених і фахівців;
- бажання покращити матеріальний стан;
- більш широкі можливості для реалізації знань та досвіду;
- зростання безробіття в країні серед висококваліфікованих фахівців.

Таким чином, напрями інституційного забезпечення розвитку ринку праці України в контексті включення країни до системи міжнародних трудових комунікацій визначаються необхідністю вирішення на наддержавному рівні таких завдань:

- розробка єдиної загальносвітової науково-методичної системи обліку зовнішньої трудової міграції;
- інституційне структурування системи регулювання зовнішньої трудової міграції за єдиними загальносвітовими стандартами;
- диференціація міжнародних міграційних норм залежно від категорій мігрантів;
- уніфікація норм національних міграційних політик стосовно нелегальних мігрантів.

З урахуванням вищезазначеного, як необхідний захід виглядає необхідність розробки та прийняття відповідної Конвенції МОП, створення в структурі Міжнародної організації праці *Бюро інституційного регулювання міжнародного ринку праці*.

Цілі діяльності Бюро інституційного регулювання міжнародного ринку праці мають бути двоєдиними:

- узгодження нормативно-правових норм національних актів в сфері регулювання ринку праці;

- розробка рекомендацій щодо удосконалення нормативно-правового забезпечення національних ринків праці з метою уніфікації умов використання праці.

При цьому частина суверенних регулюючих функцій держави має бути визначена на наднаціональному рівні, що виглядає цілком логічним, зважаючи на процеси подальшої уніфікації умов використання праці у світовій економіці і трансформації під впливом цього змісту відповідного нормативно-правового інструментарію.

Завданнями Бюро інституційного регулювання міжнародного ринку праці мають стати такі:

- визначення груп країн, між якими відбуваються найбільш інтенсивні процеси обміну робочою силою в системі міжнародних трудових комунікацій;
- визначення характеру вказаних процесів обміну робочою силою (притокова, відтокова міграція, «відтік мізків» і т. п.);
- аналіз причин включення країн до системи міжнародних трудових комунікацій;
- аналіз врахування національними нормативно-правовими актами щодо регулювання ринку праці особливостей сучасного етапу розвитку міжнародних трудових комунікацій;
- аналіз змістовної динаміки нормативно-правового регулювання національних ринків праці в контексті їхнього включення до системи міжнародних трудових комунікацій;
- аналіз впливу включення країн до системи міжнародних трудових комунікацій на кількісні показники національних ринків праці;
- аналіз динаміки трудових ресурсного забезпечення країн під впливом включення національних ринків праці до системи міжнародних трудових комунікацій тощо.

Таким чином, завдання Бюро інституційного регулювання міжнародного ринку праці, перш за все, мають стосуватись площини багатовимірного наукового аналізу. Відповідно, вбачається необхідною систематична публікація аналітичних звітів, оглядів, узагальнених матеріалів тощо, і їх направлення інституціям регулювання національних ринків праці. При цьому направлення результатів аналізу різним країнам має носити перехресний характер,

для того щоб оптимізувати у часі і за змістом врахування зарубіжного досвіду трансформації регулюючих впливів держави на ринок праці.

Функціями Бюро інституційного регулювання міжнародного ринку праці мають стати такі:

- завчасна адаптація регулюючих впливів на ринок праці країн відповідно до прогнозованих змін;
- побудова моделей інституційного впливу на ринки праці країн залежно від кількісних та якісних параметрів національного ринку праці;
- створення єдиної інформаційно-аналітичної (електронної) бази даних за результатами виконання завдань;
- розробка рекомендацій щодо удосконалення інституційних важелів впливу на стан національних ринків праці;
- визначення сфери інституційної відповідальності національних урядів щодо регулювання ринків праці країн;
- синхронізація інституційного регулювання ринків праці різних країн тощо.

У вищезазначеному контексті найважливішими особливостями забезпечення міжнародної конкурентоспроможності суб'єктів господарювання національної економіки є такі:

- здатність підприємства чітко визначити, яка поведінка працівників потрібна для реалізації його стратегії;
- можливість застосування ефективних управлінських важелів для спрямування працівників на бажану модель трудових відносин;
- можливість залучення працівників з необхідними кваліфікаційними характеристиками на міжнародному ринку праці.

За вищезазначених умов пріоритетними завданнями регулювання внутрішньофірмового ринку праці стали такі:

- забезпечення рівня кваліфікації працівників жорстким вимогам сучасної економіки, де базові навички застарівають кожні 3–5 років;
- контроль постійно зростаючих витрат на робочу силу при збереженні конкурентоспроможності індивідуальних пакетів компенсації;
- віднайдення способів забезпечення почуття особистої відповідальності співробітників за результати діяльності організації;

- віднайдення балансу між наймом власної та іноземної робочої сили.

Мають бути визначені сукупність основних принципів, правил, цілей діяльності з управління внутрішньофірмовим ринком праці, конкретизованих з урахуванням типу організаційної стратегії підприємства, потенціалу персоналу, а також типу кадрової політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антикризове корпоративне управління. Теоретичні та прикладні аспекти / С.С. Гасанов та ін. – К.:ДННУ «Акад. фін. управління», 2012. – 300 с.
2. Виханский О.С. Стратегическое управление / О.С. Виханский. – 3-е изд., перераб. и доп.– М.: Экономист, 2004. –296 с.
3. Лісогор Л.С. Напрями мінімізації впливу економічної кризи на реалізацію трудового потенціалу України / Л.С. Лісогор // Вісник Донецького національного університету. Серія В. Економіка і право. – Спецвипуск, – Т. 2, 2009. – С. 190–195.
4. Мескон М. Основы менеджмента / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури; пер. с англ. – М.: Дело, 1992. – 702 с.
5. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>.
6. Шершньова З.Є. Стратегічне управління: підручник / З. Є. Шершньова. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2004. – 699с.
7. Грішнова О. А. Професійна освіта та ринок праці: тенденції взаємовпливу / О. А. Грішнова // Зайнятість та ринок праці: Міжвід. наук. зб. – К.: Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України. – 2000. – Вип. 12. – С.123-132.
8. Данилишин Б. Формування нової парадигми підготовки кадрів у контексті інтеграції України в світову економічну систему / Б. Данилишин, В. Куценко // Україна: аспекти праці. – 2004. - №4. – С. 14-18.
9. Ільч Л. М. Функціонування ринків праці та освіти: характерні особливості та основні тенденції розвитку / Л. М. Ільч // Вісник СХУ ім. В. Даля. – Луганськ, СХУ ім. В. Даля, 2012. –№7 (178). – С. 113-117.
10. Кримова М. О. Компетентнісна основа освітньої системи України та її роль в формуванні конкурентоспроможності фахівця / М. О. Кримова // Вісник Донецького університету: Серія В: Економіка і право. – Донецьк: ДонНУ. – 2011. – Т.1. – С. 89-91.
11. Лісогор Л. С. Конкурентоспроможність випускників на ринку праці та шляхи її підвищення / Л. С. Лісогор // Вісник Хмельницького національного університету. – Економічні науки. –2007. – № 5. – Т.1. – С. 233 -237.
12. Аналітична доповідь про стан моніторингу якості освіти в Україні / МБО «Центр тестових технологій і моніторингу якості освіти»; [І. І. Бабин, Л.

М. Гриневич, І. Л. Лікарчук та ін.]; за заг. ред. І. Л. Лікарчука. – К.: МБО «Центр тестових технологій і моніторингу якості освіти»; Х.: Факт, 2011. – 96 с.

13. Луговий В. І. Модернізація підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів в аспірантурі та докторантурі наукових установ АПН України в контексті Болонського процесу: досвід, проблеми, перспективи / В. І. Луговий, В. А. Семиченко, О. Л. Кононко та ін. // Педагогіка і психологія. – 2008. – №1. – С. 94-102.

14. Демографічна і соціальна статистика України [Електронний ресурс] / Держ. служба стат. України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

15. Шаульська Л. В. Нові риси сфери зайнятості та перспективи її регулювання / Л. В. Шаульська // Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності : збірник наукових праць : у 2-х вип. / ПДТУ. – Маріуполь, 2015. – Вип. 2, Т. 1. – С. 120–128.

16. У каких специальностей есть будущее? Рейтинг самых перспективных профессий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hh.ua/article/17930>.

17. Кого сейчас ищут работодатели и сколько готовы предложить: обзор рынка труда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blog.rabota.ua/kogo-seychas-ishhut-rabotodateli-i-skolko-gotovy-predlozhit-obzor-ryinka-truda/>.

18. Национальная политика в сфере занятости: Руководство для представительных организаций работников / Группа технической поддержки по вопросам достойного труда и Бюро МОТ для стран Восточной Европы и Центральной Азии. – Москва: МБТ, 2015.

19. Шаульська Л. В. Проблеми та можливості активізації освітнього потенціалу у становленні соціальної відповідальності в Україні / Л. В. Шаульська // Діагностика стану та перспектив розвитку соціальної відповідальності в Україні (експертні оцінки): монографія / О.Ф. Новікова, М.Є. Дейч, О.В. Панькова та ін. – Донецьк: ІЕП НАН України, 2013. – С.100-110.

20. Шаульська Л. В. Формування освітнього потенціалу сталого розвитку / Л. В. Шаульська, Н. С. Якимова // Scientific Letters of Academic Society of Michal Valudansky. – Kosice, 2015. – С. 140-146.

21. Кузнецова Т. Компетенции идеального сотрудника / Т. Кузнецова // Управление персоналом. – 2009. – №5. – С. 23-27.

22. Антонова Н. В. Личностная идентичность современного педагога / Н. В. Антонова // Вопросы психологии. – 1997. – №6. – С. 23-30.

23. Моніторинг інтеграції української системи вищої освіти в Європейський простір вищої освіти та наукового дослідження: моніторинг. дослідж.: аналіт. звіт / Міжнарод. благод. Фонд «Міжнарод. Фонд дослідж. освіт. політики»; за заг. ред. Т.В.Фінікова, О.І.Шарова. – К.: Таксон, 2014. – 144 с.

24. Титарь О. А. Факторы формирования институциональной

специфики образовательной сферы Украины / О. А. Титарь // Економічний простір: Збірка наукових праць. - Випуск № 25. - Дніпропетровськ, ПДАБА, 2009. – С. 305 – 316.

25. Мельник Н. І. Особливості реалізації сучасних педагогічних технологій дошкільної освіти в дошкільних закладах США / Н. І. Мельник // Вісник Черкаського університету. Сер. «Педагогічні науки». – Черкаси, 2010. – Вип. 176. – С. 100–104.

26. Про загальну середню освіту. Закон України. - [№ 1114 VIII. – зі змінами від 19.04.2016](#) // ВВР. - № 22. – 2016.

27. Bernstein B. The Structuring of Pedagogic Discourse / Basil Bernstein // Class, Codes and Control. – 1993. – Vol. IV. – 367 p.

28. Колесова О. А. Освітні стратегії сучасності: наука і техніка в педагогічному мисленні інформаційного суспільства / О. А. Колесова // Наукове пізнання: методологія та технологія. — 2010. — № 1(25) — С. 91-96.

29. Hubík, S. Mass Bricolage as a Source of Alternative Education / Stanislav Hubík // Czech Sociological Review. – 1997. № 1. – P. 57 – 71.

30. Levi-Strauss, C. The Savage Mind / Claude Lévi Strauss. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1968. – p. 53.

31. Матюшкин А. М. О создании научно-практической программы по выявлению, обучению и воспитанию одаренных и талантливых детей / А. М. Матюшкин, Д. А. Сиск // Вопросы психологии. – 1988. – №4. – С. 88– 97.

32. Янковчук М. До питання нових освітніх систем для навчання обдарованих дітей / М. Янковчук // Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка. – вип.7. – 2010. – С.802-811.

33. Єсьман І. В. Педагогічна освіта батьків як складова науки про сімейне виховання / І. В. Єсьман // Педагогічний альманах. – вип. 21. – 2014. – С. 32-36.

34. Джордж Келлі. Психотерапія конструктивного альтернативізму: психологія особистісної моделі. В сб. «техніки консультування та психотерапії» / Скл. У. С. Сахакіян. М. «Апрель-пресс», «Эксмо-пресс». – 2000 г, с. 402-404.

35. Христіановський В.В., Щербина В.П. Побудова структурної моделі мотивації трудової діяльності працівника фірми. У колективній монографії Інноваційні та інформаційні технології в розвиток бізнесу і освіти. - М.: Міжнародна московська фінансова школа. Сайт: <http://ekhnemorg.ua>. 2012.

36. Петровський А.В. Історія і теорія психології. У двох томах. Т.1 / А.В. Петровський, М.Г. Ярошевський. - Ростов - Н / Д: Фенікс,1996. – 416с.

37. Глобальна економіка ХХІ століття: людський вимір: монографія / Д.Г.Лукьяненко, А.М.Поручник, А.М.Колот та ін.; за заг. ред. Д.Г.Лукьяненка, А.М.Поручника. – К.: КНЕУ, 2008. – 420с.

38. Зовнішні трудові міграції населення України / За ред. Е. М. Лібанової, О.В. Позняка. — К.: РВПС України, 2007. – С. 52—58

39. Калініна С.П. Розвиток міжнародних трудових комунікацій в глобальній економіці: теоретико-методологічний аспект: монографія. За заг. ред. д-ра екон. наук, професора С.П.Калініної / С.П.Калініна,

Ю.О.Гетьманенко, О.А.Оливко, К.А.Тахтарова, О.С.Гайдаш, О.П.Кушнарченко.
- ДонНУ, Вінниця. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 288с.

40. Калініна С.П. Розвиток міжнародного ринку праці: глобалізаційний аспект: монографія / За заг. ред. д-ра екон. наук, професора С.П.Калініної / С.П.Калініна, Ю.О.Гетьманенко, Л.П.Давидюк. - Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 239с.

41. Калініна С.П. Трансформація міжнародного ринку праці в умовах глобалізаційних зрушень: монографія. За заг. ред. д-ра екон. наук, професора С.П.Калініної / С.П.Калініна, Ю.О.Гетьманенко, О.С.Гайдаш. - ДонНУ, Вінниця. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 240с.

42. Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності / За ред. О.А.Кириченка. – 2-ге вид., перероб і доп. – К.: Знання, 2008. – 518с.

43. Світова економіка / А.С. Філіпенко, В.С. Будкін, О.І. Рогач та ін. – К.: Либідь, 2007. – 640с.

РОЗДІЛ 4

ФІНАНСОВІ ПРОБЛЕМИ АНТИКРИЗОВОЇ СТРАТЕГІЇ

4.1 Фінансові цикли як ключові дестабілізатори сучасного економічного розвитку

За останні роки Україна зіштовхнулася зі значними випробуваннями – дві послідовні фінансово-економічні кризи у 2008–2009 та 2014–2015 рр. показали її слабкість у подоланні проблем як системного, так і циклічного характеру. При цьому, якщо у попередній кризі негативні події були обумовлені переважно проявом циклічності розвитку світової економіки і фінансових ринків зокрема, то останні кризові явища є свідченням неспроможності подолання накопичених фінансових дисбалансів, допущення системних помилок у регулюванні фінансового сектору в Україні. Оцінюючи загальні індикатори стану економіки в цілому, можна вже сьогодні стверджувати, що сучасна криза є більш болісною і тривалою. З іншого боку, вичерпання запасу економічної міцності і резервів свідчить про невідворотність необхідних реформ, без яких вітчизняна економіка не буде життєздатною.

Формування антикризової фінансової стратегії є невід’ємним елементом фінансової і економічної стабілізації та вирішення поточних проблем на сучасному етапі. Наразі в Україні вже прийнято низку важливих стратегічних документів: Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020», Комплексну програму розвитку фінансового сектору України до 2020 року, Стратегію реформування державного регулювання ринків небанківських фінансових послуг на 2015–2020 рр., громадську ініціативу «Стратегія розвитку банківської системи 2016–2020: «Синергія розвитку банків та індустріалізації економіки». Разом із тим, реформування системи фінансового регулювання в Україні, яке націлене на підвищення забезпечувальної функції фінансової системи у досягненні стійкого соціально-економічного розвитку, потребує перегляду самої концепції досягнення макроекономічної рівноваги – її передумов, закономірностей розвитку кризових і рецесійних процесів, можливостей відновлення, ролі фінансового сектору у генерації і посиленні економічної кризи.

Циклічність економічної динаміки, яка передбачає періодичні

кризи, є об'єктивною формою економічного розвитку, яка виражає закономірну зміну його еволюційної і революційної стадій та нерівномірність економічного прогресу. Така динаміка визначається наступними характеристиками: волатильністю основних макроекономічних параметрів; закономірністю їхнього прояву внаслідок стрибкоподібного оновлення основних фондів, зміни стадій економічного прогресу; зворотністю або хвилеподібністю динаміки, яка характеризує коливання із поверненням; взаємопов'язаністю за змістом законів, що визначають стійку тенденцію або спрямованість до змін; агрегованістю динаміки ключових макроекономічних параметрів.

Найбільш обґрунтованими та дослідженими протягом останніх майже півтора століть є ділові або середньострокові цикли економічної динаміки. Такі цикли мають безпосередню матеріальну основу – відновлення основного капіталу відповідно до Маркса К., взаємовплив об'ємів інвестицій і заощаджень відповідно до Кейнсу Дж., Харрода Р., Домара Е., відповідно до Гассела Дж., Вікселля К., Фішера І. – надлишкові запаси капіталу та грошей.

Серед основних положень та припущень відповідних моделей ділових циклів, згідно із неокласичною теорією, є такі:ринки мають досконалу конкуренцію;відбувається оптимізація пропозиції праці у відсутності фрикційності на відповідному ринку;цикли спричиняються зовнішніми реальними шоківими впливами;монетарні шоки та шоки попиту не мають реального впливу на виробництво і зайнятість;окрім часової структури реальних відсоткових ставок, які детермінують реальні ціни на активи, стан фінансового і кредитного ринків не впливає на реальну економіку.

Послабивши деякі припущення динамічної моделі загальної рівноваги, а саме, врахувавши недосконалість конкуренції, номінальну жорсткість цін та заробітної плати, обґрунтувавши вплив монетарної політики, неокейнсіанська теорія втім не послабила позицій відносно суттєвості врахування впливу фінансових шоків та фінансових циклів на динамічність економічної кон'юнктури. Динаміка фінансових параметрів в моделях економічної рівноваги визначалася несуттєвою, а монетарні (номінальні) шоківі впливи враховувалися тільки як короткострокові. До початку ХХ-го ст. переважною теоретичною парадигмою була концепція іррелевантності або нейтральності грошей, яка знайшла своє продовження у моделях реальних ділових циклів. Центральною

гіпотезою цих моделей є іррелевантність економічної рівноваги до структури фінансування та, відповідно, структури фінансового ринку, що відповідає основним положенням теорії Міллера М. і Модільяні Ф. Згідно з положеннями вчених Прескотта Е., Плоссера Ч., циклічність економіки пояснюється тільки шоківими впливами з боку пропозиції – технологічними і продуктивності праці.

До мейнстріму економічної думки, на якому засновувалися моделі і принципи фінансового і макроекономічного регулювання, відноситься і концепція ефективного фінансового ринку, завдяки якому ринковий механізм має іманентну спроможність самостійно досягати стабільності та корегувати неефективний розподіл фінансових ресурсів. Відповідно, фінансові кризи вважалися рідкими явищами, які пропагувалися особливим видом неефективності – недостатньою конкуренцією, що потребує прозорості, гомогенності, досконалої мобільності та вільного входу та виходу з ринку. Отже, досягнення фінансової стабільності, згідно з цією концепцією, можливе, перш за все, на основі посилення ефективною конкуренції через збільшення прозорості, що дасть можливість кращого сприйняття учасниками ринку інформації та покращить ринкові сигнали.

Разом із тим, вплив стану, структури фінансового ринку, значимість для реальної економіки шоківих впливів з боку такого ринку обґрунтовувалися різними науковими школами ще з початку ХХ-го ст. Особливу актуальність з приводу впливу фінансових характеристик та фінансової структури, стану фінансового ринку на реальну економіку набувають сьогодні дослідження Мінські Х., Бернанке Б., Гертлера М., Гілхріста С., Боріо К., Мендози Е. та ін. Ці дослідження обґрунтовують суттєву роль фінансового сектору і фінансових параметрів у посиленні, поширенні, а у низці випадків – і у генерації шоківих впливів на економічний розвиток країн.

Так, найбільш ранньою теоретичною концепцією, відповідно до якої фінансові, а саме, параметри кредитування, мають суттєве значення у циклічності макроекономічної динаміки, є теорія монетарного економічного циклу. Відповідно до неї рушієм циклу є зростання пропозиції кредитування з боку банківської системи, яке відбувається внаслідок певного зовнішнього шоку.

Із дослідженням у 70 рр. минулого сторіччя, починаючи із Акерлофа Дж., асиметричності та неповноти інформації на ринку, а також широким впровадженням цих ідей у теорії корпоративних

фінансів стало можливим обґрунтування на основі теоретичного аналізу фрикційності фінансового ринку та впливу його недосконалості на функціонування фінансових механізмів. Завдяки цьому фінансова структура на рівні балансів фінансового і нефінансового секторів економіки стають ключовими факторами у формуванні економічної динаміки. До таких фінансових механізмів, перш за все, відносяться різні фінансові акселератори або мультиплікатори, які формуються на рівні суб'єктів фінансового і нефінансового секторів економіки, а також сектору домогосподарств. При цьому, мультиплікативний ефект, який посилює різні екзогенні або ендегенні шоківі впливи, включаючи вплив монетарної політики, визначається наявністю зворотного зв'язку між фінансовим станом суб'єктів (величиною левериджу, ліквідних активів, вартістю можливої застави активів) та вартістю зовнішнього фінансування.

Механізм фінансового акселератора, який описаний у працях Бернанке Б. і Герлтера М. [1, 2] заснований на інформаційній асиметрії та агентській проблемі кредитних відносин між кредиторами та позичальниками, які визначають виникнення немонетарних каналів впливу різних шоків на обсяги кредитування та на його вартість. У період експансії інформаційна асиметрія та агентський конфлікт знижуються, чим спричиняють менший тиск на величину вартості фінансових ресурсів, та, навпаки, на стадії рецесії. Величина премії безпосередньо залежить від балансу позичальників, а саме – співвідношення величини боргу до суми ліквідних активів та заставної вартості необоротних активів, показників грошових потоків. Як результат, ці показники є проциклічними, величина премії за зовнішнє фінансування стає контрциклічною, що знижує можливості та, відповідно, попит на кредити. Натомість, зниження фінансування впливає на зниження ділової активності, інвестування, падіння попиту на активи, що по спіралі призводить до погіршення кредитоспроможності. Результатом дії фінансового акселератора є «балансова» рецесія, яка визначається необхідністю зниження показників левериджу у всіх секторах економіки, і за якою закономірно наступає стадія «безкредитного» відновлення.

Дію фінансового акселератора покажемо схематично (рис. 4.1).

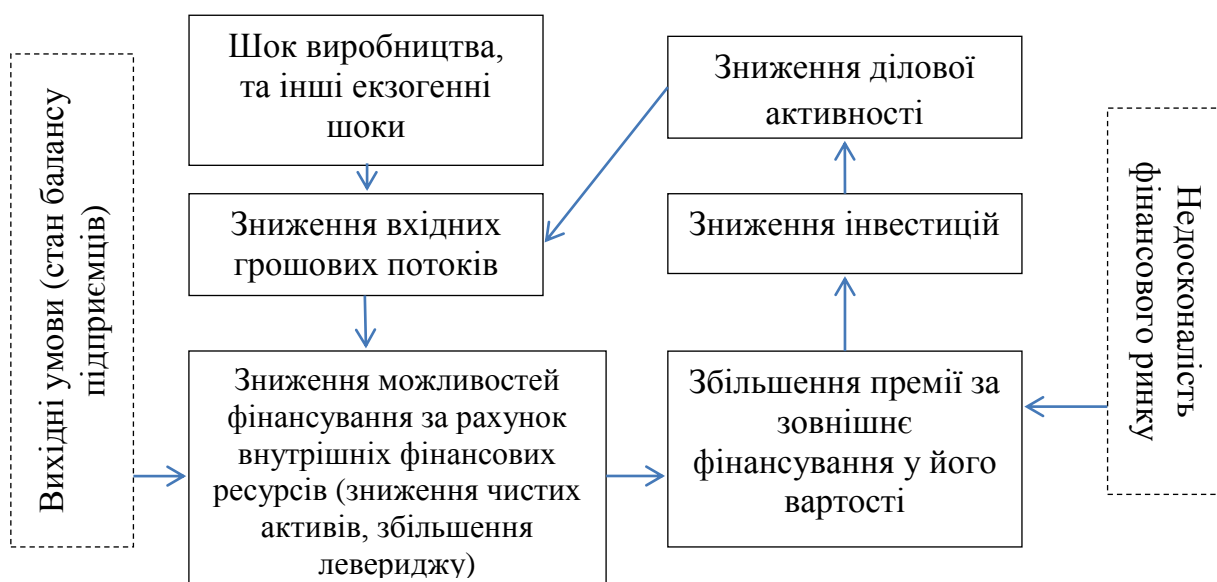

Рис.4.1. – Механізм дії фінансового акселератора

Зазначимо, що дія фінансового акселератора здійснюється як на основі зміни вартості активів суб'єктів господарювання, які можуть виступати об'єктом застави, та базою для формування нецінових обмежень під час кредитування, так і на основі зменшення поточного прибутку, що також відзначається на величині чистих активів. Такий канал посилення різних зовнішніх шоків впливів називається широким кредитним каналом або балансовим та визначається станом балансів суб'єктів реального сектору економіки.

Таким чином, визначення механізму дії фінансового акселератора, завдяки працям Бернанке Б., Гілхріста, Гертлера М., дозволило сформуванню теоретичну базу для обґрунтування певного взаємозв'язку ділових циклів зі станом фінансової системи, який пояснює посилення негативних наслідків від реальних і номінальних шоків впливів як з боку пропозиції, так і з боку попиту [1, 2]. Незначні коливання на тлі недосконалості фінансового ринку, наявності інформаційної асиметрії та агентського конфлікту, наприклад, з боку коливання цін на нафту, зміни реальних відсоткових ставок, можуть спричинити суттєві та тривалі негативні економічні наслідки. Втім, фінансовий акселератор найчастіше розглядається як пасивний механізм посилення зовнішніх шоків впливів. Як зазначають самі автори цієї концепції, кредитний канал є тільки посилюючим механізмом та не може розглядатися як дійсно незалежний або самостійний трансмісійний канал [3, с. 28].

Одним із напрямів наукових досліджень, які враховують

фінансовий вплив, є такі, що наполягають на можливості виникнення ендогенних шоків з боку кредитування, цін на фінансові активи та нерухомість, перерозподільних (під час масового перерозподілу активів від позичальників до кредиторів), різкої зміни платоспроможності фінансових інститутів або їхніх банкрутств. Ендогенність фінансових шоків або фінансової нестабільності є центральною ідеєю Мінскі Х.[4], а також вчених Банку міжнародних розрахунків Боріо К., Дремана М. [5]. Дослідження останніх стали основою розробки механізмів макропруденційного регулювання та контрциклічних буферів капіталу, запропонованих у Базелі III.

Вченими обґрунтовується, що в разі наявності певних умов такі шоки здійснюють не менш сильний вплив на ділову активність. Останні слід навіть вважати більш фінансовими, ніж реальними. Суттєвий акселеративний ефект пояснюється неадекватністю сприйняття рівня ризику інвесторами, кредиторами, позичальниками на етапі підйому ділової активності та під час економічного спаду. Такі шоківі впливи пропагують односпрямовані тенденції ділової активності та інвестиційних процесів. Саме визначення фінансових циклів дослідниками здійснюється на основі проциклічного сприйняття економічними агентами ризику, які трактуються як «періодичні коливання в здатності учасників ринку визнавати фінансовий ризик» [1, 2].

Розвиток фінансового циклу через наявність механізму позитивного зворотного зв'язку описується наступним чином: зниження адекватного сприйняття ризику (агенти сприймають циклічні тенденції підвищення ділової кон'юнктури за довгострокові) – зростання цін на активи – зниження зовнішніх фінансових обмежень – збільшення інвестицій та виробництва – підвищення прибутковості – збільшення фінансових дисбалансів без відповідного усвідомлення зростання системних фінансових ризиків. Під час рецесії розкручування спіралі здійснюється у зворотному напрямку. При цьому несприйняття ризику, яке знижує доступ до кредитування та посилюється накопиченим основним дисбалансом – величезним левериджем, призводить до порочного кола та відповідно тривалої «безкредитної» рецесії. Високий леверидж на рівні реального сектору обмежує можливість доступу до зовнішнього фінансування, знижує доходи та, відповідно, внутрішні джерела фінансових ресурсів. В умовах низхідної ринкової вартості акціонерного капіталу величина боргового навантаження за ринковою оцінкою буде мати зростаючу

тенденцію. На рівні фінансового сектору високий леверидж обмежує пропозицію ресурсів на кредитному ринку, спричиняючи необхідності або дорогої докапіталізації, або продажу частини портфеля активів.

На особливій ролі структури кредитування у розкручуванні спіралі кредитного циклу наполягають такі вчені, як Бекк Т., Валєв Н., Беземер Д., Грідакі М. та ін. [7, 8]. На їхню думку ключовою ознакою кредитного циклу є спрямування кредитних ресурсів від проектів із малим ризиком та дохідністю інвестицій в основні фонди та збільшення продуктивності до фінансування операцій із високим ризиком та дохідністю із нерухомістю та фінансовими інструментами зі значним левериджем. В цьому разі взаємозв'язок між обсягами кредитування та ВВП послаблюється. Наприкінці спекулятивного буму зростання кредитування та збільшення цін активів посилюють один одного.

Отже, підкреслюючи провідну роль саме кредитних циклів, вчені визначають фінансовий цикл як процес взаємопосилення кредитування та динаміки цін, що збільшує циклічні коливання економічної динаміки, а в разі надмірного боргу призводить до фінансової кризи, яка виконує роль фінансового стресу та головного макроекономічного дисбалансу [9]. Проциклічність динаміки таких фінансових параметрів (які пов'язані з ефектом акселерації), а саме, кредитування, цін на активи, левериджу, свідчать про необхідність дослідження та врахування під час макроекономічного регулювання фінансових циклів. Сама концепція, завдяки ключовій негативній ролі у кризових процесах кредитної експансії, отримала другу назву «фінансові кризи як неправильні кредитні буми» (*financial crises are credit booms gone wrong*).

Як показують дослідження Боріо С. і Дісайтата П. [10], які аналізують кредитний цикл у трьох групах країн, після періоду кредитної експансії йде доволі тривалий період реструктуризації балансів та зниження боргового навантаження, який іноді затягується до 12 років. У середньому щорічне зниження боргового навантаження складає до 4 в. п.

На думку експертів МВФ [11], які зробили аналіз великої вибірки країн зі швидким темпом розвитку та країн, що розвиваються, у посткризовому періоді щодо впливу різних факторів на зміну прогнозу їхнього зростання, найбільш суттєвим фактором є величина левериджу, а також зростання безпосередньо динаміки кредитування. Так, якщо б

країни мали леверидж, нижчий за 90 %, падіння їхнього ВВП склало б на 4,1 в. п. менше, а якщо б у цих країнах зростання кредитування не перевищувало 14 % – падіння ВВП було б нижче на 3,3 в. п.

Отже, у фінансово-кредитних процесах негативними є не тільки проциклічність основних фінансових параметрів, а й їх наделастичність – високий темп їхнього зростання із акселеративним ефектом та сильною негативною трансмісією.

На рис. 4.2 показана динаміка основних показників боргового навантаження реального сектору економіки України, що підтверджує основні тенденції, зазначені вище. Зниження левериджу як співвідношення величини фінансового боргу підприємств до їхнього власного капіталу відбувалося вкрай складно – в результаті зниження величини власних ресурсів процес делевериджа та покращення кредитоспроможності підприємств із 2010 р. сповільнилися. Динаміка ж показника співвідношення кредитування економіки до ВВП підтверджує зазначену вище швидкість зниження боргового навантаження, яке не перевищувало 4 в. п. на рік. У 2014 р. на тлі падіння показника ВВП (на 6,6 %) боргове навантаження суттєво зросло, не зважаючи на зниження кредитування економіки. Аналогічно зріс і леверидж нефінансових корпорацій, в тому числі у відповідь на падіння величини власного капіталу.

Треба зазначити, що, на відміну від реальних, фінансові цикли, як правило, більш сильні: падіння і підйоми у кредитному циклі та циклі цін на нерухомість демонструють однакову швидкість – 1 % на квартал, у 4 рази сильнішим є цикл на ринку акцій. У результаті більшої волатильності стрімкіше відбувається зниження цін на акції – на 24 %, обсяги кредитування падають на 3 %, ціни на нерухомість – на 5 %. На відміну від параметрів фінансових циклів, діловий цикл має, як правило, більш короткі та менш інтенсивні стадії падіння та рецесії. У розвинутих країнах вони, зазвичай, не перевищували року, після чого наступала коротша стадія відновлення: швидкість падіння ВВП складала у середньому 0,64 % на квартал, швидкість відновлення – 1,22 % [12].

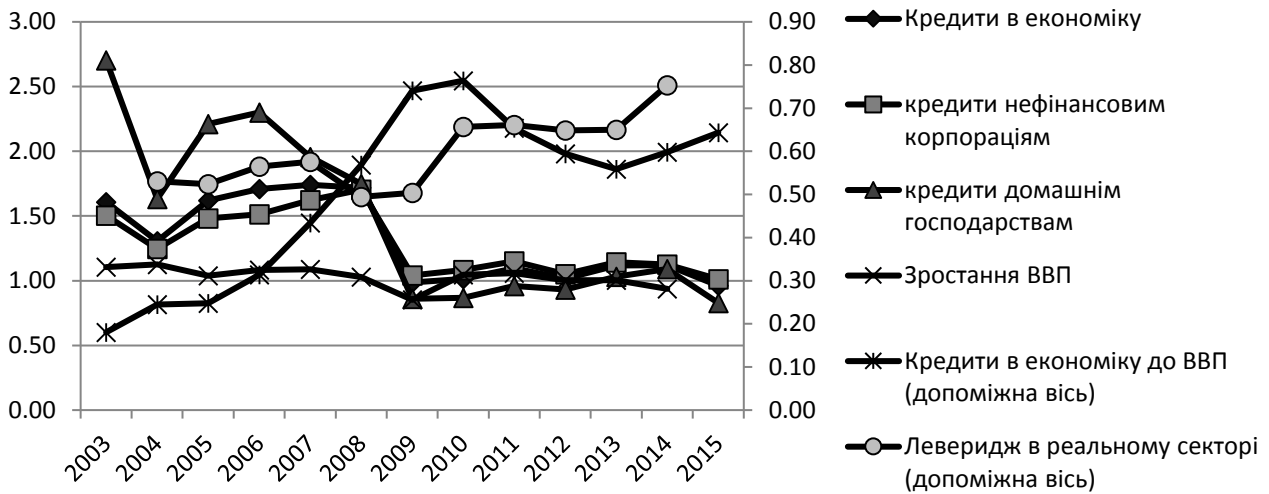

Рис. 4.2. – Динаміка показників лeverиджу та ВВП в Україні

У країнах, що розвиваються, падіння фінансових параметрів відбувається стрімкіше, ніж у розвинутих. В умовах високої чутливості до зміни динаміки зовнішніх фінансових потоків під час рецесії відбувається значне падіння кредиту, що посилює фінансову кризу. Як ціни на нерухомість, так і ціни на акції падають у таких країнах стрімкіше, ніж у розвинутих. Крім того, під час відновлення економіки ціни на нерухомість продовжують знижуватися. Більша волатильність фінансових індикаторів у таких країнах обґрунтована менш розвинутим фінансовим ринком і банківською системою, а також більшою чутливістю до стресів на глобальному фінансовому ринку.

З початку ХХІ ст. в деяких динамічних стохастичних моделях загальної рівноваги почали враховуватися не тільки механізм фінансового акселератора, але й фінансові шоки. Найбільшого розвитку цей напрям наукових досліджень набув після світової фінансової кризи 2007–2008 рр. Основні фінансові параметри, які беруться до уваги під час побудови таких моделей, зазначено на рис. 4.3.

Отже, взаємозв'язок динаміки фінансових параметрів і параметрів ділового циклу дає не тільки підстави необхідності врахування широкого і вузького кредитного каналу трансмісійного впливу різних економічних шоків на пропозицію та попит на кредитні ресурси (включно з монетарними та реальними шоками), але саме ендогенних фінансових, які, за визначенням Форнарі Ф. та Страсса Л., безпосередньо впливають на ступінь фінансових обмежень позичальників та лeverидж[13]. В ролі таких розглядаються шоки, які

впливають на ступінь, з яким активи можуть бути застосовані в ролі застави (наприклад, зміна з боку центральних банків або самих банків нормативу відношення величини кредиту до заставного майна –LTV, шоки цін на таке майно); шоки недосконалості фінансового ринку та відповідного сприйняття кредитного ризику. Такі шоки також відносять до порушень у потоці ресурсів між різними групами агентів внаслідок дефолтів за їхніми зобов'язаннями, які відповідно називаються «перерозподільними шоками» або шоками перерозподілу активів від боржників до кредиторів внаслідок їхнього банкрутства.

Так, якщо розвиток кризових процесів в період 2008–2009 рр. в Україні більшою мірою був пов'язаний із зовнішніми шоківими впливами, які посилювалися акселерацією кредитного циклу, то криза 2014–2015 рр. переважно асоціюється із шоківим впливом з боку зниження платоспроможності фінансових інститутів. Тільки у 2014 р. збанкрутіли 33 банки, у 2015 р. – 34, за півроку 2016 р. – 16 банків. Кількість діючих банків знизилася на 44 % зі 180 на початок 2014 р. до 102. Як результат, капітал банків протягом 2,5 років впав на 26,2 % або 50,3 млрд грн, регулятивний капітал – на 28 % або 70,6 млрд грн. Виходячи із середнього рівня показника левериджу банків, розрахованого як співвідношення кредитів до капіталу, який дорівнював у останні два роки 7, недоотримання економікою кредитних ресурсів склало більше 350 млрд грн.

Очевидно, що така логіка подій не є випадковою. Вирішення проблем валютної кризи і кризи ліквідності 2008–2009 рр. в Україні не торкнулося наслідків подальшого розкручування негативної тенденції кредитного циклу, умов наявної негативної фінансової акселерації, яка мультиплікативно погіршувала доступ суб'єктів господарювання як реального, так і фінансового сектора до зовнішніх фінансових ресурсів.

Таким чином, аналіз теоретичних положень щодо закономірностей макроекономічної циклічності, які знаходять своє підтвердження у результатах існуючих на сьогодні емпіричних досліджень, дозволяє стверджувати про наступні характерні ознаки сучасного циклічного економічного розвитку:

- характеризується конвергенцією та є субординацією різних типів циклічності (ділового та фінансового циклів);
- є складним міжсистемним явищем незалежно від ендогенності або екзогенності шоківого впливу (ендогенність визначається

значимістю фінансових шоків);

- відбувається актуалізація фінансових циклів внаслідок фрикційності фінансового ринку і, як наслідок, проциклічності фінансових параметрів, накопичення фінансових дисбалансів, що призводить до посилення економічних циклів – пролонгації кризових явищ та їхньої пророгації;

- функціонування певних фінансових механізмів (фінансової акселерації), завдяки яким фінансова структура на рівні балансів фінансового і нефінансового секторів економіки стала ключовим фактором у формуванні економічної динаміки, а фінансова рівновага – вирішальною для досягнення загальноекономічної рівноваги;

- характерною є кумулятивність циклічних процесів із негативною роллю кредитного буму;

- циклічні процеси в економіці є характерними як для розвинутих країн, так і країн, що розвиваються.

Зазначені факти підтверджують такі особливості формування інструментів регулювання: посилення дії вбудованих стабілізаторів у фінансовій і макропруденційній політиці на стадії експансії, які попереджають перегрів економічної активності у ключових параметрах ділового циклу з підвищенням ролі випереджувальної або проактивноїмакроекономічної політики держави; превентивність регулювання циклічності економічного розвитку повинна спиратися на попередженні формування макроекономічних дисбалансів; необхідним є збалансування регулюючих дій короткотермінового антикризового впливу (які знижуютьвплив шокового параметра) та довготермінового (який характеризує період збереження негативного ефекту).

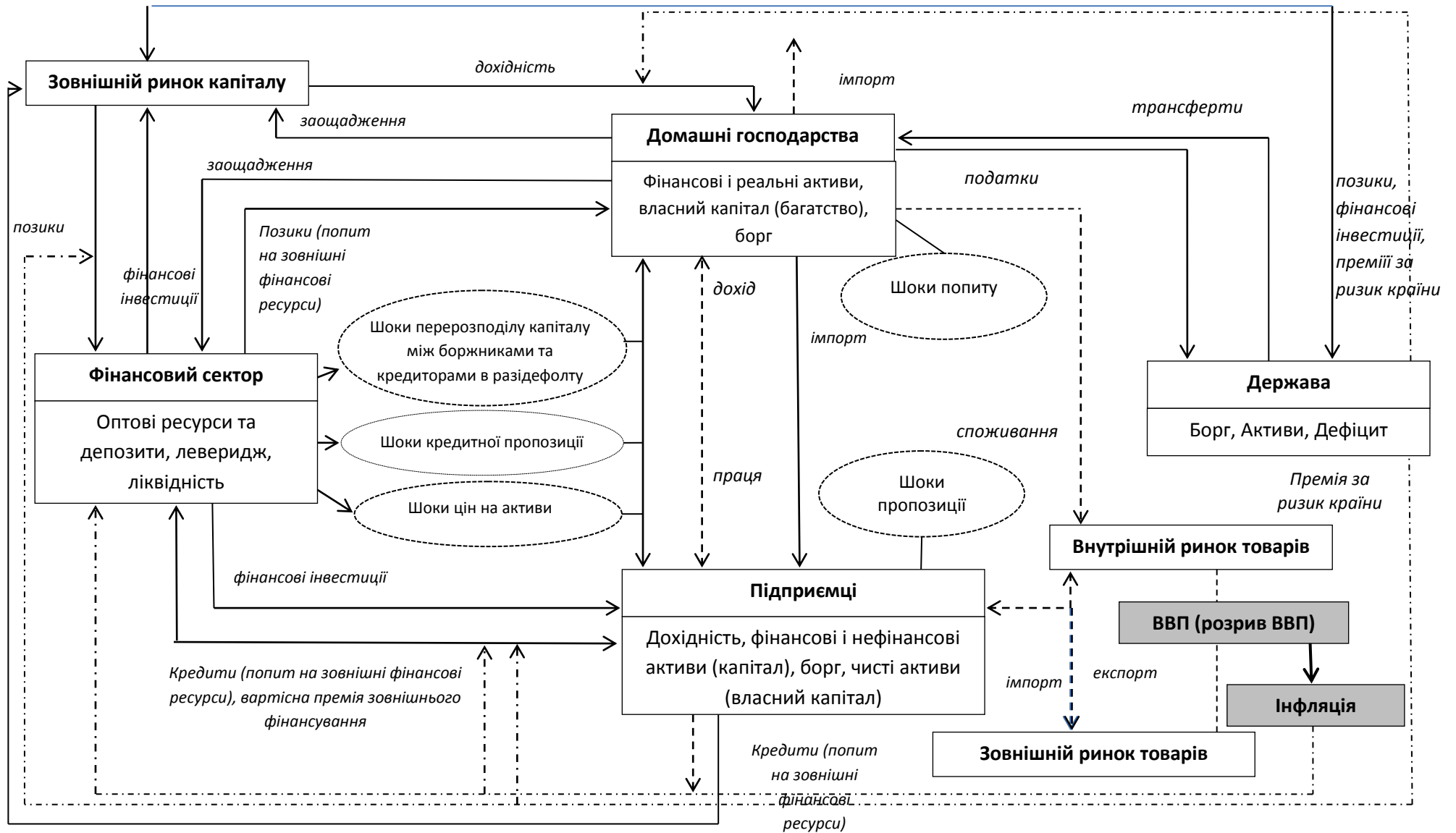

Рис. 4.3 – Концептуальна модель параметрів макроекономічної рівноваги (побудовано на основі [14, 15])

4.2 Оцінка циклічності економіки України та вибір стратегічних напрямів фінансового регулювання

Циклічний розвиток є об'єктивним і неминучим явищем економічної дійсності. Поступовий перехід України від трансформаційної до ринкової економіки не лише не знизить зазначені особливості, але й з урахуванням подальшої глобалізації і розвитку фінансової системи зробить їх ще більш закономірними і стабільними. Виходячи з цього дослідження особливостей протікання фінансових процесів, їхньої ролі в підсиленні або згладжуванні ділових циклів є надзвичайно актуальними.

У зв'язку з цим з'ясуємо, наскільки ділові і фінансові цикли є характерними для вітчизняної економіки. При цьому в ролі параметрів ділового циклу використаємо обсяг ВВП у номінальному вимірі та у співставних цінах, в ролі фінансових параметрів – номінальний обсяг кредитування банками економіки, індекс його зростання, грошову масу (агрегат М3) та показники фінансового левериджу – співвідношення кредитів до грошової маси та ВВП. Останні два показники визначають не тільки рівень боргового навантаження та, відповідно основу розвитку циклічних фінансових процесів, але і характеризують суттєву тенденцію, яку не можна не враховувати під час дослідження циклічності економічної динаміки.

Як зазначають Шуларік М. і Тейлор А. співвідношення кредитів до грошової маси зазнало після світової кризи 30-х рр. величезної модерації [16]. Депозитна монетарна база перестала бути єдиним джерелом кредитування економіки. Збільшення недепозитних (оптових) ресурсів банків, включаючи залучення ресурсів на зовнішніх ринках, відіграють величезну роль у ескалації кредитної експансії зі зворотним кризовим процесом. На жаль, відсутність статистики про динаміку цін на нерухомість в Україні унеможлиблює включення цього агрегату в аналіз, який найчастіше застосовується серед основних параметрів фінансового циклу.

Відомі декілька підходів до аналізу циклічності: дослідження класичного циклу або коливань рівня економічної змінної; циклу відхилень, що визначається різницею між постійною (трендовою) і циклічною компонентою; циклу індексу зростання. Для аналізу циклічності застосовуємо другий підхід.

Зміна макроекономічних показників та їхніх фінансових складових, як правило, має довготривалі періодичні коливання з

довжиною циклу не менше 4-х років. Для визначення наявності такого типу коливання можна використовувати теоретичний або змістовний аналіз, графічний або аналітичний підходи. Для того щоб уникнути випадковості, ряд динаміки повинен бути досить довгим, протягом якого цикли могли б повторюватися декілька разів. Залежно від наявної статистичної інформації використовують місячні, кварталні або річні дані. Для проведення аналізу застосуємо річні значення показників протягом періоду з 1996 по 2015 рр.

На першому етапі визначається тренд ряду та за знаками відхилення фактичних рівнів від теоретичних підтверджується або спростовується відповідна гіпотеза про наявність циклічної компоненти в зміні рівнів ряду динаміки. Характерною особливістю цього типу коливань є наявність декількох (багатьох) підряд відхилень одного знаку фактичних значень рівнів ряду від теоретичних, які потім змінюються аналогічною за кількістю відхилень протилежного знаку. Потім весь цикл повторюється, причому, як правило, довжина всіх циклів однакова або приблизно однакова. Якщо ж тривалість окремих циклів суттєво відрізняється, то мова йде про квазіциклічні коливання або «майже» циклічні із позиції теорії статистики. Як правило, впродовж циклу спостерігається два екстремуми відхилень від тренду – один максимум і один мінімум.

Для визначення довжини циклу використаємо аналітичний підхід, який базується на розрахунках та співставленні парних коефіцієнтів автокореляції, що розраховуються до ряду динаміки залишків від тренду, тобто:

$$r_{\varepsilon_t, \varepsilon_{t-l}} = \frac{\sum_{t=1}^{n-l} \varepsilon_t \varepsilon_{t-1}}{\frac{\varepsilon_t^2 + \sum_{t=2}^{n-l} \varepsilon_t^2 + \frac{\varepsilon_{n^2}}{2}}, \quad (4.1)$$

$$\varepsilon_t = y_t - y'_t, \quad t = \overline{1, n}, \quad n = 20,$$

де y_t та y'_t – фактичні та теоретичні (розрахункові) рівні ряду динаміки;

l – лаг запізнення або глибина ряду.

За умови, якщо значення коефіцієнту автокореляції більше, ніж 0,3, можна вважати, що в загальному коливанні рівнів ряду суттєва циклічна складова, а якщо $r_{\varepsilon_t, \varepsilon_{t-l}} \geq 0,6$, вважають, що циклічна складова є основною в формування відповідних рівнів.

Для знаходження довжини циклу, особливо якщо циклічність не сувора, а «квазі», як в нашому випадку, розраховується послідовність коефіцієнтів з різними лагами, тобто $l = 2, 3, 4, \dots$, найбільший за величиною коефіцієнт визначає довжину циклу або періоду. Для ряду динаміки ВВП у фактичних цінах парні коефіцієнти автокореляції за відхиленням від лінійного тренду склали:

$$l = 4, r_{\varepsilon_t, \varepsilon_{t-4}} = 0,14;$$

$$l = 5, r_{\varepsilon_t, \varepsilon_{t-5}} = 0,35;$$

$$l = 6, r_{\varepsilon_t, \varepsilon_{t-6}} = 0,769;$$

$$l = 7, r_{\varepsilon_t, \varepsilon_{t-7}} = 0,164.$$

Таким чином, можна припустити, що зміна ВВП у фактичних цінах має циклічну складову, при цьому довжина циклу складає 6 років.

Для ряду динаміки ВВП у співставних цінах парні коефіцієнти автокореляції за відхиленням від лінійного тренду склали:

$$l = 4, r_{\varepsilon_t, \varepsilon_{t-4}} = 0,03;$$

$$l = 5, r_{\varepsilon_t, \varepsilon_{t-5}} = 0,16;$$

$$l = 6, r_{\varepsilon_t, \varepsilon_{t-6}} = 0,45;$$

$$l = 7, r_{\varepsilon_t, \varepsilon_{t-7}} = 0,84.$$

Отже, зміна ВВП у співставних цінах також має циклічну складову, при цьому довжина циклу ВВП у реальному вимірі трохи триваліша за його номінальні значення та складає 6–7 років.

Наступний етап дослідження циклічності зміни ВВП полягає у визначенні індексів циклічності та їхньому моделюванні. При цьому циклічна або періодична складова рядів динаміки може бути елементом адитивної (4.2) або мультиплікативної функціональної моделі взаємозв'язків компонентів формування рівнів рядів:

$$y_t = U_t + S_t + \varepsilon_t, \quad (4.2)$$

де y_t – фактичні рівні ряду динаміки в t -му періоді;

U_t – трендова компонента;

S_t – циклічна компонента;

ε_t – випадкова компонента.

Адитивна компонента модель, як правило, апроксимується агрегованою статистичною залежністю, яка включає відповідну модель тренду (лінійного, параболи чи іншого) та модель Фур'є, які відтворюють циклічну складову (4.3):

- для лінійного тренду :

$$y'_t = a_0 + a_1t + a_2\sin t_1 + a_3\cos t_2; \quad (4.3)$$

- для параболічного тренду:

$$y'_t = a_0 + a_1t + a_2t^2 + a_3\sin t_1 + a_4\cos t_2; \quad (4.4)$$

де a_0, a_1, \dots, a_4 – параметри моделей, які, як правило, розраховуються методом найменших квадратів;

t – порядковий номер періоду обстеження, тобто номер року, з якого розраховується модель, $t = \overline{1, n}$;

t_1 – градусна чи радіанна міра, визначається залежно від тривалості циклу. Наприклад, якщо $l = 6$, тоді $t_1 = \frac{2\pi}{6}$.

Відповідно до мультиплікативної моделі спочатку розраховуються індекси циклічності за співвідношеннями:

$$I_{\text{цикл}}^{(i)} = \frac{\bar{y}_i}{\bar{y}} 100, \quad (4.5)$$

де i – номер періоду впродовж циклу;

$$i = \overline{1, l}, \quad \bar{y}_i = \frac{\sum_{j=1}^k y_{ij}}{k}, k = \frac{n}{l}, \quad \bar{y} = \frac{\sum_{i=1}^l \sum_{j=1}^k y_{ij}}{n},$$

де k – кількість періодів;

y_{ij} – фактичні значення рівнів за i -тий період в j -му циклі;

\bar{y} – загальна середня.

Далі розробляється модель індексу циклічності на підґрунті моделі Фур'є або гармонік Фур'є:

- гармоніка першого порядку:

$$I'_{\text{цикл}} = a_0 + a_1\sin t_1 + a_2\cos t_2; \quad (4.6)$$

- гармоніка другого порядку:

$$I'_{\text{цикл}} = a_0 + a_1\sin t_1 + a_2\cos t_2 + a_3\sin 2t_2 + a_4\cos 2t_2; \quad (4.7)$$

$t_1 = \frac{2\pi}{l}$, t_1 – градусна або радіанна міра.

За наявності одночасно тенденції та циклічності в ряді динаміки мультиплікативна модель включення циклічності має наступний вигляд:

- за умови лінійного тренду:

$$\bar{y}'_t = (a_0 + a_1t)I'_{\text{цикл}}, \quad (4.8)$$

- за умови параболічного тренду:

$$\bar{y}'_t = (a_0 + a_1t + a_2t^2)I'_{\text{цикл}}. \quad (4.9)$$

У рівняннях 4.8–4.9 замість теоретичних значень індексів циклічності використовують також їхні емпіричні значення, які розраховані за співвідношенням (4.5).

Розрахуємо рівняння параболічних трендів:

- для грошового агрегату МЗ:

$$y'_t = 5,318a_0 - 6,985a_{1t} + 3,055t^2;$$

$$R^2 = 0,987; \varepsilon_{\text{вдн}} = 37,1\%; F_p = 612,0;$$

- для загальних обсягів кредитів у фактичних цінах (номінальні):

$$y'_t = -72,855a_0 - 8,015a_{1t} + 2,634t^2;$$

$$R^2 = 0,933; F_p = 118,5;$$

- для показника співвідношення обсягів кредитів до МЗ:

$$y'_t = 0,193a_0 + 0,091a_{1t} - 0,002t^2;$$

$$R^2 = 0,629; F_p = 14,416;$$

- для показника співвідношення обсягів кредитів до ВВП:

$$y'_t = -0,147a_0 + 0,07a_{1t} - 0,002t^2;$$

$$R^2 = 0,802; F_p = 34,421.$$

За наведеною методикою, за умови підтвердження шестирічного циклу розраховані варіанти індексів циклічності ВВП у фактичних цінах та співставних із 1996 р. цінах, які наведені в табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Індекси циклічності зміни ВВП у фактичних цінах за 1996–2015 рр.

Номер періоду циклу (i)	ВВП у фактичних цінах, млрд грн (y _{ij})				$\sum_{j=1}^k y_{ij}$	\bar{y}_i	$I_{\text{цикл}}^{(i)} = \frac{\bar{y}_i}{\bar{y}} 100$
	1996–2001	2002–2007	2008–2013	2014–2015			
1	81,5	234,1	990,8	1 586,9	2 893,3	723,3	104,5
2	93,4	277,4	947,0	1 979,5	3 297,5	824,3	114,5
3	102,6	357,5	1 120,6	-	1 580,7	526,9	73,2
4	130,4	457,3	1 349,2	-	1 936,9	645,6	89,6
5	176,13	565,0	1 459,1	-	2 200,2	733,4	101,9
6	211,2	751,1	1 522,7	-	2 485,0	828,3	115,0
Усього					14 393,7	720,0	

Зміна обсягів ВВП в фактичних цінах пов'язана зі зміною цін, які визначаються на основі дефлятора ВВП. Тому доцільно визначити індекси циклічності зміни ВВП в цінах, співставних з 1996 р. (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Індекси циклічності зміни ВВП у співставних цінах за 1996–2015 рр.

Номер періоду циклу (i)	ВВП у співставних цінах, млрд. грн. (y _{ij})				$\sum_{j=1}^k y_{ij}$	\bar{y}_i	$I_{\text{цикл}}^{(i)} = \frac{\bar{y}_i}{\bar{y}} 100$
	1996–2001	2002–2007	2008–2013	2014–2015			
1	81,5	97,3	146,1	122,5	447,4	111,9	99,4
2	79,06	106,5	124,0	110,4	420,0	105,0	93,3
3	77,5	119,1	129,0	-	325,6	108,5	96,4
4	77,4	122,7	136,0	-	336,1	112,0	99,6
5	84,9	132,0	136,2	-	353,1	117,7	104,6
6	92,4	142,8	136,3	-	371,0	123,5	110,0
Усього					22 205,1	112,5	

Якщо нанести на графік ці два індекси, то їхня різниця саме й визначає вплив циклічності зміни цін на циклічність ВВП (рис. 4.4).

Наступний етап полягає у розробці моделей ряду динаміки ВВП у фактичних цінах з урахуванням циклічності розвитку з циклом у 6 років. Виходячи з того, що тенденція відповідає параболічному тренду, адитивна модель буде наступною:

$$y'_t = 68,54a_0 - 5,7a_{1t} + 4,96t^2 - 5,15a_3 \sin t_1 - 9,57a_4 \cos t_2; \quad (4.10)$$

$$R^2 = 0,988; \quad \varepsilon_{\text{відн}} = 9,4\%; \quad F_p = 305,8; F_\alpha \left\{ \begin{array}{l} \alpha = 0,05 \\ v_1 = 4 \\ v_2 = 5 \end{array} \right\}; F_p > F_\alpha.$$

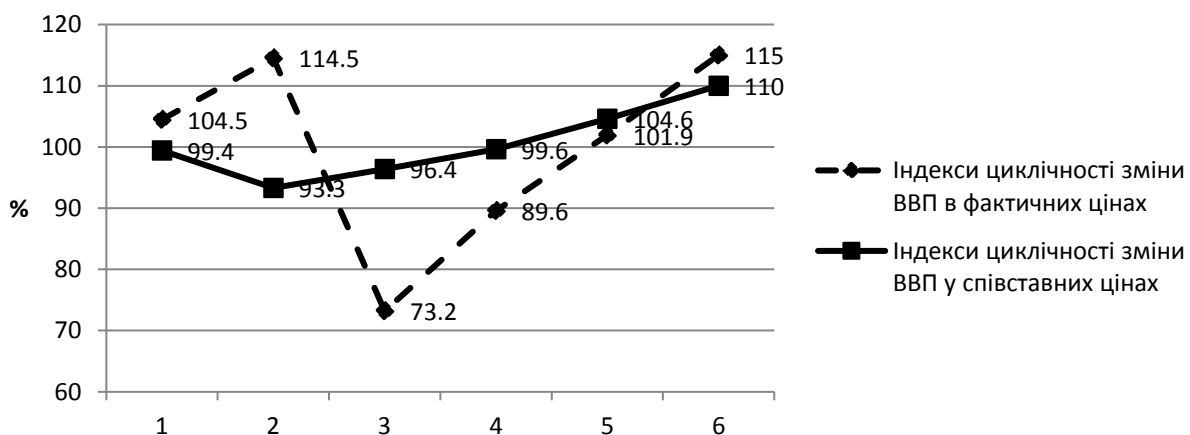

Рис. 4.4 – Співставлення емпіричних індексів циклічності номінального ВВП (у фактичних цінах) та реального ВВП (у співставних цінах)

Розробка мультиплікативної моделі з включенням циклічності передбачає попередню розробку моделі Фур'є для індексу циклічності (4.12):

$$I'_{\text{цикл}} = 99,8 + 8,43\text{sint} + 14,03\text{cost} ; \quad (4.11)$$

$$R^2 = 0,696; \quad \varepsilon_{\text{відн}} = 7,6\%; \quad F_p = 12,5$$

У таблиці 4.6 наведені розрахункові значення індексу, які використовуються для розрахунків теоретичних рівнів ВВП з мультиплікативним включенням циклічності.

Для визначення значень рівнів ВВП за мультиплікативною моделлю спочатку визначаються теоретичні рівні за параболічним трендом, який оптимально відповідає тенденції зміни, а потім вже ці значення змінюються з урахуванням індексу циклічності.

Для відбору більш точного варіанта врахування циклічної компоненти в зміні обсягів ВВП у фактичних цінах за кожним варіантом розраховуємо відносну помилку апроксимації, – там, де вона менше, варіант вважається більш точним. За нашими розрахунками, оптимальною моделлю зміни ВВП з урахуванням шестирічного циклу є адитивна модель, яка об'єднує параболічний тренд і модель гармонік Фур'є, тобто модель (4.10).

Таблиця 4.3

Індекси циклічності ВВП відповідно до мультиплікативної моделі

Період циклу (<i>i</i>)	$I^{(i)}_{\text{цикл}}, \%$	$I^{(i)}_{\text{цикл}}, \%$ (за моделлю Фур'є)
1	104,5	113,8
2	114,5	99,5
3	73,2	85,5
4	89,6	85,8
5	101,9	100,1
6	115,0	114,0

В умовах відкритої економіки України, фінансові ринки якої знаходяться на стадії формування і, отже, характеризуються суттєвою фрикційністю, низькою інформаційною ефективністю, питання розкриття особливостей процесів реалізації фінансових циклів набувають значної актуальності.

Отже, на наступному етапі проаналізуємо циклічність фінансових параметрів. Для цього знайдемо парні коефіцієнти автокореляції за відхиленням від параболічного тренду (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Динаміка парних коефіцієнтів автокореляції за відхиленнями від параболічного тренду

Період (лаг), l	Грошовий агрегат МЗ	Кредити в економіку	Відношення кредитів до МЗ	Відношення кредитів до ВВП
1	-	-	-	-
2	0,435	0,653	0,69	0,65
3	0,356	0,305	0,56	0,35
4	0,623	0,457	0,402	0,362
5	0,673	0,661	0,522	0,451
6	0,431	0,730	0,54	0,648
7	0,685	0,772	0,701	0,797
8	0,580	-	0,76	0,45

Відповідно до отриманих значень парних коефіцієнтів автокореляції фінансових показників робимо висновок про більш тривалий фінансовий цикл (7–8 років) порівняно з економічним. Такі результати в цілому відповідають емпіричним дослідженням у світі, але останні демонструють більшу тривалість фінансового циклу. Останній факт обґрунтовується вищим рівнем розвитку фінансового ринку чи нижчим рівнем інфляції.

На першому етапі розрахуємо емпіричні індекси циклічності всіх фінансових показників, які аналізуються (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Емпіричні індекси циклічності фінансових показників з 7-річною довжиною циклу, %

Період (лаг), l	$I'_{\text{цикл}}(K_{\text{номін}})$	$I'_{\text{цикл}}(M3)$	$I'_{\text{цикл}}\left(\frac{K}{M3}\right)$	$I'_{\text{цикл}}\left(\frac{K}{\text{ВВП}}\right)$	$I'_{\text{цикл}}(K_{\text{зрост}})$
1	76,6	65	101,3	87,3	92,4
2	85,1	76,3	92,6	81,6	84,8
3	91,8	91,0	90,5	85,4	88,6
4	110,7	110,4	94,6	99,7	100,5
5	138,5	128,5	98,6	114,6	88,1
6	164,0	144,0	104,8	111,35	81,3
7	109	76,6	126,8	127,6	196,1
Амплітуда	87,4	79,0	36,3	46,0	114,8

Відповідно до емпіричних значень індексів циклічності амплітуда кредитування економіки склала 87,4 в. п. При цьому падіння показників від значення тренду склало 23,4 в. п., підвищення – 64 в. п. Меншу амплітуду має грошовий агрегат М3 – 79 в. п. за рахунок меншої величини зростання цього показника відносно трендової компоненти – 44 в. п., що обумовлено контролем грошової маси з боку НБУ. Меншу амплітуду очікувано мають відносні показники.

Співставлення індексів циклічності свідчать, що вони значною мірою відповідають закономірностям циклічності ВВП, – номінального, - амплітуда коливань, звичайно, відрізняється, але відповідна хвиля зберігається (рис. 4.5).

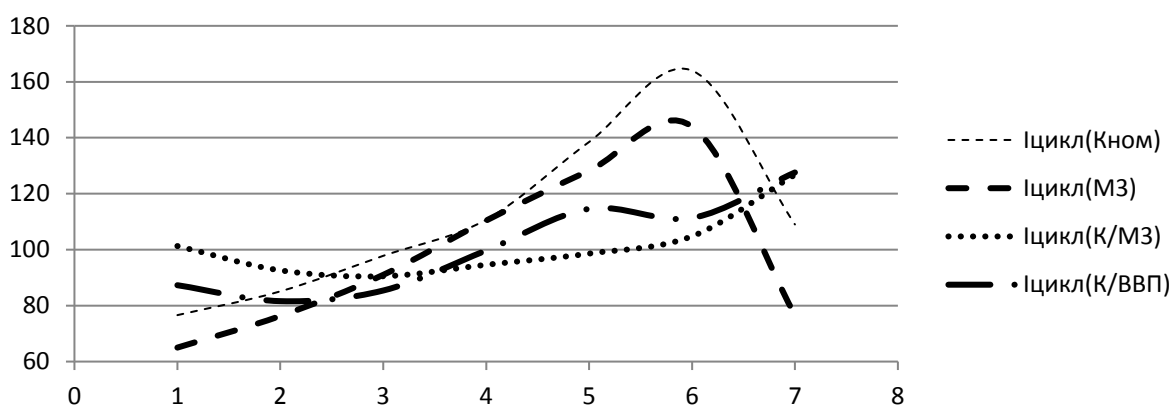

Рис. 4.5 – Індекси циклічності фінансових показників впродовж 7-річного циклу

Як видно з наведених графіків, практично співпадають хвилі циклічності в другій половині циклу. Фактичні індекси циклічності вказують на існування асиметрії між стадіями зростання та падіння – перша в середньому у два рази є тривалішою.

За всіма індексами циклічності побудуємо відповідні моделі Фур'є, які відповідають критеріям статистичної достовірності та точності, що підтверджує також об'єктивність циклічної компоненти відповідних рядів динаміки (4.12–4.16).

Розрахуємо моделі гармонік Фур'є для відповідних індексів циклічності:

- для обсягів ВВП в співставних цінах:

$$I'_{\text{цикл}}(\text{ВВП}_{\text{реал}}) = 111,38 - 26,623\text{синт} - 24,76\text{кост} ; \quad (4.12)$$

$$\varepsilon_{\text{відн}} = 9,7\%; F_p = 10,11; d = 0,835;$$

- для співвідношення обсягів кредитів до М3:

$$I'_{\text{цикл}}(\text{К/МЗ}) = 101,36 - 12,326\text{синт} + 5,71\text{кост} ; \quad (4.13)$$

$$\varepsilon_{\text{відн}} = 4,9\%; F_p = 4,86; d = 0,708;$$

- для співвідношення обсягів кредитів до ВВП:

$$I'_{\text{цикл}}(K/\text{ВВП}) = 101,0 - 19,342\text{sint} - 5,722\text{cost} ; \quad (4.14)$$

$$\varepsilon_{\text{відн}} = 4,9\%; F_p = 7,7; d = 0,794;$$
- для загальних обсягів кредитів у фактичних цінах (номінальні):

$$I'_{\text{цикл}}(K_{\text{ном}}) = 111,38 - 26,62\text{sint} - 24,76\text{cost} ; \quad (4.15)$$

$$\varepsilon_{\text{відн}} = 9,7\%; F_p = 10,11; d = 0,835;$$
- для грошового агрегату МЗ:

$$I'_{\text{цикл}}(\text{МЗ}) = 101,36 - 12,36\text{sint} + 5,71\text{cost} ; \quad (4.16)$$

$$\varepsilon_{\text{відн}} = 4,9\%; F_p = 4,86; d = 0,708;$$
- для індексу зростання кредитування:

$$I'_{\text{цикл}}(I_{\text{кред}}) = 104,7 - 22,18\text{sint} + 16,7\text{cost} ; \quad (4.17)$$

$$\varepsilon_{\text{відн}} = 24,6\%; F_p = 0,728; d = 0,246.$$

Практично всі моделі, за винятком моделі індексу зростання кредитів, відповідають критеріям статистичної точності та достовірності.

Теоретичні значення відповідних індексів, які визначені за рівняннями (4.12–4.17) наведено в табл. 4.6, а їхні графіки на рис. 4.6.

Таблиця 4.6

Теоретичні значення індексів циклічності за фінансово-економічними показниками відповідно до гармонік Фур'є, %

Період (лаг), l	$I'_{\text{цикл}}(K_{\text{номін}})$	$I'_{\text{цикл}}(\text{МЗ})$	$I'_{\text{цикл}}\left(\frac{K}{\text{МЗ}}\right)$	$I'_{\text{цикл}}\left(\frac{K}{\text{ВВП}}\right)$
1	86,62	67,2	107,1	95,28
2	75,12	66,42	95,4	82,4
3	91,02	89,6	88,1	83,44
4	122,0	119,0	90,8	97,7
5	145,0	133,3	101,4	114,76
6	143,5	122,15	11,8	121,16
7	118,4	93,51	114,7	113,28

Як видно з наведених графіків, співпадає циклічність зміни ВВП у фактичних цінах, грошового агрегату МЗ, номінальних обсягів кредитів, відношення кредитів до ВВП. Аналогічний характер циклічності має і реальний ВВП, але його амплітуда коливань менша. Разом із тим фактично обернену тенденцію має циклічність левериджу за кредитами до грошового агрегату МЗ.

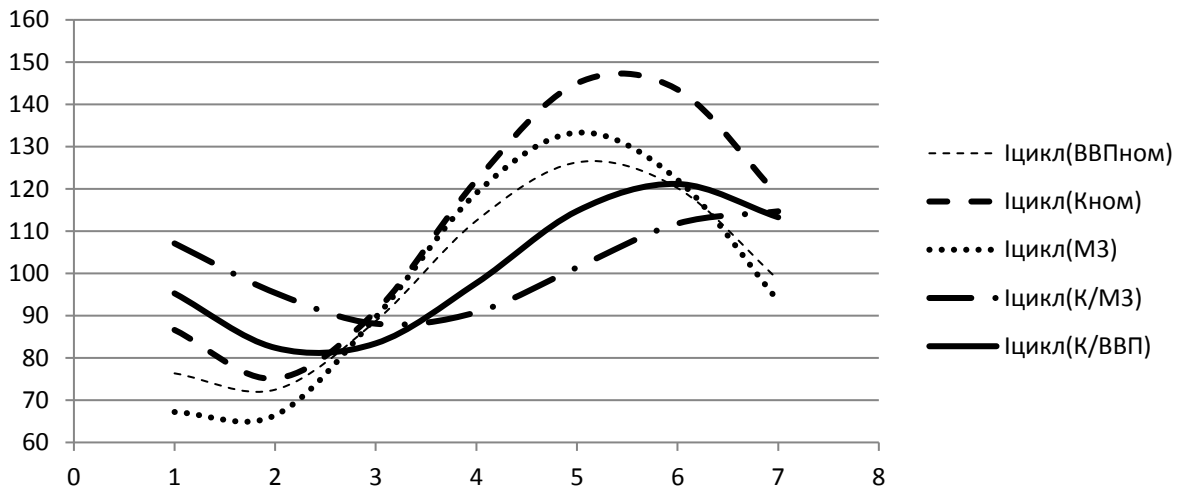

Рис. 4.6. – Теоретичні індекси циклічності за фінансово-економічними показниками відповідно до гармонік Фур'є для 7-річного циклу

Саме графіки циклічності, наведені за теоретичними значеннями, досить наглядно свідчать про чітку періодичність динаміки фінансово-економічних показників, при цьому за термінами циклічності фінансових показників, повторюючи циклічність зміни ВВП, має в більшості з них (за винятком кредитування та грошової маси) суттєво меншу амплітуду коливань.

Показник кредитування до МЗ має асиметричну циклічність, яка є протилежною до амплітуди зміни індексів абсолютних показників. Зміна теоретичних значень індексів циклічності (рис. 4.7) також відтворює вказані закономірності. За відносними показниками левериджу має місце запізнення або лаг на 2–3 роки.

Відтворена динаміка фінансових показників, а саме їхніх фактичних значень, тренду та динаміки значень із врахуванням циклічності показана на графіках (рис. 4.7–4.10).

Звертає на себе увагу те, що після кризи 2009 р. в Україні фактичне відновлення за кожним із вказаних показників проходило більш тривало, ніж це показує модельна величина. Таким чином, особливості протікання кожної зі стадій ділового циклу, закономірності їхнього взаємозв'язку з фінансовими циклами в Україні демонструють необхідність врахування з метою забезпечення гнучкості і формування амортизаційної здатності економіки наступного:

– в ролі сфери регулювання необхідно розглядати повний економічний цикл, а не окремі його негативні стадії – кризи і падіння ділової активності;

– необхідно враховувати, що інтенсивність та амплітуда падіння економічної активності на стадії рецесії визначається силою перегріву економіки, надзвичайною кредитною експансією на стадії зростання;

– можливості застосування інструментів регулювання обмежуються накопиченими макроекономічними дисбалансами, подолання яких є необхідною передумовою впровадження проактивної контрциклічної моделі макроекономічного регулювання;

– інструменти макроекономічної політики, які обмежують у фазі кризи ступінь впливу шокового фактора на економічні процеси, одночасно збільшують тривалість збереження ефекту від його негативного впливу на економіку, що, відповідно, збільшує тривалість спаду;

– актуальним є запровадження концепції забезпечення гнучкості фінансової системи, яка повинна сприяти згладжуванню динаміки ділового циклу, посиленню амортизаційної здатності економіки від впливу несприятливих шоків з мінімальною вартістю реакції, в тому числі шляхом подолання власних дисфункцій – зниження деструктивного стрімкого зростання боргового навантаження у всіх секторах економіки, подолання проциклічності фіскальної політики та політики банківського регулювання.

Графіки фактичних значень фінансових показників, їхніх тренду та значень з урахуванням циклічності

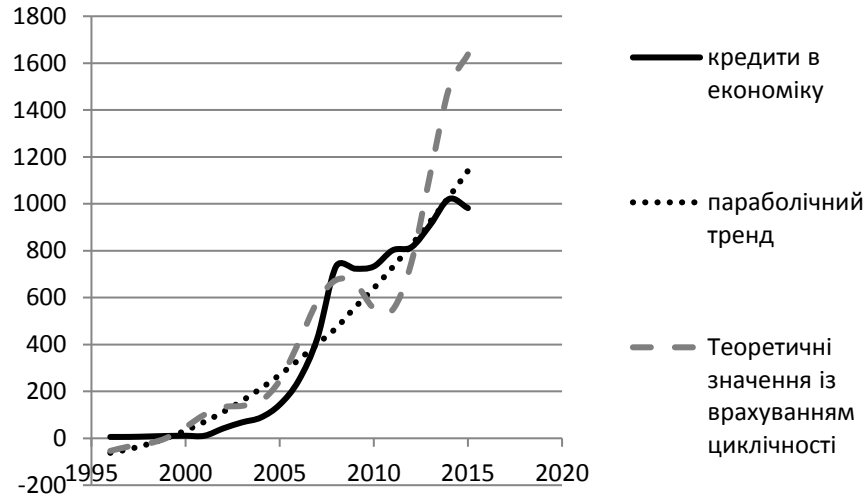

Рис. 4.7. – Обсяги кредитів в економіку, млрд грн

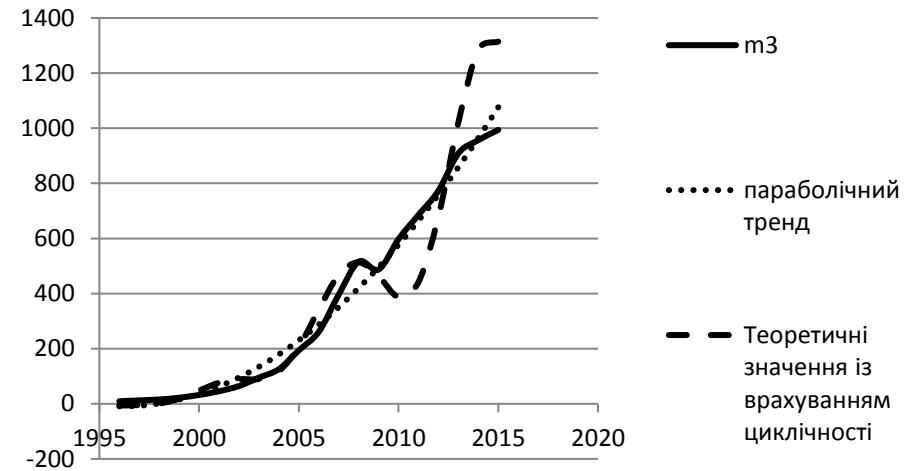

Рис. 4.9. – Грошовий агрегат М3, млрд грн

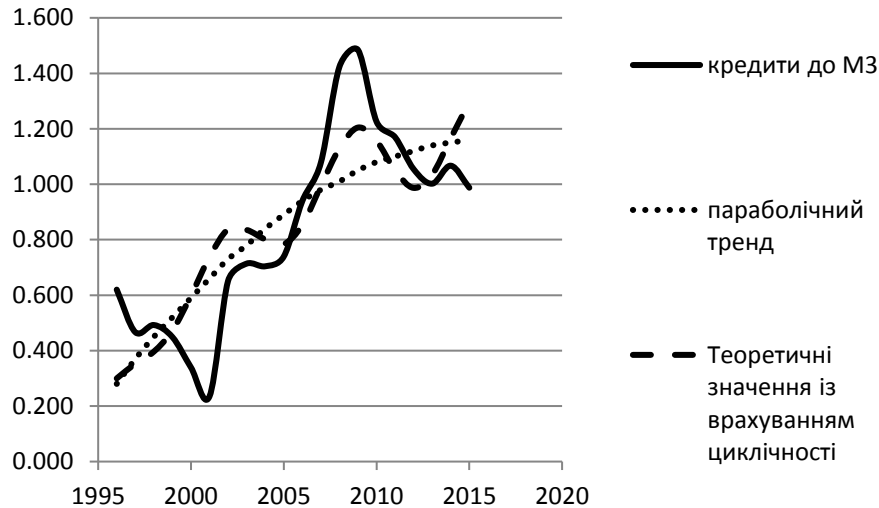

Рис. 4.8. – Показник відношення кредитів до М

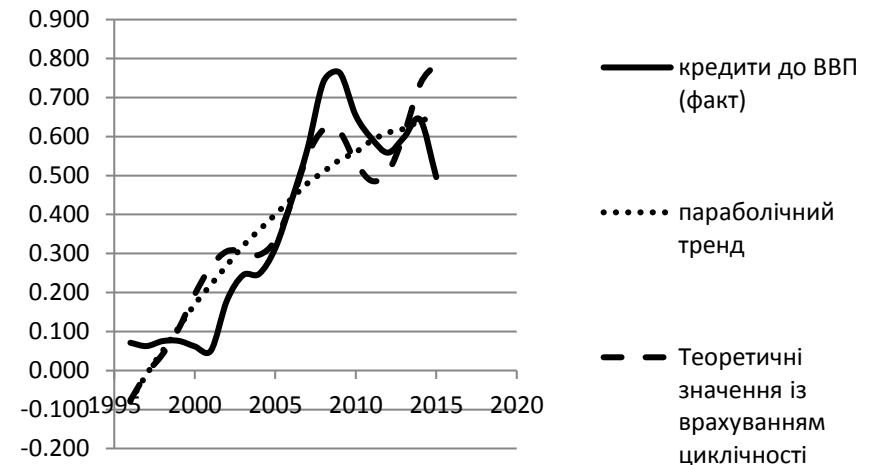

Рис. 4.10. Показник відношення кредитів до ВВП

4.3 Домінанти антикризової фінансової аналітики

Антикризове управління вже стало частиною механізму функціонування сучасної економіки циклічного розвитку. Криза не є раптовим та виключним явищем, вона є закономірним результатом недостатнього управління, в якому не створено або не використано всіх необхідних інструментів зменшення гостроти та наслідків кризи.

Необхідною умовою забезпечення ефективного антикризового управління підприємством є розробка методології та методики фінансового аналізу, визначення його можливостей щодо запобігання тяжких руйнівних наслідків кризи та зменшення їхнього впливу на життєдіяльність окремих підприємств й економіки в цілому.

Фінансовий аналіз як атрибут управління економікою є визначальним чинником обґрунтування управлінських рішень, але на етапі антикризового управління змінюються його доміанти, що пов'язане із особливими умовами управління: обмеженість часу для прийняття рішень, різка втрата вартості активів та посилення дефіциту ресурсів, що призводить до неплатоспроможності, несприятливої для підприємства поведінки бізнес-партнерів тощо. В цих умовах змінюються акценти в управлінні – пріоритетом стає відновлення платоспроможності, що забезпечує подальше існування підприємства.

Питання фінансового аналізу є предметом досліджень вітчизняних та закордонних вчених: Бернстайна Л.А., Білик М.Д., Бланка І.О., Єфімової О.В., Ковальова В.В., Мниха Є.В., Чумаченка М.Г., Шеремета А.Д., Хелфета Є. та інших. Водночас з цим в методологічному плані недостатньо досліджені питання фінансового аналізу в умовах антикризового управління і практичного використання цього інструментарію.

Дослідження питань визначення доміант фінансового аналізу в умовах антикризового менеджменту на основі збалансованості чистого грошового потоку з чистим прибутком для відновлення і забезпечення платоспроможності, фінансової стійкості.

Криза (krisis), у перекладі з грецької означає рішення, поворотний пункт і найчастіше використовується в контексті «різка зміна», «крутий злам». Економічна криза на підприємстві призводить до різкого зниження показників діяльності, їхньої невідповідності встановленим значенням, що, в остаточному підсумку може призвести до банкрутства. Це викликає необхідність прийняття

обґрунтованих і своєчасних управлінських рішень підвищеної складності, які в західній літературі входять у поняття кризовий менеджмент (crisis-management), а у вітчизняній – антикризове управління. Специфіка роботи кризового менеджера зв'язана, з одного боку, з обмеженістю часу й невизначеністю інформації, а, з іншого боку, ризиком втрати вартості ресурсів.

Антикризове управління підприємством звичайно розглядається як система управління, яка має комплексний характер, спрямований на запобігання або усунення несприятливих для бізнесу явищ за допомогою використання всього потенціалу сучасного менеджменту [17]. Основними засобами антикризового управління є моніторинг і діагностика стану підприємства, розробка стратегій, спрямованих на підвищення ефективності діяльності й досягнення стійкого фінансового стану.

Діагностика й моніторинг стану підприємства ґрунтуються на аналізі й постійному контролі за найважливішими узагальнюючими індикаторами: прибутком, робочим капіталом, чистим грошовим потоком, ліквідністю й платоспроможністю, фінансовою стабільністю, чистими активами. Система узагальнюючих показників деталізується в ряді абсолютних і відносних показників (коефіцієнтів), кожний з яких має своє рекомендоване значення. Відхилення фактичного результату від встановленого як такого, що рекомендується, є свого роду сигналом для обґрунтування управлінських рішень.

В умовах антикризового управління на перше місце висувуються завдання короткострокового характеру, спрямовані на зростання прибутку й грошових надходжень, що актуалізує значущість короткострокового фінансового планування. Складність і мобільність фінансових відносин варто враховувати при формуванні інформації в рамках фінансового планування. Цільові показники короткострокового фінансового планування: чистий прибуток, залишки коштів, баланс фінансових ресурсів, фінансовий стан розраховуються на основі певної інформації: виробничий потенціал, обсяги продукції (закупівля, виробництво, продаж), умови розрахунків, витрати, розподіл прибутку й ін. (рис. 4.11)

Наявність постійної загрози банкрутства внаслідок невиконання підприємством передбачених зобов'язань, дає підставу зробити висновок, що функціональне призначення короткострокового фінансового планування в умовах антикризового управління –

забезпечення й підтримка платоспроможності.

Підтримка платоспроможності підприємства на належному рівні забезпечується за рахунок збалансованості його вхідних і вихідних грошових потоків. Фінансова стабілізація неможлива без зниження залежності від зовнішніх джерел. Ці базові характеристики поточного фінансового планування – забезпечення платоспроможності й відновлення фінансової стабільності – є домінантами антикризового управління.

Першою домінантою фінансової аналітики як інструментарію антикризового управління виступає позитивний чистий грошовий потік від операційної і всієї діяльності. Логіка цього твердження базується на наступному:

по-перше, якщо грошовий потік має позитивне значення, то надходження грошових коштів більші, за вибуття, тобто усі зобов'язання були виконані;

по-друге, операційна діяльність – основний від діяльності, яка арифметично є більшою частиною підприємницької діяльності (її загального результату). Тобто, якщо загальний результат є позитивним, то й операційний також повинен мати позитивне значення.

Першою домінантою фінансової аналітики як інструментарію антикризового управління виступає позитивний чистий грошовий потік від операційної і всієї діяльності. Логіка цього твердження базується на наступному:

по-перше, якщо грошовий потік має позитивне значення, то надходження грошових коштів більші за вибуття, тобто усі зобов'язання були виконані;

по-друге, операційна діяльність – основний від діяльності, яка арифметично є більшою частиною підприємницької діяльності (її загального результату). Тобто, якщо загальний результат є позитивним, то й операційний також повинен мати позитивне значення.

Цей підхід знайшов відображення у діючих методичних рекомендаціях, затверджених органами виконавчої влади для відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом та застосування ліквідаційної процедури з метою повного або часткового задоволення вимог кредиторів [18].

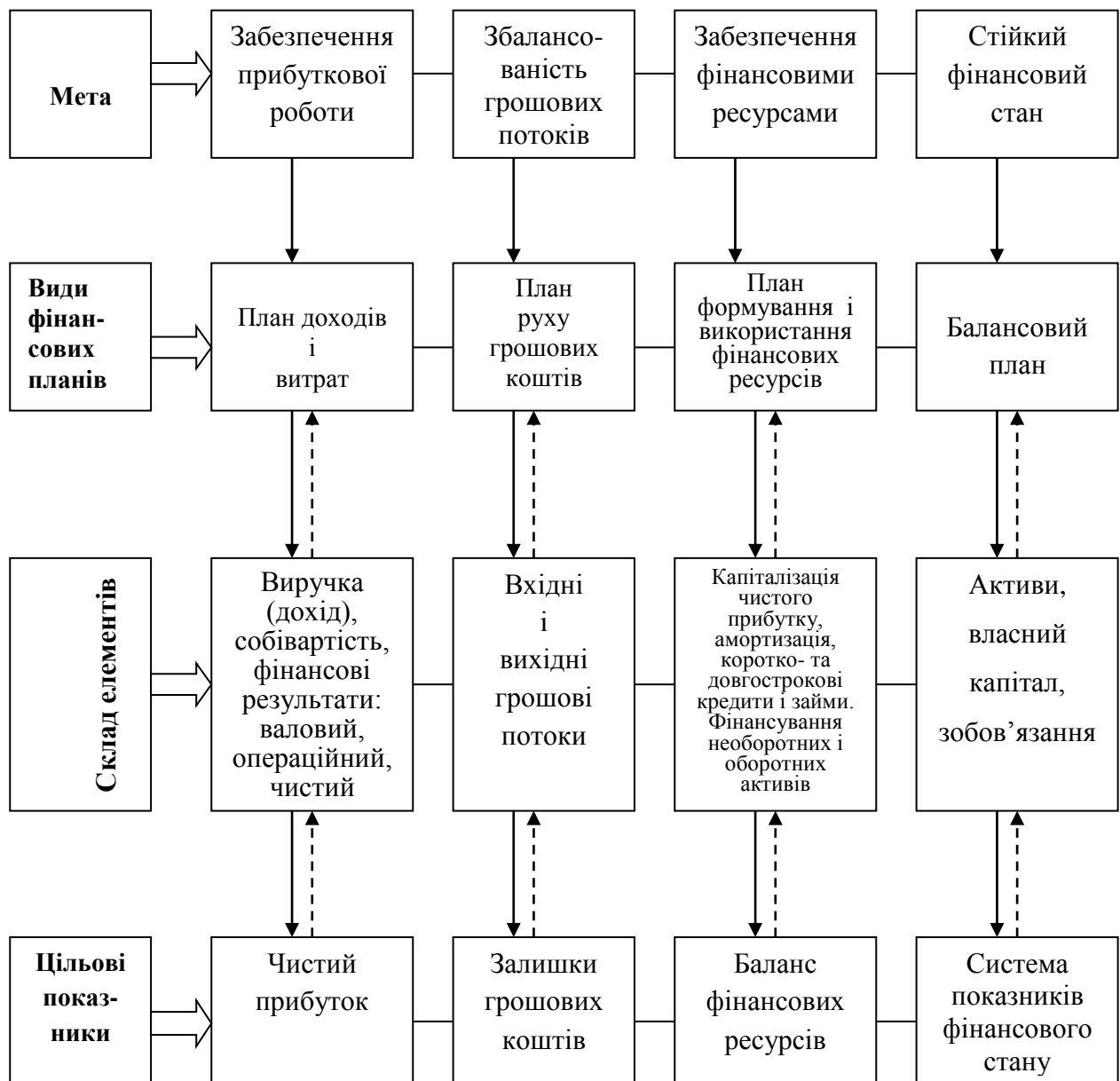

Рис. 4.11 – Логіко-структурна схема короткострокового фінансового планування в умовах антикризового управління

Таблиця 4.7

Якість управління підприємством на основі показника «чистий грошовий потік»

Якість управління	Вид діяльності	Значення чистого грошового потоку (+,-)
«добре»	операційна	+
	інвестиційна	-
	фінансова	-
«норма»	операційна	+
	інвестиційна	-
	фінансова	+

«криза»	операційна	-
	інвестиційна	+
	фінансова	+

У цілому слід відзначити, що використання показника чистий грошовий потік для оцінки роботи суб'єкта господарювання і висновків про якість управління є правомірним, а в умовах антикризового менеджменту – обов'язковим.

Чистий грошовий потік як динамічна величина балансується зі статичною величиною залишку коштів на початок і кінець звітного періоду наступним чином:

$$Q_1 + ЧГП = Q_2, \quad (4.18)$$

де, Q_1 – залишок коштів на початок періоду;

$ЧГП$ р – чистий грошовий потік за період;

Q_2 от – залишок грошових коштів на кінець періоду.

Результат чистого грошового потоку дає підстави робити висновки про роботу суб'єкта підприємницької діяльності: позитивна величина в динаміці свідчить про нормальну роботу, тобто забезпечення необхідної платоспроможності та фінансової стійкості. Негативна величина означає, що витрати підприємства перевищують надходження коштів, а збереження такого становища в тривалій перспективі призводить до неплатоспроможності і, відповідно, до можливого банкрутства підприємства.

Балансове рівняння зміни залишків коштів на кінець і початок періоду, з одного боку, і чистого грошового потоку – з іншого, наочно свідчить про значущість останнього в фінансовій аналітиці бізнесу і особливо антикризовому менеджменті. Наряду з цим слід висловити деякі міркування і зауваження відносно оцінки якості управління на основі чистого грошового потоку у розрізі видів діяльності.

Вхідні грошові потоки від операційної діяльності є ключовим показником спроможності генерувати грошові кошти для забезпечення операційної потужності підприємства, погашення позик, виплати дивідендів, здійснення нових інвестицій без залучення зовнішніх джерел[19]. Тому за операційною діяльністю однозначно позитивно оцінюється перевищення надходження над вибуттям (позитивне сальдо), оскільки це свідчить про прибутковість цієї діяльності, в тому числі й визначеній на касовій основі. І, нарешті, чистий грошовий потік по операційній діяльності безпосередньо

впливає на формування сальдо грошових потоків по підприємству в цілому (від усіх видів діяльності).

Інвестиції, які здійснюються з метою отримання доходу в майбутньому, прямо або побічно призводять до відтоку грошових коштів. Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку визначають інвестицію як «актив, що утримується підприємством для приросту капіталу» [19, с. 608]. Враховуючи, що надходження і вибуття грошових потоків переважно пов'язані з довгостроковими активами, негативне сальдо з інвестиційної діяльності слід оцінювати позитивно.

На нашу думку, значення чистого грошового потоку з фінансової діяльності неправомірно однозначно надавати як критерій оцінки якості управління. Фінансова діяльність відповідно до МСБО 7 «Звіт про рух грошових коштів» і НП(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» розглядається як діяльність, яка призводить до зміни розміру і складу власного і позикового капіталу. Досить складно однозначно оцінити позитивне чи негативне сальдо, у зв'язку з чим слід враховувати характер операції, тобто причини, що викликали ці зміни результату.

Так наприклад, надходження грошових коштів від розміщення акцій власної емісії призводить до збільшення власного капіталу і свідчить про те, що акціонерне товариство є прибутковим, оскільки випуск акцій законодавчо заборонений з метою покриття збитків товариства, фінансовий стан відповідає вимогам акціонерів, і вони хочуть реалізувати свої майнові інтереси. В цілому можна сказати, що підприємство є інвестиційно привабливим.

Збільшення власного капіталу є інструментом реалізації концепції збереження капіталу, що, в свою чергу, забезпечує безперервність діяльності суб'єкта господарювання.

Ще один приклад оцінки результату з фінансової діяльності пов'язаний з отриманням короткострокових кредитів, що призводить до надходження грошових коштів і збільшення поточних зобов'язань. Сам факт видачі кредиту, що свідчить про кредитоспроможність підприємства, призводить до збільшення майбутніх зобов'язань, які в разі їхнього невиконання будуть погашені за рахунок заставної вартості майна. І в першому, і в другому прикладах в результаті господарських операцій відбулося збільшення грошового потоку від фінансової діяльності, але інтерпретація цього різна.

Вибуття грошових коштів стосовно фінансової діяльності також

можна оцінити позитивно: наприклад, якщо підприємство систематично виплачує дивіденди грошовими коштами, то це свідчить про його хороший фінансовий стан, що позначається на зростанні його ринкової вартості і положенні на фондовому ринку.

Таким чином, чистий грошовий потік є критерієм оцінки видів діяльності і відповідно – якості управління. Крім того, чистий грошовий потік виступає інструментом аналітичної оцінки, що широко використовується в умовах антикризового управління у процедурі оцінки інвестиційних проектів і визначенні ринкової вартості майна в рамках дохідного підходу (метод дисконтованого грошового потоку), де використовуються такі показники: чиста приведена вартість (netpresentvalue – NPV), індекс прибутковості і термін окупності. Найважливішим із них є чиста приведена вартість:

$$NPV = PV_{M.G.P.} - I, \quad (4.19)$$

де, NPV – чиста приведена (справжня) вартість;

$PV_{M.G.P.}$ – приведена вартість (справжня) майбутніх грошових потоків;

I – розмір інвестицій.

Стосовно векторності грошових потоків ці показники будуть наступними:

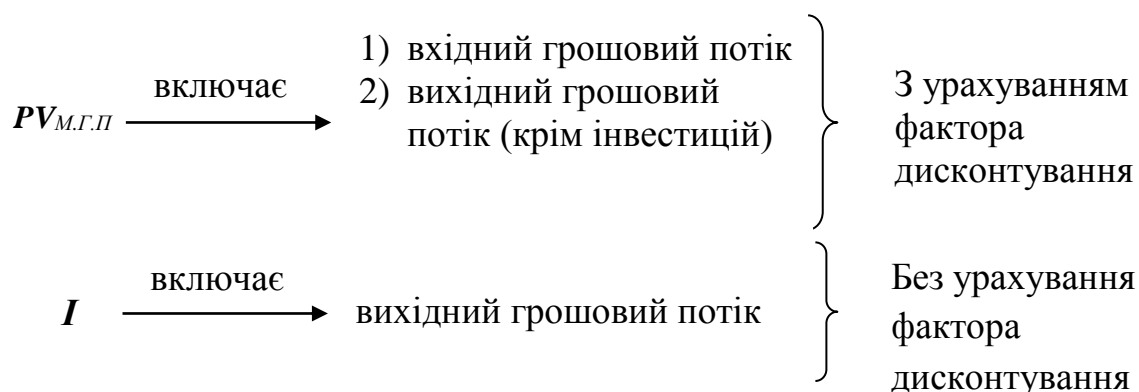

Рис. 4.12. – Векторність грошових потоків при розрахунку показника NPV

$PV_{M.G.P.}$ – приведена вартість майбутніх грошових потоків – дисконтована вартість позитивного грошового потоку (сальдо) в період експлуатації проекту. За своєю суттю ця величина являє собою дисконтовану вартість надходжень і вибуття грошових коштів,

пов'язаних з експлуатацією проекту, в результаті чого утворюється чистий грошовий потік.

Інвестиції – з позицій оцінки грошових потоків характеризують вибуття грошових коштів (прямо чи опосередковано).

Розглядаючи формулу розрахунку NPV, слід зазначити, що вона побудована за принципом зіставлення вхідних і вихідних грошових потоків, в результаті чого визначається сальдо або чистий грошовий потік з урахуванням вартості грошей у часі. Перший компонент формули – це надходження грошових коштів (+) та їхнє вибуття (–) не в повному обсязі (без урахування інвестицій), а другий – вибуття грошових коштів, пов'язаних з інвестиціями.

Одним із критеріїв прийняття проекту до реалізації є умова, що $NPV > 0$, тобто сальдо грошових потоків цих двох компонентів повинно бути позитивним, оскільки в цьому випадку інвестор може отримати додатковий дохід на вкладений капітал. Аналогічно і в оціночній діяльності метод дисконтування грошових потоків передбачає приведення майбутньої вартості (FV) чистого грошового потоку (сальдо), яке пов'язане з використанням конкретного виду майна, до справжньої вартості (PV). Отриманий результат є основою формування ринкової вартості об'єкта, що оцінюється в рамках доходного підходу.

Позитивний чистий грошовий потік закладено в основу розрахунку показника робочий капітал, який по своїй суті відображає потенційну платоспроможність. Цей показник, на нашу думку, можна вважати другою домінантою фінансової аналітики антикризового управління.

Здатність оплачувати свої зобов'язання виступає в ролі найважливішої ознаки ефективності управління фінансами підприємства: «Здатність підприємства платити за своїми зобов'язаннями у разі настання терміну платежу є ключовим визначальним чинником міцності фінансового стану підприємства» [20, с. 192].

Підприємство вважається нормально працюючим, якщо воно має робочий капітал, який визначається як різниця між поточними активами і поточними пасивами. Робочий капітал визначає потенційну платоспроможність суб'єкта господарювання. Цей взаємозв'язок проявляється, насамперед, через потоки грошових коштів: поточні активи відображають потенційне надходження грошових коштів протягом одного року (операційного циклу), а

поточні пасиви - потенційне вибуття грошових коштів внаслідок виконання зобов'язань. Різниця між цими складовими є потенційний чистий грошовий потік. Позитивна величина робочого капіталу відображає позитивний потенційний чистий грошовий потік, а негативна величина робочого капіталу - негативний потенційний грошовий потік.

Важливу роль робочий капітал відіграє не лише в оцінці фінансового стану суб'єкта господарювання та в механізмі ранньої діагностики загроз банкрутства, а й у формуванні його ринкової вартості. Це викликає необхідність дослідження питання історії виникнення поняття робочий капітал і сучасної практики його використання.

Перехід до використання цього показника у практичній діяльності підприємств України пов'язаний з періодом розвитку ринкових відносин, а сьогодні він використовується в різних методиках аналізу та оцінки діяльності підприємств.

Найчастіше цей показник має назви: робочий капітал, чисті поточні активи, чистий робочий капітал, оборотний капітал тощо[21, с. 143]:

1) оборотний капітал – Е.С. Хендрікс, М.Ф. Ван Бреда, TheCharteredInstituteofBankers (професійна організація банкірів);

2) чистий оборотний капітал – Річард Брейлі, Стюарт Майерс, Брігхем Ю., Гапенскі Л., Ченг Ф. Лі, Джозеф І. Фіннерті, Коласс Б.;

3) робочий капітал – Бернстайн Л.А., УолшКяран, Девід Міддлтон.

При цьому слід зазначити, що мова практично завжди йде про різницю між поточними активами (оборотними активами) і короткостроковими (поточними) зобов'язаннями (кредиторською заборгованістю).

Частіше за все в науковій літературі використовується термін оборотний капітал, який ототожнюється з робочим капіталом, що за визначенням Бернстайна Л.А. пов'язано з тим, що «деякі бізнесмени розглядають в якості робочого капіталу поточні активи» [22, с. 398]. У цьому зв'язку, Юджин Ф. Брігхем, досліджуючи історію появи цього терміна, відзначає його зв'язок зі старим коробейником-янкі, який навантажував свій фургон товарами і вирушав у дорогу, продаючи свої товари. Товари були його оборотним капіталом, оскільки саме їх він продавав або «обертав», щоб отримати свій прибуток» [23, с. 686].

Е.С. Хендрікс і М. Ф. Ван Бреда вказують, що «поняття оборотного капіталу як частини операційної діяльності підприємства набуло популярності в 40-х рр. і до сих пір нерідко використовується в практиці бухгалтерами США. Це поняття вперше було виведено в ARB 43 (AccountingResearchBulletin), де автори намагалися визначити його, пов'язуючи з поняттям операційного циклу, а не правила одного року»[24, с. 294].

Проблема розбіжності цих понять пов'язана з перекладом, але це може впливати на методи розрахунку зазначеного показника. В Україні ситуація погіршувалася ще й тим, що до 2005 р. в статистичних збірниках державного комітету статистики оборотні кошти ототожнювалися з робочим капіталом [21, с. 71].

Слід зазначити, що в методологічному плані показники «робочий капітал» (workingcapital) та «чисті поточні активи» (netcurrentassets) завжди рівні. Це було закріплено у раніше діючому МСБО 13 «Подання поточних активів і поточних зобов'язань»: «перевищення поточних активів над поточними зобов'язаннями часто називають «чистими поточними активами» або «робочим капіталом» [25, с. 218].

Зниження показника робочий капітал і особливо його від'ємне значення пов'язані з отриманням збитків. Залежність робочого капіталу від результатів господарської діяльності можна продемонструвати на прикладі торговельного підприємства.

На 1 січня по даним балансу запаси дорівнюють 3 000 грош. од., грошові кошти 2 000 грош. од. У січні підприємство продає всі запаси за 4 500 грош. од. і закупає товари у постачальників на 3 500 грош. од. Нескладні розрахунки показують, що робочий капітал на 1 січня складав 5 000 грош. од. ($3\ 000 + 2\ 000 - 0$), на 1 лютого – 6 500 грош. од. ($3\ 500 + 4\ 500 + 2\ 000 - 3\ 500$), тобто він збільшився на 1 500 грош. од. за рахунок прибутку. За січень у цього підприємства буде: дохід від реалізації 4 500 грош. од., собівартість реалізованої продукції 3 000 грош. од. і, відповідно, прибуток 1 500 грош. од.

Аналогічна ситуація залежності робочого капіталу прослідковується і на макрорівні (табл. 4.8). Наведені дані свідчать про збільшення збитку збиткових підприємств і зменшення сальдо фінансового результату (крім 2011 р.), а у 2014 р. має місце збиткове сальдо фінансового результату (166 414 млн грн). Така ж ситуація спостерігається станом на 1.01.2015 р., де робочий капітал має від'ємне значення (16 222 млн грн), за рахунок того, що поточні

пасиви (958 459 млн грн) були більшими, ніж оборотні активи (942 237 млн грн). Збільшення короткострокових зобов'язань, які переважно представлено комерційною кредиторською заборгованістю і короткостроковими кредитами, пов'язане зі зменшенням власного капіталу у зв'язку зі збитковістю промисловості України. На жаль, збитковість підприємств у 2015р. і 2016 р. (за 1 квартал) збільшилася і відповідно складала: 179 073,1 млн грн і 52 724,9 млн грн Ця негативна тенденція є загрозою національній безпеці України через економічну безпеку.

Фінансову аналітику доповнює показник «наявності власних оборотних коштів», який розраховується як різниця між власним капіталом, довгостроковими зобов'язаннями і необоротними активами. Цей показник, що історично використовується у вітчизняній теорії і практиці, знайшов відображення у діючих методиках фінансового аналізу, затверджених органами виконавчої влади.

Таблиця 4.8

Оцінка стану робочого капіталу у промисловості України

Показники	1.01. 2011	1.01. 2012	1.01. 2013	1.01. 2014	1.01. 2015
Оборотні активи, млн грн	629 020	706 448	789 188	755 927	942 237
Поточні пасиви, млн грн	594 274	639 140	722 552	688 313	958 459
Робочий капітал, млн грн	34 746	67 308	66 636	67 614	-16 222
Коефіцієнт загального покриття	1,06	1,12	1,09	1,10	0,98
Власний капітал, млн грн	424 869	526 119	700 321	703 240	579 219
Робочий капітал у % до власного капіталу	8,2	12,8	9,5	9,6	-2,8
Сальдо фінансового результату, млн грн прибуток (+), збиток (-)* у тому числі:	31 221,1	58 662,3	21 353,4	13 698,3	-166 414,0
Збиток збиткових підприємств, млн грн*	37 712,0	48 025,9	65 150,7	67 638,6	242 667,3

* за відповідний рік

Джерело [26]

Зіставлення методів розрахунку робочого капіталу і наявності власних оборотних коштів свідчить про те, що результат буде однаковим. У зв'язку з цим Уолш Кяран зазначає: «Наведемо й альтернативне визначення робочого капіталу: Робочий капітал = власний капітал + довгострокові зобов'язання – необоротні активи. Ця формула не так вже й часто використовується в спеціальній літературі, однак вона дозволяє добре усвідомити структуру капіталу компанії»[27, с. 46].

Такої ж думки дотримується Коласс Б., який наводить наступні формули розрахунку чистого оборотного капіталу [28, с. 47]:

1. Чистий оборотний капітал = оборотні кошти - короткострокова заборгованість.

2. Чистий оборотний капітал = постійний капітал - необоротні активи.

Показники робочий капітал і наявність власних оборотних коштів рівні. Це пов'язане з балансовим рівнянням: активи = власний капітал + зобов'язання. Виходячи з того, що зобов'язання залежно від терміну погашення поділяються на поточні (ПЗ) і довгострокові (ДЗ), це рівняння може бути перетворено наступним чином:

$$\text{Активи} = \text{Власний капітал} + \text{ПЗ} + \text{ДЗ}.$$

У свою чергу, «власний капітал» і «довгострокові зобов'язання» є «постійним капіталом» (ПК), а активи, залежно від терміну їхнього використання, поділяються на необоротні (НА) та оборотні (ОА). Тоді балансове рівняння набуває наступного вигляду:

$$\text{НА} + \text{ОА} = \text{ПК} + \text{ПЗ}$$

При рівності двох цих показників виникає питання необхідності використання кожного із них у діючій практиці антикризового управління, що буде пов'язане з функціональним призначенням кожного з показників.

Робочий капітал відображає потенційну платоспроможність через потенційні грошові потоки: вхідні та вихідні, і як результат – чистий грошовий потік.

Наявність власних оборотних коштів (НВОК) дає можливість дослідити розподіл джерел фінансування активів підприємства, що використовуються при визначенні типу фінансової стійкості.

Це твердження розглянемо на умовному прикладі (табл. 4.9).

Робочий капітал: 1 підприємство $600 - 300 = 300$ (грош. од.);

2 підприємство $400 - 700 = -300$ (грош. од.);

НВОК: 1 підприємство $650 + 50 - 400 = 300$ (грош. од.);

2 підприємство $250 + 50 - 600 = -300$ (грош. од.).

Використовуючи показник робочий капітал можна зробити наступні висновки. Перше підприємство потенційно платоспроможне, у нього позитивний потенційний чистий грошовий потік +300 грош. од. Друге підприємство – потенційно неплатоспроможне, у нього чистий потенційний грошовий потік має від’ємне значення і складає – 300 грош. од. Іншими словами, підприємство 2 не зможе виконати поточних зобов’язань на цю суму, і відповідно це загроза можливого банкрутства.

Використовуючи показник «наявність власних оборотних коштів» визначимо джерела фінансування активів кожного підприємства. При цьому слід уточнити, що цільовим призначенням довгострокових кредитів є необоротні активи.

Таблиця 4.9

Склад активів та пасивів двох підприємств(грош. од.)

Активи	Підприємство		Пасиви	Підприємство	
	1	2		1	2
Необоротні активи	400	600	Власний капітал	650	250
Оборотні активи	600	400	Довгострокові зобов’язання*	50	50
			Поточні зобов’язання	300	700
Разом	1000	1000	Разом	1000	1000

* Довгострокові зобов’язання представлено довгостроковими кредитами

У підприємства 1 з 650 грош. од. власного капіталу для фінансування необоротних активів буде використано 350 грош. од., а решта (300 грош. од.) – для фінансування оборотних активів. Непокрита сума оборотних активів (300 грош. од.) буде профінансована за рахунок поточних зобов’язань в сумі 300 грош. од.

У підприємства 2 зарахунок довгострокових зобов’язань (50 грош. од.) і власного капіталу (250 грош. од.) може бути покрито необоротних активів на суму лише 300 грош. од. Частина необоротних активів, що залишилася ($600 - 300 = 300$ грош. од.) буде покрита поточними зобов’язаннями в сумі 300 грош. од. Оборотні активи у сумі 400 грош. од. будуть покриті короткостроковими пасивами, що залишилися не розподіленими раніше ($700 - 300 = 400$ грош. од.).

Таке тлумачення дає можливість зробити висновок, що коли

наявність власних оборотних коштів має позитивне значення, то результат свідчить про розмір оборотних активів, які покрито за рахунок власного капіталу.

Якщо результат має інше негативне значення, то це свідчить про величину необоротних активів, яка покрита за рахунок поточних зобов'язань. Така ситуація не є нормальною, вона критична, часто вимагає проведення заходів з антикризового управління. Якщо таку ситуацію не виправити, то її наслідком буде банкрутство підприємства. Це пов'язано з тим, що для покриття необоротних активів (термін використання яких більше 1 року) використовуються поточні зобов'язання (термін погашення яких не більше 1 року). Рано чи пізно підприємство не впорається з цією ситуацією. Аналітичне обґрунтування рішень з розв'язання подібних ситуацій є ще однією домінантою антикризового управління.

Нормальним для бізнесу є положення, коли частка оборотних активів покривається за рахунок власного капіталу, що можливо при позитивному значенні показника «наявність власних оборотних коштів». Мінімальна величина цього фінансування, відповідно до вітчизняних регуляторів, складає $> 10\%$. Іншими словами, більше 10% оборотних активів повинно бути покрито за рахунок власних коштів, що відповідає нормальному типу фінансової стійкості.

Позитивний чистий грошовий потік і зростання робочого капіталу не можливі без прибутку, тобто такої діяльності, коли дохід більший, ніж витрати. У ринковій економіці важливу роль відіграє прибуток, що є метою інвестування коштів у підприємницьку діяльність, джерелом забезпечення економічних інтересів власників підприємства і фінансування його безперервної діяльності, найважливішим показником, що характеризує результати господарської діяльності і, відповідно, якість управління підприємством, особливо антикризового. Фінансовий аналіз прибутковості діяльності є необхідною вимогою і важливою домінантою антикризового управління.

Фінансовий результат визначається шляхом порівняння показників доходів і витрат, формується у системі фінансового обліку на основі принципу нарахувань, відповідно до якого результати операцій і інших подій визнаються за фактом їхнього здійснення, незалежно від часу отримання або сплати грошей. Метод нарахувань дає можливість наблизити у часі момент визнання доходів і витрат, точніше вирахувати фінансовий результат, прогнозувати майбутні

грошові потоки.

Відображення господарських операцій за фактом їхнього звершення призводить до того, що фінансовий результат «відривається» від грошових потоків, в результаті чого у підприємства може мати місце така ситуація: прибуток є, а коштів немає або їх менше, ніж потрібно для виконання своїх зобов'язань, що, при тривалому наростанні боргів, може призвести підприємство до банкрутства.

Розбіжність величини фінансового результату з рухом грошових коштів пов'язана, насамперед, з тим, що перший визначається на основі методу нарахувань, а другий – на касовій основі. При зіставленні цих двох величин у короткостроковому періоді вони найчастіше істотно не збігаються. Д. Хан з цього приводу зауважує: «Чим коротше розглянутий період, тим сильніше можуть відрізнятись ...сальдоплатежів і балансовий результат» [29, с. 75]. У довгостроковому періоді (як мінімум 10 років) ці відхилення повинні бути менш помітні: «При зіставленні звітів за 10-річний період багато важливих показників виявляються приблизно однаковими ... Якщо при цьому виявиться значна розбіжність, тоді величину прибутку ... слід вважати недостовірною» [30, с. 275 п – 276].

Важливу роль в регулюванні цього процесу відіграє «монетизація прибутку», тобто його наповнення грошима. Сутнісні характеристики цього процесу базуються на понятті монетарні статті, передбаченому міжнародними стандартами фінансової звітності та національним стандартом П(С)БО 21 «Вплив зміни валютних курсів». Відмінною рисою монетарних статей є їхнє грошове утримання (наявність, очікуване отримання або сплата) у фіксованій або визначеній сумі. Чим вище ступінь монетизації доходу і, відповідно, прибуток, тим менше відхилень між результатом і сальдо грошових потоків, тим реальніше можливість своєчасного і повного погашення зобов'язань підприємством і продовження його діяльності (рис. 4.13).

Сталий розвиток підприємства у довгостроковій перспективі можливий тільки у випадку збалансованості чистого прибутку і чистого грошового потоку. При меншій розбіжності між ними, більше довіра до прибутку.

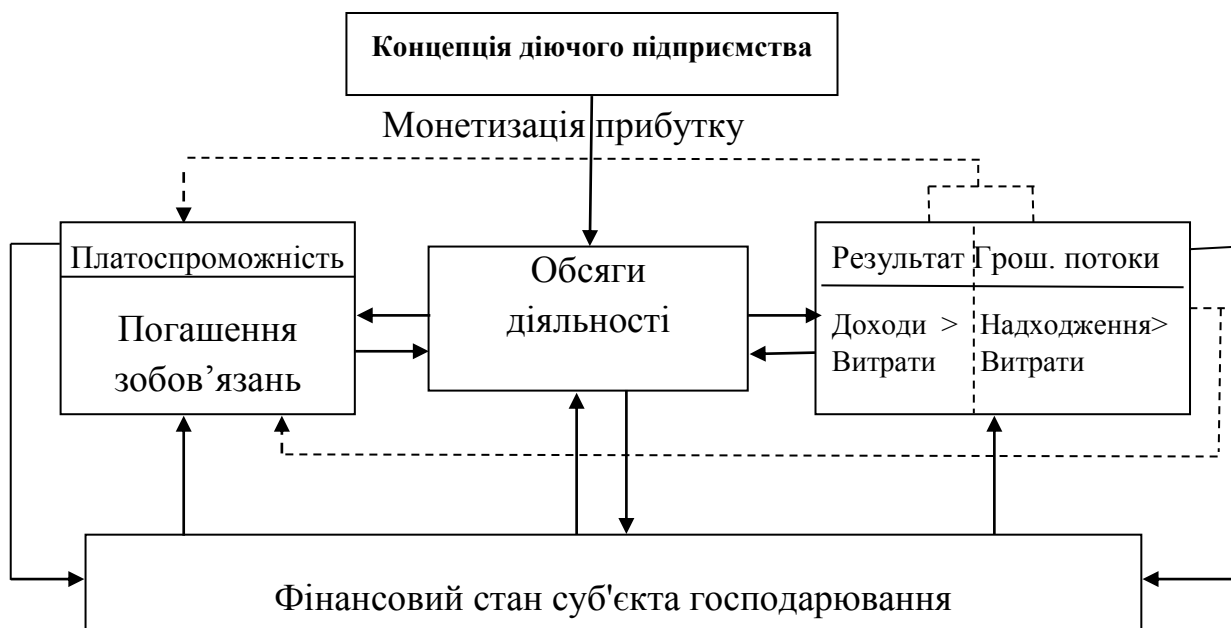

Рис. 4.13. – Взаємодія найважливіших елементів підсистеми фінансового стану суб'єкта господарювання в умовах антикризового управління

Виходячи з цього, вкрай необхідне введення в аналітичну практику коефіцієнта «монетизації» як співвідношення позитивного грошового потоку до чистого прибутку, а також позитивного чистого грошового потоку від операційної діяльності до прибутку від операційної діяльності.

Коефіцієнт «монетизації» буде характеризувати забезпеченість грошовими коштами фінансового результату як джерела фінансування розвитку підприємства і фінансової незалежності. Цілком очевидно, що цей коефіцієнт немає сенсу у разі від'ємного значення чистого грошового потоку і збитку. У цьому випадку слід розраховувати розбіжність між цими показниками.

В умовах застосування досить великої кількості методик аналізу фінансового-господарської діяльності, затверджених органами виконавчої влади, критично значущою є невідповідність назви, формул розрахунку та рекомендованих значень і взаємних узгоджень між цими методиками [31, с. 18]. Все це знижує дієвість використання аналітичного інструментарію, особливо в умовах обмеженості часу і ресурсів. У зв'язку із цим необхідним є використання однакової термінології, формул розрахунку, рекомендованих значень (мінімальних і максимальних) з урахуванням галузевих особливостей, усунення дублювання і невідповідності між рекомендованими значеннями окремих

показників.

Таким чином, домінантами фінансової аналітики в умовах антикризового управління є:

1) позитивний чистий грошовий потік по підприємству, у тому числі по операційній діяльності, який свідчить про фактичну платоспроможність підприємства, її ефективність, в тому числі і на касовій основі;

2) робочий капітал, позитивна величина якого свідчить про потенційну платоспроможність через вхідні, вихідні та чистий грошові потоки;

3) наявність власних оборотних коштів, позитивна величина яких свідчить про розмір оборотних активів, покритих за рахунок власного капіталу, що відповідає нормальному типу фінансової стійкості;

4) прибуток як показник ефективності діяльності, розрахований на основі методу нарахувань, з обов'язковим її тезавруванням, що забезпечує стабільність бізнесу, підвищує фінансову незалежність і відповідно перспективну платоспроможність. З метою характеристики забезпеченості фінансового результату грошовими коштами як джерела фінансування слід використовувати коефіцієнт монетизації як співвідношення позитивного чистого грошового потоку до чистого прибутку;

5) підвищення дієвості інструментарію фінансового аналізу в умовах антикризового управління неможливе без наведення «ладу» у діючих методиках фінансового і економічного аналізу, затверджених органами виконавчої влади. Мова йде про узгодженість термінології, формул розрахунку, рекомендованих значень (мінімальних і максимальних) з урахуванням галузевих особливостей та інше.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bernanke B. Nonmonetary Effects of the Financial Crisis in Propagation of the Great Depression / Bernanke Ben S. // American Economic Review. –1883. - 73(3). P. 257-276.
2. Bernanke B. The Financial accelerator in a quantitative business cycle framework / Bernanke Ben S., Mark Gertler, Simon Gilchrist/ In Handbook of Macroeconomics. Amsterdam: Elsevier, 1999. - PP. 1341-1393.
3. Bernanke B. Inside the Black Box: The Credit Channel of Monetary Policy Transmission/ Ben S. Bernanke, Mark Gertler// Journal of Economic Perspectives. – 1995. - 9(4). – PP. 27-48.

4. Minsky H. The Financial Instability Hypothesis: an Interpretation of Keynes and Alternative to Standard Theory/ Hyman P. Minsky// Challenge. - 1977 (March–April). – PP. 20–27.
5. Borio C. Towards an operational framework for financial stability: ‘fuzzy’ measurement and its consequences/ Borio C, M. Drehmann/ 12th Annual Conference of the Central Bank of Chile, Financial stability, monetary policy and central banking 2008, 6–7 November, Santiago.
6. Borio C. The financial cycle and macroeconomics: What have we learnt?/ Claudio Borio / BIS Working Paper 395, 2012.
7. Beck T., Gets the Credit? And Does It Matter? Household vs. Firm Lending across Countries,”/ Beck T., B. Büyükkarabacak, F. Rioja, N. Valev // Journal of Macroeconomics Contributions. – 2012. - 12(1).
8. Financial Fragility in the Great Moderation [Electronic resource]/ Dirk Bezemer, Maria Grydaki. - Access mode: <http://www.storre.stir.ac.uk/bitstream/1893/21134/1/>
9. Frait J. Financial Stability, Systemic Risk and Macroprudential Policy/ Frait J., Komarkova Z. / Thematic Article. Financial Stability Report 2010/2011. - Czech National Bank, 2011. - P. 96–111
10. Borio C. Global imbalances and the financial crisis: link or no link / C. Bario, P. Disayat / BIS Working Papers, Monetary and Economic Department, 2011.
11. Serven L. Macroeconomic Uncertainty and Private Investment in LDCs: an Empirical Investigation / L. Serven // Working Paper No. 2035, 1998.
12. Claessens S. Financial cycles: what? How? When? / S. Claessens, M. Kose, M. Terrons // IMF Working paper /11/76, 2011.
13. Fabio Fornari and Livio Stracca What does a financial shock do? First international evidence [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecbwp1522.pdf>
14. Freystatter H. Essays on small open economy macroeconomics [Electronic resource]/ Hanna Freystatter. – 2012. - Access mode: <http://www.suomenpankki.fi/pdf/170108.pdf>
15. The anatomy of standard DSGE models with financial frictions [Electronic resource]/ Michal Brzoza-Brzezina, Marcin Kolasz, Krzysztof Makarski. – 2010. - - Access mode: https://www.nbp.pl/badania/konferencje/2010/challenges2010/brzoza_kolasa_makarski.pdf
16. Schularick M. Credit Booms Gone Bust: Monetary Policy, Leverage Cycles, and Financial Crises [Electronic resource]/ Moritz Schularick, Alan M. Taylor. - 2011. - Access mode: <http://www.nber.org/papers/w15512>
17. Бланк И.А. Управление финансовой безопасностью предприятия/ И. А. Бланк. – К.: Ника-Центр, 2004. – 776 с.
18. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства. Наказ

- Міністерства економіки України №14 від 19.01.2006 р.[Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/v1361665-10>
19. Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку 2000/Перекл. з англ. за ред. С.Ф. Голова. – К.: Федерація професійних бухгалтерів і аудиторів України, 2000. – 1272 с.
 20. Бухгалтерський аналіз: (Рекомендовано Інститутом банківського дела) / Пер. с англ. С.М. Тимачева; под ред. М.А. Гольцберга, Л.М. Хасан-Бек. – К.: Торгово-видавниче бюро ВНУ, 1993. – 427 с.
 21. Іонін Є.Є. Фінансова аналітика сучасного бізнесу: [монографія]/ Є.Є. Іонін, М.М. Овчинникова. – Донецьк: ДонНУ, 2012. – 304 с.
 22. Бернстайн Л.А. Аналіз фінансової звітності: Теорія, практика і інтерпретація: пер. с англ. / Л. А. Бернстайн. – М.: Финансы и статистика, 1996. – 624 с.
 23. Бригхем Ю. Ф. Енциклопедія фінансового менеджменту/ Ю. Ф. Бригхем; сокр. пер. с англ.: А. А. Арзуманова, С. В. Власенко, В. Д. Медвинской и др.; Рос. акад. гос. службы при Президенте Рос. Федерации. – 5-е изд. – М.: РАГС, 2007. – 815 с.
 24. Хендриксен Елдон С. Теорія бухгалтерського обліку / Елдон С. Хендриксен, Михаел Ф. Ван Бреда; пер. с англ. пятого изд. И. А. Смирновой; под ред. Я. В. Соколова. - М.: Финансы и статистика, 1997. – 576 с.
 25. Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку/Перекл. з англ. за ред. С.Ф. Голова. – К.: Федерація професійних бухгалтерів і аудиторів України, 1998. – 736 с.
 26. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>
 27. Уолш Кяран. Ключові фінансові показники. Аналіз та управління розвитком підприємства: пер. з англ./Кяран Уолш. – К.: Всеуито; Наукова думка, 2001. – 367 с.
 28. Коласс Б. Управление фінансовою діяльністю підприємства. Проблемы, концепции и методы: учеб. пособие: пер. с франц. / Б. Коласс; под ред. проф. Я.В. Соколова. – М.: Финансы; ЮНИТИ, 1997. – 576 с.
 29. Хан Д. Планирование и контроль: концепция контроллинга: Пер. с нем./ Д. Хан.; под ред. и с предисл. А.А. Турчака, Л.Г. Головача, М.Л. Лукашевича. – М.: Финансы и статистика, 1997. – 800 с.
 30. Котлл С. «Аналіз цінних паперів» Грэма і Додда: пер. с англ. /С. Котлл, Р. Мюррей, Ф. Блок. – М.: Олимп-Бизнес, 2000. – 704 с.
 31. Іонін Є. Проблемні аспекти фінансового аналізу в умовах впровадження в Україні Міжнародних стандартів фінансової звітності і аудиту/Є.Іонін//Аудитор України, 2013. - № 2, С. 17-22

РОЗДІЛ 5

ЕКОЛОГО-ЕНЕРГЕТИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ВЕКТОРИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

5.1 Оцінка збалансованості еколого-економічного розвитку

Проблема збалансованого еколого-економічного розвитку посідає пріоритетне місце серед проблем економічного розвитку. Зростання обсягів суспільного виробництва, істотне збільшення екстенсивності та інтенсивності матеріально-енергетичних потоків між економічною та екологічною системами зумовлюють низку небезпечних реакцій екосистем та дисбалансів у споживанні та відтворенні ресурсів. Особливу роль у формуванні такого впливу відіграє промисловість. Промислове техногенне навантаження на довкілля перевищує її можливості в розсіюванні, централізації і поглинанні шкідливих відходів, викидів і стоків, а також у відтворенні природних ресурсів. Крім того, поглиблюється загроза споживчого відношення до природних ресурсів, коли їхнє використання відноситься до економічної сфери, а охорона природи традиційно до неекономічної, що не дозволяє оцінити прямі та непрямі впливи економічної діяльності та адекватно імплементувати результати оцінки в практику.

Тому виникає необхідність розробки методики оцінки збалансованості еколого-економічного розвитку систем господарювання, яка враховує основні принципи стратегії сталого розвитку. Проблемами еколого-економічного розвитку, аналізу стану навколишнього середовища займалися такі зарубіжні та вітчизняні вчені, як В. Данилов-Данильян, К. Лосєв, Л. Мельник, Л. Хенс, Е. Гірусов, І. Сотник, В. Тарасова та інші. Поряд з тим залишаються актуальними питання збалансованості еколого-економічного розвитку, методів стимулювання та заохочення підприємств до екологічно безпечної діяльності.

Перехід до екологічно збалансованого економічного розвитку полягає в ліквідації залежності між економічним ростом і деградацією навколишнього середовища за рахунок підвищення ефективності використання природно-ресурсного потенціалу, удосконалення організаційно-економічної системи управління виробництвом тощо. Усвідомлення необхідності реалізації

вищевказаних процесів світовим співтовариством привело до того, що в 1992 р. на конференції ООН у Ріо-де-Жанейро була прийнята концепція сталого розвитку. Визначення сталого розвитку представлено Комісією Брундтланд, що звучить у такий спосіб: сталий розвиток – це такий розвиток, що задовольняє потреби сучасних поколінь, не ставлячи під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти свої власні.

Тобто збалансованим (сталим) розвитком є такий розвиток країн і регіонів, коли економічне зростання, матеріальне виробництво і споживання, а також інші види діяльності суспільства відбуваються в межах, які визначаються здатністю екосистем відновлюватися, поглинати забруднення і підтримувати життєдіяльність сучасного та майбутніх поколінь.

Однією з проблем забезпечення збалансованого розвитку в Україні є недостатня інформаційна підтримка та відсутність чітких критеріїв такого розвитку на мікрорівні, адже сучасні підприємства не завжди чітко розуміють, що означає «сталий розвиток» саме для них, та які саме показники збалансування його відображають. Більшість підприємств розглядають цю концепцію як загрозу для фактично безкоштовного (в Україні) доступу до природних ресурсів і обмеження в можливостях розвитку.

У той же час концепція екологічно збалансованого розвитку пов'язує три підсистеми – соціальну, економічну та екологічну (або природну) і розкриває принципи розвитку. З метою подальшого дослідження доцільно розділити ці системи, виділивши як об'єкти вивчення структурно-функціональні елементи цих систем (суспільство, економіка, природа) і групи відносин між ними:

- соціально-економічні (людина, суспільство і суспільне виробництво);
- соціально-екологічні (людина, суспільство і природне довкілля);
- еколого-економічні (економіка і природне середовище).

Об'єктом економічних досліджень в контексті концепції сталого розвитку є саме еколого-економічні відносини і еколого-економічна підсистема, тому що в рамках цієї підсистеми виявляються в найбільш загостреному вигляді протиріччя між економікою і природним середовищем.

Еколого-економічні відносини можна досліджувати на різних рівнях управління економікою:

- відносини домогосподарства з навколишнім природним середовищем в плані безпосереднього використання природних ресурсів з метою задоволення особистих потреб і розміщення відходів споживання в довкіллі;
- відносини між господарюючими суб'єктами (підприємством, організацією) і навколишнім природним середовищем в плані використання природних ресурсів і умов з метою виробництва і розміщення відходів виробництва;
- відношення між групою господарюючих суб'єктів, розташованих на цій території, і територіальним біосферним комплексом в плані спільного використання природно-ресурсного потенціалу території, включаючи асиміляційний потенціал природного середовища з метою забезпечення соціальних і економічних потреб населення цієї території та експорту результатів виробництва тощо.

Необхідно зазначити, що забезпечення високої економічної ефективності з позиції господарюючих суб'єктів зовсім не означає підвищення ефективності економіки регіону в цілому, оскільки при цьому виникає велика витрата природних ресурсів і підвищується забруднення довкілля. Таким чином, стратегія збалансованого розвитку будується на принципі раціоналізації з екологічної і економічної позицій дії господарської діяльності на довкілля. Це передбачає створення такої моделі господарювання, яка дозволила б мінімізувати сукупні витрати економічних суб'єктів і суспільства на виробничу і природоохоронну діяльність.

При цьому кожна природоексплуатуюча господарська одиниця повинна, окрім виробництва матеріальних цінностей, одночасно брати участь у відтворенні природних благ (відновлювати порушені землі, вирубані ліси, забруднені водоймища) і у відновленні асиміляційних можливостей природного середовища.

Відповідно до такої вимоги необхідно сформулювати науково-обґрунтовану систему оцінки забезпечення еколого-економічної збалансованості з урахуванням принципової формули ланцюга оцінки сталого розвитку: дія впливу економічної діяльності – оцінка реакції екосистем – оцінка процесів відновлення та встановлення порушеного еколого-економічного балансу розвитку.

Реалізація цієї концепції можлива за наступних умов:

- встановлюються кордони використання природних ресурсів і

- забруднення природного довкілля;
- природні ресурси отримують вартісну оцінку з урахуванням екологічних витрат на відтворення відновних та заміщення невідновних ресурсів;
 - економічна система забезпечує ефективність використання кожної одиниці природних ресурсів;
 - усвідомлюється суспільна відповідальність за формування і здійснення екологічної політики;
 - гарантується достовірність інформації.

Можна передбачити, що різні види природних комплексів території характеризуються різною екологічною сталістю, а отже, мають різну ємність припустимого екологічного навантаження. Звідси, кожна територія має свою екологічну ємність і припустиме екологічне навантаження, залежне від здатності довкілля до асиміляції шкідливих відходів і відтворення природних ресурсів.

Тому оптимізація взаємодії виробничої і природної систем передбачає приведення у відповідність масштабів і форм господарювання з природними можливостями території. В цьому випадку екологічну ємність території можна визначити як граничну можливість природного середовища протидіяти антропогенній дії господарської діяльності, як здатність певної еколого-економічної системи забезпечувати екологічну рівновагу на цій території.

При зіставленні екологічної ємності еколого-економічної системи з фактичним екологічним навантаженням можна встановити міру розбалансованості території з позиції розвитку економіки, соціальної сфери і деградації довкілля.

Рядом авторів основним напрямом забезпечення збалансованості розвитку промислового виробництва та природного середовища розглядається обмеження економічного розвитку. В той же час приведення у відповідність «швидкостей екологічного звороту» в різних галузях зі швидкостями «звороту елементів екосистеми», на яких базуються ці галузі, не обов'язково вимагає обмеження економічного зростання, а лише вказує на нові вимоги оптимального розміщення продуктивних сил, трансформації галузевої структури виробництва і екологізації технологій.

Питання індикаторів збалансованого еколого-економічного розвитку складне, над ним працюють багато міжнародних інституцій, але до цього часу не розроблено універсального індикатора чи групи

індикаторів, які дали б змогу адекватно оцінити ступінь збалансованості. Водночас проблема залежно від рівня об'єкта, що розвивається, має два аспекти, які суттєво відрізняються підходами щодо оцінювання.

По-перше, необхідно оцінити фактичну ціну збалансування розвитку, і в цьому контексті принципово важливі два моменти: наскільки ефективно використовується людський капітал та як при цьому використовується природний капітал.

По-друге, співставлення ціни збалансування еколого-економічного розвитку повинно відбуватись з урахування факторів часу, інфляційних очікувань та принципів розширеного відтворення. На цих підставах запропоновано методика оцінки еколого-економічної збалансованості на рис 5.1.

Необхідно відзначити, що конкретні види функцій між показниками будуть відрізнятись залежно від рівнів управління еколого-економічним розвитком, періоду оцінки та наявності фактичних даних.

Перевагою такого підходу є практична універсальність застосування на рівні виробничих комплексів, галузі, регіону, країни.

Крім зазначеного критерію збалансованого розвитку, можна виокремити ряд інших важливих індикаторів:

- зростання добробуту і якості життя населення (показники доходів, здоров'я, тривалості життя, освіченості тощо);
- зменшення в абсолютних та відносних показниках використання природних ресурсів у виробництві;
- збільшення використання заміників невідновних природних ресурсів;
- застосування механізмів прогнозування наслідків економічної діяльності з метою запобігання негативних тенденцій.

Досягнення бажаних показників звісно обмежуються багатьма факторами, серед яких:

- територіальні обмеження;
- біопродуктивна (екологічна) місткість природного середовища;
- асиміляційна місткість природного середовища;
- зростання народонаселення.

Недостатньо ефективно функціонують органи влади в сфері екологічної безпеки, що призводить до посилення тіньових корупційних схем: підприємствам дешевше й легше сплатити

штраф за забруднення навколишнього середовища раз на рік (або неофіційні платежі приватним особам), ніж інвестувати в зміни технології виробництва.

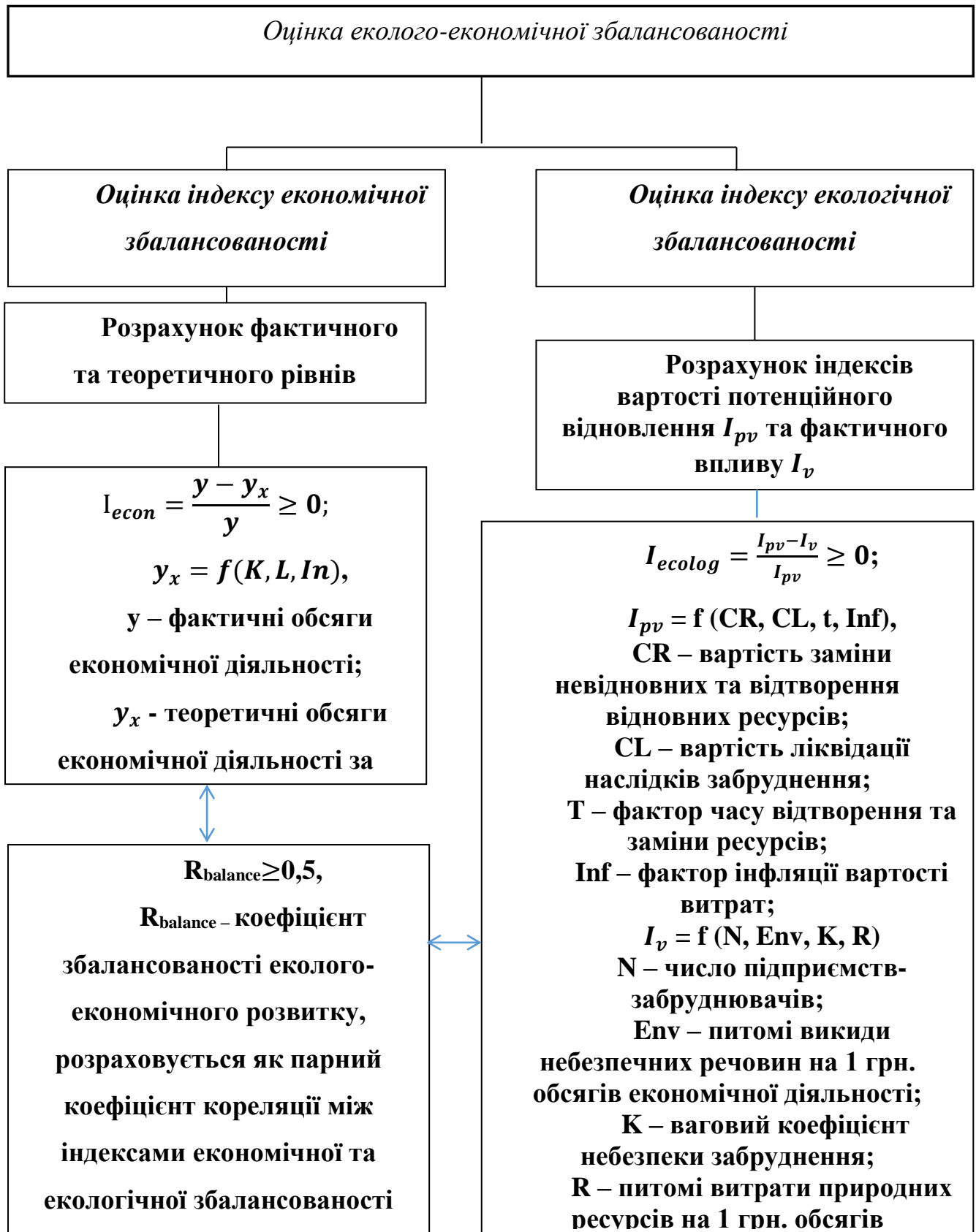

Рис. 5.1 – Етапи оцінки еколого-економічної збалансованості

Тому система екологічних штрафів і санкцій за забруднення навколишнього середовища практично не здатна забезпечити перехід країни до сталого розвитку. Підприємства повинні усвідомити, що концепція сталого розвитку – це ключ до підвищення їхньої конкурентоспроможності в майбутньому, а не обмеження у використанні ресурсів.

Для цього концепція збалансованого еколого-економічного розвитку повинна трансформуватися в концепцію екологічної конкурентоспроможності на рівні підприємств з чітким визначенням критеріїв та конкурентних переваг.

У зв'язку з цим необхідно визначити поняття та критерії «екологічної конкурентоспроможності». Узагальнивши результати багатьох досліджень у цій сфері, автор пропонує такі критерії:

1. Питома вага екологічно чистої продукції в загальному обсязі продукції підприємства прямує до максимуму (до одиниці).

2. Питома вага інноваційних і ресурсозберігаючих технологій у загальній кількості наявних технологій підприємства прямує до максимуму (до одиниці).

3. Загальне навантаження підприємства на навколишнє середовище прямує до мінімуму (до нуля).

Ці критерії дозволяють сформувати інтегральний критерій екологічної конкурентоспроможності, за яким можна порівнювати окремі підприємства та регіони. Ці показники також виступають індикаторами переходу підприємства до концепції сталого розвитку.

Досягнення збалансованого розвитку вимагає глобальної зміни поведінки людства в природі. Докорінна відмінність переходу до названої моделі від попередніх змін етапів розвитку людства полягає в тому, що його досягнення потребує не тільки збереження існуючого на сьогодні природного потенціалу, але й забезпечення ренатуралізації природи при одночасному продовженні якісного поступального розвитку суспільства.

Такий розвиток забезпечує певний тип рівноваги, тобто баланс між соціально-економічними та природними його складовими. Рівновага і збалансованість повинні становити основу сталого (збалансованого, гармонійного) розвитку регіонів України.

5.2 Тенденції енергоефективності України

Інтеграція України у світову економіку та її європейський вибір, що одержав підтримку з боку світового співтовариства, передбачає досягнення нашою країною європейських стандартів рівня життя, у тому числі й енергоефективності.

Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) України – це один з найважливіших суб'єктів господарювання, від ефективної діяльності якого залежить добробут усієї країни. ПЕК, який одержала Україна в спадщину, був сформований як складова ПЕК СРСР, і тому не відповідав вимогам незалежної держави. В результаті в Україні були суттєво порушені дві основні вимоги, яким повинна відповідати енергетика, – надійне стабільне енергозабезпечення та ефективне використання паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР).

Існуюча складна ситуація в енергопостачанні країни вимагає розробки такої енергетичної стратегії, яка б дозволила зупинити поглиблення кризових явищ у ПЕК, забезпечити енергетичну безпеку України на етапі переходу до сталого розвитку економіки, визначити основні орієнтири формування завдань і рішень щодо управління та реформування ПЕК.

Одним з основних показників, який відображає ефективність використання ПЕР у країні, є енергоємність виробництва, яка показує використання ПЕР на 1 грош. од. ВВП. На сьогодні показник енергоємності ВВП України є вкрай високим, що обумовлено, в першу чергу, структурою національного господарства. Так, у галузевій структурі національної економіки традиційно переважають енергоємні галузі. Левова частка енерговитрат, як первинних, так і вторинних, припадає на промисловість. Але ефективність використання енергетичних матеріалів в економіці України в галузевому та регіональному аспектах суттєво відрізняється (табл. 5.1).

Упродовж 2007–2015 рр. показник енергоємності ВВП у середньому щорічно знижувався на 3,1 %, при цьому спостерігається підвищення енергоємності в кризовий 2009 р., що підтверджує необхідність розробки оптимальної стратегії розвитку енергетичної галузі у кризовий період.

Таблиця 5.1

Динаміка енергоємності ВВП та промисловості України
за 2007–2015 рр.

Роки	ВВП у співставних цінах 2007 р., млн грн	Споживання енергетичних матеріалів в цілому по Україні, млн т.у.п.	Обсяг реалізованої промислової продукції (товарів, послуг) у співставних цінах 2007 р., млн. грн	Споживання енергетичних матеріалів у промисловості, млн т у п.	Енергоємність ВВП, т. у. п./1 000 грн	Енергоємність промисловості, т. у. п./1 000 грн
2007	720 731,0	210,7	717 076,7	165,6	0,2923	0,2309
2008	737 213,1	195,5	676 779,0	149,6	0,2652	0,2210
2009	628 514,7	169,7	558 911,1	127,8	0,2700	0,2287
2010	678 211,2	180,0	597 881,7	136,8	0,2654	0,2288
2011	715 028,4	182,6	628 710,7	139,3	0,2554	0,2216
2012	716 001,8	171,9	635 362,4	130,1	0,2401	0,2048
2013	716 387,6	165,7	614 835,9	123,6	0,2313	0,2010
2014	644 193,3	127,4	567 309,5	93,1	0,1978	0,1642
2015	483 770,3	109,8	508 615,5	80,2	0,2270	0,1576

Розраховано на основі [2]

Аналогічна ситуація відбувалася з використанням енергоресурсів у промисловому виробництві. Щорічне зниження енергоємності в стабільний період у середньому на 4,7 % і підвищення енергоємності в кризовий. Зниження енергоємності є позитивним фактом для економічного розвитку країни, проте цей показник залишається високим, що обмежує можливості збільшення ВВП України. Так, у 2015 р. на 1 000 грн ВВП припадає 227 кг у. п., що на 44 % більше цього показника у промисловому виробництві. Це свідчить про те, що економіка України в цілому функціонує набагато енерговитратніше, ніж промисловість.

Фінансова криза 2008–2009 рр. безумовно відбилася на енергетичному секторі країни. Світова економічна криза зумовила скорочення обсягу експорту вітчизняної продукції, що вплинуло на зростання частки найбільш енергоємних видів продукції в структурі виробництва. Так, у 2009 р. енергоємність ВВП зросла до 270 кг у.п. /1 000 грн (на 1,8 %). Причиною зростання цього показника став швидший темп падіння ВВП (зниження на 14,7 %) порівняно з темпом падіння споживання ПЕР в економіці країни (зниження на

13,2 Це свідчить про те, що економіка України у цей період функціонувала неефективно, проте вже у 2010 р. ситуація стабілізувалась і показники енергоємності поступово почали знижуватись. При чому зниження цих показників за період 2010–2014 рр. відбувалося за рахунок інтенсивних факторів розвитку економіки, про що свідчать темпи зростання ВВП та використання ПЕР в економіці України (рис. 5.2). Серед них можна виділити реалізацію політики енергозбереження і реформування житлово-комунальної сфери, суттєвий стимулюючий вплив спричинено також заміщенням використання природного газу ТЕС і ТЕЦ для виробництва енергії на тверде паливо [1].

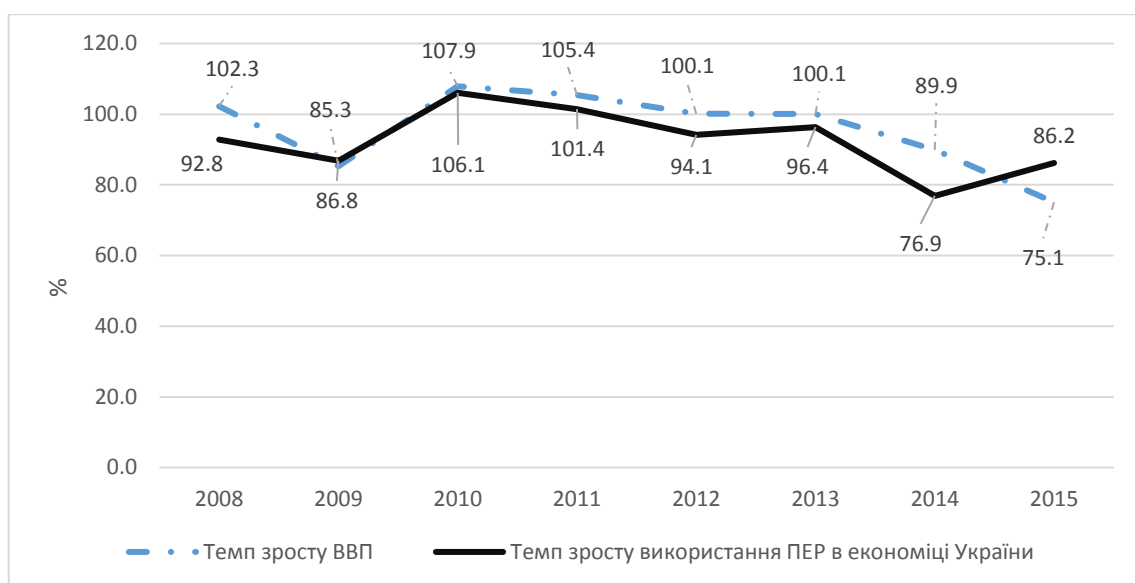

Рис. 5.2 – Динаміка темпів зростання ВВП та споживання ПЕР в економіці України за 2008–2015 рр., у % до попереднього року

Зниження споживання ПЕР в Україні у 2014–2015 рр. зумовлене, в першу чергу, кризовими явищами у політичній та економічній сферах, що спричинило значне падіння ВВП у 2014 р. порівняно з рівнем 2013 р., на 10,1 % та ще на 24,9 % у 2015 р. порівняно з 2014 р. З цього часу влада України розпочала нову політику в енергетичній сфері, орієнтуючись на європейський ринок енергоресурсів, заміщаючи Російську Федерацію – головного постачальника ПЕР.

Темп падіння ВВП перевищує темп падіння споживання ПЕР в економіці України в 1,2 рази. Це свідчить про те, що у 2015 р. скорочення споживання ПЕР відбувалося екстенсивним шляхом. Найбільше скорочення споживання ПЕР відбулося за рахунок скорочення споживання природного газу населенням. Серед

факторів, які найбільш впливали на обсяги споживання природного газу населенням, можна виділити:

- ціна природного газу;
- природний фактор (температура зовнішнього повітря в опалювальний сезон);
- регуляторний фактор (зміна норм споживання природного газу абонентами, які розраховуються за газ за нормами споживання та не обладнані лічильниками) [3].

До найважливіших із останніх належить фактор роздрібної ціни природного газу. Підвищення роздрібної ціни на газ спонукало споживачів до вживання заходів зі скорочення споживання газу (зменшення споживання в 2015 р. на 2,1 млрд м³). Серед основних із них можна виділити:

- організаційні (поведінкові), наприклад:
 - 1) зниження температури в опалюваних приміщеннях (в цілому в будинку / квартирі або / та в окремих його кімнатах / приміщеннях);
 - 2) зменшення опалювальних площ (відключення опалення в окремих кімнатах будинку / квартири із їхньою ізоляцією від сусідніх кімнат; відключення опалення в будинку / квартирі в цілому із тимчасовим переселенням);
 - 3) більш пізній початок та більш раннє закінчення опалювального періода;
- технічні (технологічні), наприклад:
 - 1) повне чи часткове заміщення природного газу іншими видами палива (біопаливо (дрова, пелети, брикети), торф, вугілля та ін.) або іншими видами енергії (електроенергія);
 - 2) заміна опалювальних приладів на більш ефективні;
 - 3) підвищення термічного опору огорожувальних конструкцій (улаштування термоізоляції стін, даху, підвалу; заміна вікон та / або дверей тощо) [3].

Розробка антикризової стратегії потребує ідентифікації глибини кризи, систематизації та своєчасного виявлення зовнішніх та внутрішніх кризових факторів, удосконалення досвіду їхнього передбачення.

По-перше, ефективність використання енергоресурсів залежить від структури економіки і наявності енергоємних галузей промисловості. В Україні промисловий сектор забезпечує близько 20–25% ВВП. У більшості країн-лідерів за рівнем енергоефективності

економіки частка промисловості у виробництві ВВП вище. Наприклад, у Швейцарії частка промислового виробництва у ВВП становить 27,17 %, в Ірландії – 31,9 %. Крім того, в Швейцарії більше 90 % електроенергії виробляється на АЕС і ГЕС, в Ірландії до 95 % електроенергії генерується на ТЕЦ, в Україні частка АЕС у виробництві електроенергії складає 54 %, частка ТЕС, ТЕЦ – 42 %, частка ГЕС – 4 % [4]. У зв'язку з цим можна стверджувати, що структура економіки є важливим чинником, але не вирішальним.

Наступним чинником, котрий впливає на обсяг споживання енергоресурсів, є рівень фізичного зносу обладнання. Використання застарілої техніки не дозволяє забезпечити високу інтенсивність і ефективність під час виробництва продукції. Серед країн-лідерів із застосування сучасного обладнання (розробки та закупівлі нових енергоефективних технологій) у всіх сферах діяльності можна виділити Швецію. Енергоефективне обладнання широко застосовується у Швеції не тільки в промисловості, але й у сфері ЖКГ в системах опалення, гарячого водопостачання, вентиляції та ін. У цій країні були розроблені спеціальні вимоги до закупівель енергоефективного обладнання та інформування населення і представників промисловості про них.

До факторів, котрі впливають на рівень енергоємності, слід також віднести вартість основних фондів та обсяги виконаних наукових та науково-технічних робіт, оскільки вони характеризують технічний рівень виробництва, рівень енергозбереження та енергоефективності.

Динаміка розглянутих вище факторів представлена у табл. 5.2. Для виявлення залежності між цими факторами і величиною енергоємності ВВП застосовано метод кореляційно-регресійного аналізу.

У зв'язку з тим, що фактори представлені у вигляді динамічних рядів, для усунення автокореляції був включений фактор часу (t). Розрахунки виконувалися з використанням пакету прикладної програми SPSS. За коефіцієнтами кореляції виявлено, що всі факторні ознаки мають дуже тісний зв'язок з результативним показником (парні коефіцієнти кореляції перевищують 0,9), при цьому між собою факторні ознаки не корелюють.

Для виявлення залежності енергоефективності від обраних факторів апробовано різні форми зв'язку, серед яких найоптимальнішою є ступенева регресійна залежність:

$$y_{x_i} = 8,01X_1^{0,123} X_2^{0,518} X_3^{-0,349} X_4^{-0,086} t^{0,121} .$$

Таблиця 5.2

Динаміка факторів, котрі впливають на рівень енергоємності

Роки	Енергоємність виробництва, т. у. п/1 000 грн (y)	Частка промисловості у ВВП України, % (x ₁)	Знос основних фондів, % (x ₂)	Вартість основних фондів України, млн грн (x ₃)	Обсяг виконаних наукових та науково-технічних робіт, млн грн (x ₄)	t
2007	0,2923	36,7	52,6	2 047 364	6 700,7	1
2008	0,2652	33,6	61,2	3 149 627	8 538,9	2
2009	0,2700	29,6	60,0	3 903 714	8 653,7	3
2010	0,2654	31,3	74,9	6 648 861	9 867,1	4
2011	0,2554	29,1	75,9	7 396 952	10 349,9	5
2012	0,2401	28,4	76,7	9 148 017	11 252,7	6
2013	0,2313	26,2	77,3	10 401 324	11 781,1	7
2014	0,2131	25,4	83,5	13 752 117	10 950,7	8
2015	0,2110	17,6	84,1	14 270 608	12 611,0	9

Джерело: Державна статистична служба України [2]

Багатофакторна кореляційно-регресійна модель рівня енергоємності ВВП є статистично точною (відносна помилка апроксимації склала 2,2 %). Коефіцієнт детермінації становить 0,965, тобто варіація енергоємності ВВП на 96,5 % пояснюється зміною врахованих у моделі факторів. Інші 3,5 % варіації енергоємності ВВП обумовлені впливом неврахованих у моделі факторів.

Параметри ступеневої функції є коефіцієнтами еластичності, тому можна зробити наступні висновки:

1) збільшення частки промислової продукції у ВВП на 1 відсотковий пункт призводить до збільшення енергоємності виробництва на 0,123 %, що підтверджує факт неефективного використання ПЕР у промисловому секторі. Така ситуація призводить до підвищення рівня цін на промислову продукцію, адже кожне підприємство може функціонувати лише за умови рентабельності виробництва;

2) збільшення зносу основних фондів на 1 відсотковий пункт призводить до зростання енергоємності виробництва на 0,518 %, з

чого впливає пряма залежність стану обладнання і рівня витраченої енергії. Застаріле обладнання та технології не відповідають сучасним можливостям енергозбереження, призводять до високих втрат енергії і палива і, як наслідок, до підвищення споживання ПЕР, що негативно відображається на рівні енергоємності виробництва;

3) збільшення вартості основних фондів на 1 % призводить до зменшення енергоємності виробництва на 0,349 %. Це знову підтверджує факт того, що технологічний потенціал країни має велике значення при формуванні стратегії розвитку енергетичної галузі;

4) збільшення обсягу виконаних наукових та науково-технічних робіт на 1 % призводить до зменшення енергоємності виробництва на 0,086 %. Впровадження інноваційних технологій, нового прогресивного обладнання, нових інноваційних проектів у всіх галузях української економіки і в соціальній сфері у процесі нового будівництва та модернізації надає можливість для подальшого зниження енергоємності виробництва.

Побудована кореляційно-регресійна модель дозволяє визначити перспективні оцінки енергоємності виробництва.

Таблиця 5.3

Моделі прогнозу факторів енергоємності ВВП

Фактор	Модель	Коефіцієнт детермінації	$F_{\text{розрах}}$	$F_{\text{табл}}$	Відносна помилка апроксимації, %
Частка промисловості у ВВП України	Авторегресійна модель Бокса–Дженкінса	0,633	8,6	6,6	9,7
Знос основних фондів	Парабола 2-го порядку $y = 45,7 + 7,6t - 0,4t^2$	0,931	40,8	5,1	3,1
Вартість основних фондів України	Авторегресійна модель Бокса–Дженкінса	0,964	134,0	6,6	7,8
Обсяг виконаних наукових та науково-технічних робіт	Авторегресійна модель ОЛІМП	0,896	43,1	6,6	2,8

Прогнозування за допомогою багатфакторної кореляційно-регресійної моделі виконане наступним чином: спочатку визначені прогнозні значення факторів моделі, а потім – результативної ознаки.

Прогноз факторів розраховано за моделями, представленими у табл. 5.3.

Виконані розрахунки дозволили визначити прогнозні оцінки енергоємності виробництва, а також довірчий інтервал прогнозу (табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Прогноз енергоємності ВВП на 2016–2017 рр. на основі багатфакторної кореляційно-регресійної моделі

Роки	Прогноз енергоємності виробництва, т. у. п /1 000 грн	Довірчий інтервал		Прогноз частки промисловості у ВВП, %	Прогноз зносу основних фондів, %	Прогноз вартості основних фондів, млн грн	Прогноз обсягу виконаних наукових та науково-технічних робіт, млн грн
		Нижня межа	Верхня межа				
2016	0,2066	0,1799	0,2334	19,1	83,9	15 993 516	12 224,80
2017	0,1965	0,1698	0,2233	15,9	83,5	17 564 554	12 782,92

Розрахунки показали, що у найближчій перспективі очікується зниження енергоємності ВВП (щорічно на 3,5 %), що є позитивним фактом для економічного зростання України. Проте Україна залишається однією з найбільш енергоємних країн у світі: її рівень енергоємності ВВП відповідає рівню розвинених країн світу (США, Канада, Чехія, Польща) середини 1980-х рр. [4]. Особливої важливості ця проблема набуває сьогодні, коли відбувається неприкритий шантаж з боку Росії щодо умов та ціни постачання природного газу, анексований Крим з перспективними шельфовими родовищами нафти й газу, триває війна на Сході України, де сконцентровані джерела видобутку та постачання вугілля.

Результати дослідження вказують на значний наявний потенціал енергозбереження в Україні. Досягнення Україною середнього значення енергоефективності для країн ЄС дозволить скоротити енергоспоживання на 32,3 млн. т нафтового еквіваленту, що відповідає близько 40 млрд кубометрів природного газу. Цей показник, в свою чергу, дорівнює обсягу його споживання і вдвічі перевищує його імпорт в Україну у 2014 р. Найбільший потенціал енергозбереження зосереджено у житловому секторі та в

промисловості. Українці витрачають вдвічі більше енергоресурсів на квадратний метр площі, ніж мешканці ЄС у країнах зі схожим кліматом. Неефективність житлового сектору є наслідком відсутності реальних заходів з його реформування протягом 20 років, серед яких, насамперед, встановлення приладів обліку споживання енергоресурсів і розробка ефективної тарифної політики. На середину 2014 р. рівень обладнання будинковими лічильниками теплової енергії тепла становив лише 36 %, і більшість населення сплачувала за опалення за нормативами споживання, встановленими ще у 90-х рр. минулого століття. У 2012–2016 рр. населенню надавалися дуже значні цінові субсидії на газ, теплову й електричну енергію. Зокрема, тарифи на природний газ для населення були у понад п'ять разів нижчі за ринкові. Така тарифна політика позбавляла населення від будь-яких стимулів до енергозаощадження й підвищення енергоефективності. Усе це стримувало залучення приватного бізнесу до надання послуг в житловому секторі. Надання житлово-комунальних послуг залишалося надзвичайно монополізованим, а рівень об'єднання в організації власників багатопверхових будинків – украй низьким [4, 9].

Незважаючи на значне зростання енергоефективності в українській промисловості у 2015 р., вона все ще значно поступається енергоефективності ЄС. Більше половини потенційного енергозбереження зосереджено у металургії, де все ще значна частка металу виплавлялась енергоємним мартенівським способом, який вже давно не використовується в розвинених країнах [9].

Таким чином, аналіз енергоефективності показав, що попри намічені тенденції зниження енергоємності виробництва в Україні, цей показник залишається достатньо високим порівняно з розвиненими країнами, що зумовлює необхідність впровадження відповідних заходів з енергозбереження та розробки енергетичної стратегії України.

5.3 Шляхи подолання кризових явищ в енергетичній сфері України

Рівень розвитку енергетики має вирішальний вплив на стан економіки в державі, вирішення проблем соціальної сфери та рівень життя людини. Енергетична стратегія України є невід'ємною складовою цілісної стратегії соціально-економічної модернізації

України, яка спирається на динамічне економічне зростання, раціональне та ефективне використання національного ресурсного потенціалу, інтеграцію України до європейського економічного та політичного простору.

Враховуючи наведений у таблиці 5.2 статистичний аналіз енергоефективності України, можна позначити, що пріоритетними напрямами державної політики енергоефективності, сформульованими в Енергетичній стратегії України до 2020 р. є наступні:

1. Здійснення структурних змін в економіці матиме визначальний вплив на показники енергоефективності країни. Однак, необхідними також є заходи загальноекономічного характеру, які потребують окремого аналізу та розробки відповідних структурних змін в економіці в рамках економічної стратегії держави, зокрема:

- зміна структури економіки шляхом зниження частки ресурсо- та енергоємних галузей у структурі ВВП та відповідного зростання сфери послуг і галузей з низькою енергоємністю кінцевої продукції (машинобудування, легка промисловість, малотоннажна хімічна промисловість тощо);

- подовження технологічних ланцюгів в існуючих ресурсо- та енергоємних галузях з метою виробництва продукції більш високих переділів з формуванням більшої доданої вартості на одиницю ресурсів / енергії;

- підвищення ресурсо- та енергоефективності існуючих ресурсо- та енергоємних галузей шляхом технічного та технологічного переоснащення [5].

2. У проекті енергетичної стратегії України до 2035 р. зазначається, що модернізація технічного обладнання промислового сектору України – одна з найважливіших задач державної політики енергетичної сфери. Зношеність устаткування призводить до перевитрат палива, зменшення робочої потужності та погіршення екологічних показників, що впливає на конкурентоспроможність промислової продукції. При цьому для модернізації та оновлення основних фондів підприємствам України потрібні інвестиції. Через недосконалість нормативно-правової бази та методів державного регулювання енергозбереження ця сфера в Україні є непривабливою для інвестування. Отже, завдання економічної політики полягає у формуванні ефективної стратегії енергозбереження й активізації

процесів оновлення основних засобів високотехнологічним енергозберігаючим обладнанням і технологіями [1].

3. Впровадження заходів енергозбереження для зменшення непродуктивних втрат енергоресурсів під час транспортування. Високі втрати енергії при виробництві, транспортуванні та споживанні обумовлені застарілістю основних фондів енергетичного комплексу, промислових підприємств основних галузей економіки, житлового фонду та низькими темпами їхньої модернізації [1].

4. Проведення активної роз'яснювальної роботи серед населення щодо впровадження малобюджетних заходів із енергозбереження. Побутові та промислові споживачі в багатьох випадках мають свої специфічні цілі та завдання, які дуже часто не пов'язані з проблемою економного витрачання енергоресурсів. Суттєвий вплив на поведінку споживачів матиме політика популяризації енергозбереження як на територіальному, так і на державному рівнях. За даними статистичних спостережень, наведених в енергетичних балансах за останні роки, кінцеве споживання енергії у побутовому секторі залишається стабільним. При цьому в структурі кінцевого споживання енергії саме частка побутового сектору є найбільшою. Зокрема, за даними, наведеними в Енергетичному балансі України за 2014 р., обсяг загального споживання енергії у побутовому секторі становив 20,384 млн т нафтового еквіваленту, тобто майже 33 % загального кінцевого споживання енергії. Показник питомого енергоспоживання в Україні у 2–3 рази вищий, ніж відповідний показник у розвинутих державах-членах ЄС. Зокрема, середнє питоме енергоспоживання в багатоквартирних житлових будинках становить 264 кВт·год/кв. метр, тоді як у європейських країнах відповідний показник в середньому не перевищує 90 кВт·год/кв. метр. У результаті зростання цін і тарифів на комунальні послуги у квітні – травні 2015 р. кількість домогосподарств, яким було призначено субсидії на відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, перевищила 5 млн. Очікується, що у 2016–2017 рр. зазначений показник буде значно вищим. Разом із тим у відповідній категорії споживачів енергії відсутня мотивація для зниження обсягу споживання енергоресурсів, оскільки відсутність обліку спожитої енергії не дає змоги визначити реальний обсяг її споживання та відповідно оцінити переваги від його скорочення.

Необхідно підвищувати енергоефективну свідомість громадян та розв'язувати проблему недостатньої інформованості споживачів енергоресурсів щодо переваг економного використання енергоносіїв, наявності механізмів стимулювання їхньої зацікавленості в енергозбереженні та загальних переваг економної побутової і господарської поведінки. Мають бути запропоновані різні механізми поширення інформації про переваги енергозбереження: проведення енергетичного аудиту на рівні окремих підприємств, будинків, маркування побутових товарів за показниками енергоспоживання, навчальні програми, реклама та роз'яснювальна робота. Надмірне споживання енергії спричиняє значні витрати та ризики у сферах енергетичної безпеки, торговельного балансу, економічної та соціальної активності, охорони навколишнього природного середовища [6].

5. Одним з головних завдань держави має стати забезпечення умов для добросовісної конкуренції всіх суб'єктів господарювання. В умовах високих цін на енергоресурси конкуренція стимулюватиме їх до запровадження технічних і технологічних інновацій з метою оптимізації операційних і капітальних видатків, зокрема, на енергоресурси. З метою додаткового стимулювання реалізації таких заходів держава повинна використовувати систему фінансових, кредитно-грошових, амортизаційних та інших пільг і преференцій.

Реалізація потенціалу енергозбереження у промисловості забезпечуватиметься за рахунок впровадження систем енергетичного менеджменту та енергосервісу, стимулюючої енергоефективності державної економічної політики та поступового підвищення вимог до рівня енергоефективності шляхом перегляду стандартів на енергоспоживання. Державно-приватне партнерство має стати ефективним інструментом узгодження цілей державної політики та зацікавленості суб'єктів господарювання у підвищенні ефективності енерговикористання [5].

6. Перехід на відновлювані види ПЕР. В Україні є всі передумови для масштабного освоєння технологій на основі відновлюваних джерел енергії. Насамперед це наявність значного енергетичного потенціалу (вітрова, сонячна енергія, енергія малих річок, біомаси, геотермальна енергія та енергія доквілля), а також розвинена науково-технічна і промислова база. Крім того, ключовими факторами розвитку відновлюваної енергетики в Україні є необхідність поліпшення екологічної ситуації; вичерпність

традиційних ПЕР; нагальна потреба в подоланні залежності від імпорту енергоносіїв; міжнародні зобов'язання; необхідність термінової реновації основних фондів енергетичного обладнання в країні. Ця галузь є однією з найпривабливіших для інвестування, оскільки відновлювана енергетика — досить «деполітизована» сфера електроенергетики, завдяки екологічній чистоті вона позитивно сприймається місцевими громадами, має кращі економічні показники, ніж атомна енергетика, цілком спроможна становити економічну конкуренцію ТЕС і, що найголовніше, дає змогу Україні позбавитися імпортозалежності в енергетиці.

Держава певною мірою підтримує розвиток відновлюваної енергетики, переважно через запровадження низки нормативно-правових актів. Зокрема, в 2009 р., згідно зі змінами до Закону України «Про електроенергетику», в Україні було введено систему стимулювання розвитку відновлюваної енергетики завдяки так званим «зеленим тарифам». У 2015 р. ці тарифи було скориговано з метою запобігання корупційним схемам та збалансування наявної тарифної системи. Серед країн колишнього СРСР Україна демонструє рекордний розвиток відновлюваної енергетики. Встановлена потужність електростанцій на основі відновлюваної енергетики з 2010 р. зросла в 10 разів і на кінець 2014 р. становила 1 462,2 МВт, що відповідає 2,7 % загальної встановленої потужності електростанцій в Україні. З них сонячна енергетика — 818,9 МВт, вітроенергетика — 513,9 МВт, малі ГЕС — 80,3 МВт, станції на біомасі — 35,2 МВт, на біогазі — 13,9 МВт. Загалом за 2014 р. на станціях, що працюють на основі відновлюваної енергетики, було вироблено 2 млрд кВт·год електроенергії [7, с. 22].

7. Удосконалення нормативно-правової бази, забезпечення простоти її застосування та обов'язковості виконання учасниками ринку. У липні 2016 р. створено робочу групу для доопрацювання проекту Енергетичної стратегії України на період до 2035 р., прийняті розпорядження КМУ «Про схвалення Концепції впровадження механізмів стабільного фінансування заходів з енергоефективності (створення Фонду енергоефективності)», «Про схвалення Програми розвитку гідроенергетики України на період до 2026 року». Наразі триває робота в регіонах щодо запровадження місцевих програм енергоефективності (172 місцеві програми). Найближчим часом **планується ухвалити** низку важливих законопроектів, зокрема «Про ринок електричної енергії», «Про національну комісію, що здійснює

державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг», «Про енергетичну ефективність будівель», «Про державну підтримку вугільної галузі», **затвердити** Державну цільову економічну програму розвитку атомно-промислового комплексу України на 2016–2020 рр., Державну цільову економічну програму розвитку вугільної галузі України на 2016–2020 рр., Програму розвитку гідроенергетики на період до 2026 р., активізувати роботу з підготовки нормативно-правових актів із реалізації положень законопроекту «Про ринок електричної енергії України», інтенсифікувати реформи щодо підвищення енергоефективності [8].

Однією з головних задач уряду на цьому етапі є **схвалення** Енергетичної стратегії України на період до 2035 р. Україна, уклавши Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, прийняла історичне рішення щодо пріоритетів свого розвитку. Це рішення зумовлює не тільки появу низки зобов'язань, які мають бути повною мірою відображені у пріоритетах соціально-економічного розвитку країни і, зокрема, енергетики України. Принциповий вибір України в частині повноцінної інтеграції до співтовариства європейських націй зумовлює і необхідність зміни підходів до формування Україною енергетичної політики, яка має відповідати принципам і практиці ЄС.

Через нестабільну політичну ситуацію в Україні, проведення АТО на Сході України, анексію Криму, переорієнтацію на європейські енергетичні ринки Енергостратегія на період до 2020 р., прийнята у 2006 р. (оновлена у 2012 р.), не є актуальною на сьогодні. Фактичні показники вкрай відрізняються від запланованих Енергостратегією. Так, згідно з Енергостратегією, оновленій у 2012 р., ВВП України повинен зростати щорічно на 5 % у цінах 2010 р. при поступовій зміні структури ВВП у бік збільшення сфери послуг в економіці. У 2015 р. ВВП склав 806 976 млн грн, що відповідає 58 % планового показника, передбаченого Енергостратегією (рис. 5.3).

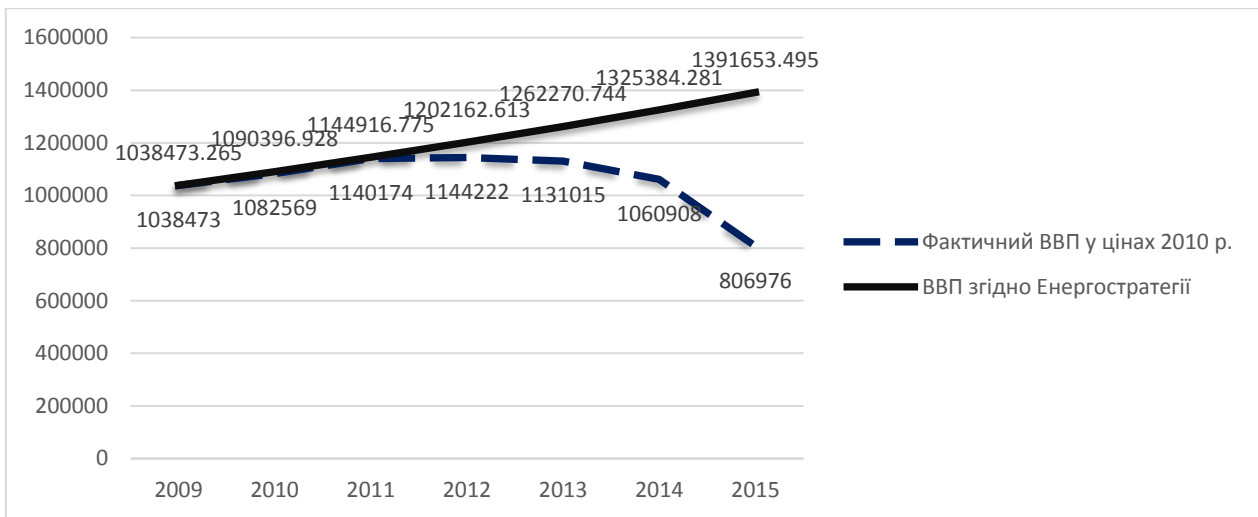

Рис. 5.3 – Динаміка ВВП України за 2009-2015 рр., млн грн

Структура ВВП у 2010 та 2015 рр. представлена на рис. 5.4.

Енергостратегією передбачено, що співвідношення ВВП сфери послуг до ВВП сфер, що виробляють товари, у 2030 р. наблизиться до рівня розвинених країн (сфера послуг складе 70 % ВВП, товарів - близько 21 %). Однак, як видно з рис. 5.4, за 5 років особливих змін не відбулося, а частка послуг у ВВП зменшилася на 4,4 в. п.

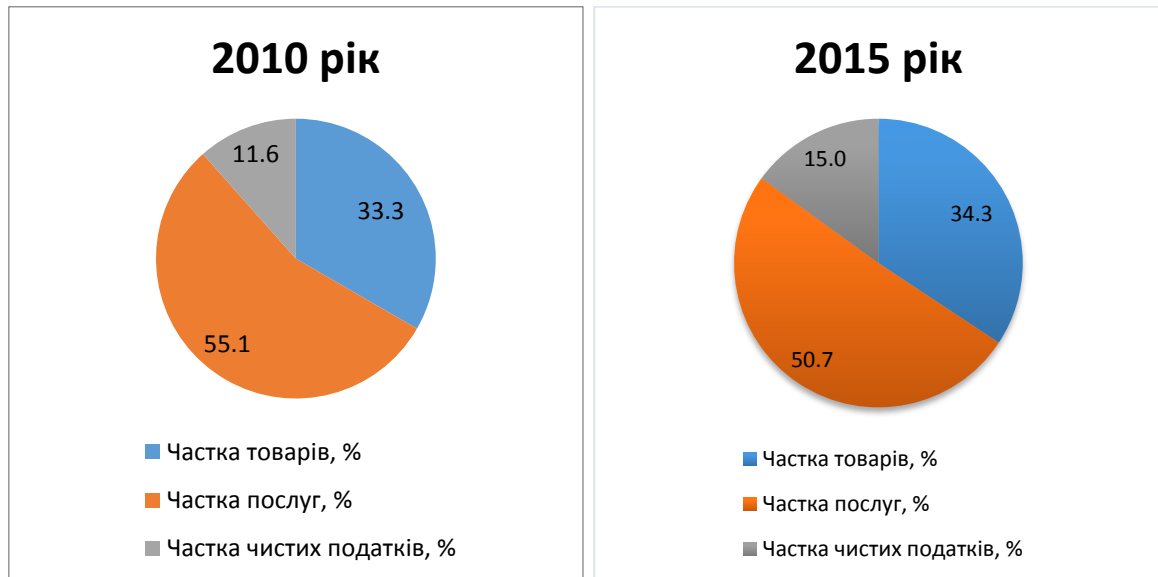

Рис. 5.4 – Структура ВВП України у 2010 та 2015 рр.

Головним багатством України є енергетичне вугілля, видобуток якого, згідно з Енергостратегією, має зростати з кожним роком на 4 %. Однак через складну ситуацію в Україні наприкінці 2013–2015 рр. (особливо на Сході країни, де видобуток вугілля становив 93 % усього видобутку в Україні) в 2013 р. відбулося зниження видобутку

енергетичного вугілля на 2 %, а у зв'язку з військовими діями в 2014–2015 рр. – на 18,4 % та 35 % відповідно порівняно з попередніми роками (рис. 5.5).

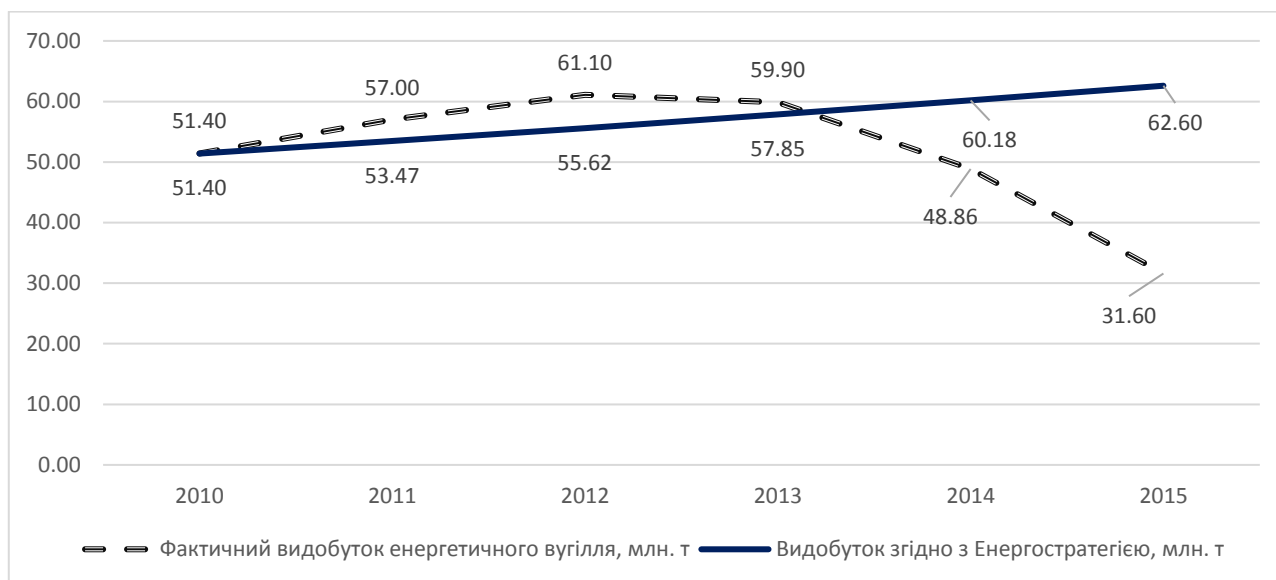

Рис. 5.5 – Динаміка видобутку енергетичного вугілля в Україні

Згідно з базовим сценарієм Енергостратегії, щорічне зростання ВВП повинно становити 5 %. При цьому також передбачалося помірне щорічне зростання цін на газ. З урахуванням цих факторів передбачалося, що загальне споживання газу до 2030 р. складе близько 49 млрд куб. м, що майже на 15 % менше, ніж у 2010 р. Це свідчить про те, що і споживання газу щорічно повинно було скорочуватися в середньому на 0,7 %. Динаміка споживання газу в Україні представлена на рис. 5.6.

Фактичне споживання газу вже в 2012 р. було менше запланованого показника на 3,2 %, що, насамперед, обумовлено зростанням ціни на імпорт газу з Росії на 3,4 % в 4 кварталі 2012 р. порівняно з 1 кварталом (з 416 дол. США за тис. куб. м до 430 дол. США за тис. куб. м), а також незначним зростанням реального ВВП порівняно з попереднім роком на 0,4 %. Подальше зниження ВВП, а також загострення політичної ситуації в країні в кінці 2013–2015 рр. призвели до зниження споживання газу у 2015 році на 37% порівняно з рівнем 2012 року.

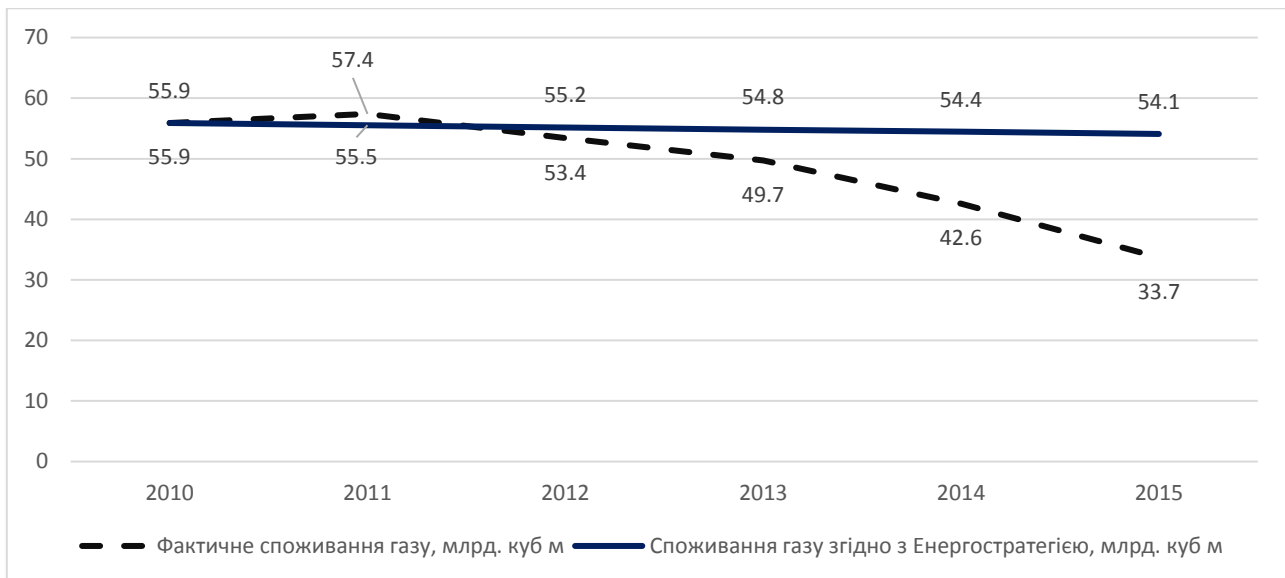

Рис. 5.6 – Динаміка споживання природного газу в Україні

Це свідчить про те, що за останні роки скорочення споживання газу відбувається, в основному, за рахунок зниження обсягів виробництва, що несприятливо позначається не тільки на енергетичному секторі, але і на рівні життя населення і економіки в цілому.

Вищесказане обумовлює актуальність перегляду і оновлення Енергетичної стратегії з урахуванням всіх політичних і економічних проблем, пов'язаних з військовими діями в Україні, падінням гривні щодо інших курсів валют, падінням суспільного виробництва.

8. Впровадження інновацій в енергетичну сферу. Інновації в енергетиці сьогодні охоплюють кілька напрямів: нові види транспортування енергоресурсів; впровадження альтернативних джерел енергії; промислове виробництво на основі енергозберігаючих технологій. Завданням держави є підтримка та стимулювання впровадження екологічно чистих енерготехнологій. Наприклад, підтримка «зеленої» енергетики, яка здатна конкурувати з традиційними методами генерації енергії, але має суттєві переваги в екологічності [1].

Однією з актуальних проблем неефективного функціонування енергетичного сектору є структура споживання ПЕР, де найбільшу частку займає споживання природного газу (у 2014 р. – 34,1 %). Загальний обсяг видобутку природного газу в Україні у 2015 р. склав приблизно 19,9 млрд м³, що майже на 3 % менше, ніж у 2014 р. Причина – реалізація жорсткої фіскальної політики, а саме: підвищення рентних ставок. Споживання природного газу в Україні у

2015 р. знизилося на 20,9 %, порівняно з 2014 р., і склало 33,727 млрд м³. Скорочення пов'язане насамперед з катастрофічним падінням промислового виробництва (рис. 5.7), зниженням нормативів споживання для населення і меншою мірою із заходами газозаміщення та енергоефективності. Одночасно загальне скорочення споживання ресурсу має привести в середньостроковій перспективі до скорочення газоємності та енергоемності ВВП.

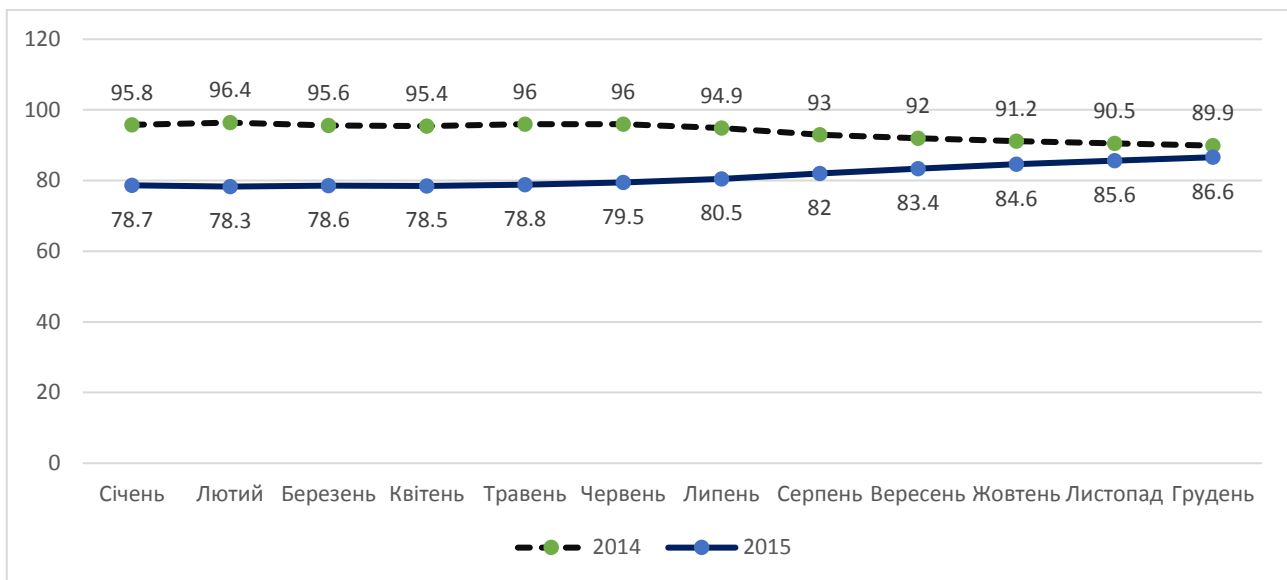

Рис. 5.7 – Індекс промислової продукції, у % до відповідного періоду попереднього року

Через те, що споживання природного газу перевищує його видобуток, Україна є імпортозалежною країною по природному газу. Протягом 2009–2014 рр. головним імпортером природного газу для України була Російська Федерація. У 2009 р. 58,6 % імпортованого газу припадало на Росію, 41,4 % – на країни СНД. Вже у 2012 р. 99,8 % імпортованого газу надійшло з Росії і лише 0,2 % надійшло з Німеччини (реверсні поставки) [2]. Така ситуація свідчила про монопольний вплив Російської Федерації на український ринок природного газу і представляла загрозу її національній, у т. ч. енергетичній безпеці. Однак через зміну влади в Україні в 2014 р., назрівання політичних, економічних розбіжностей між Україною та Росією, відсутності домовленостей Україна змінила свої пріоритети в географічній структурі імпорту газу.

Так, в 2014 р., порівняно з 2013 р., частка російського газу впала на 18 в. п. (з 92 % до 74 %), а частка європейського газу склала 26 % [2]. Головним постачальником природного газу з Європи стала

Словаччина (частка імпортованого газу у 2014 р. – 18,4 %). І вже в 2015 р. зі Словаччини в Україну надійшло 9,7 млрд куб. м газу (59,1 %), при цьому з Росії надійшло 6,1 млрд куб. м (37,2 %). З 25 листопада 2015 р. Україна припинила постачання газу з Росії з огляду на зниження цін на газ на європейському ринку. Нафтогаз залишається відкритим до переговорів щодо приведення умов закупівлі російського газу до ринкових. Транспортування російського газу європейським споживачам відбувається безперебійно відповідно до умов контракту між сторонами та чинного законодавства. Шляхом суттєвої диверсифікації маршрутів енергопостачання та зниження залежності від традиційного постачальника газу значно посилений рівень енергетичної безпеки [9].

Україна належить до країн з високим біоенергетичним потенціалом. Перспективи розвитку біоенергетики в Україні визначені Національним планом дій з відновлювальної енергетики на період до 2020 р. та затверджені Урядом 1 жовтня 2014 р. Відповідно до нього, біоенергетика повинна вийти до 2020 р. на рівень заміщення природного газу в 8,3 млрд м³ на рік (рис. 5.8).

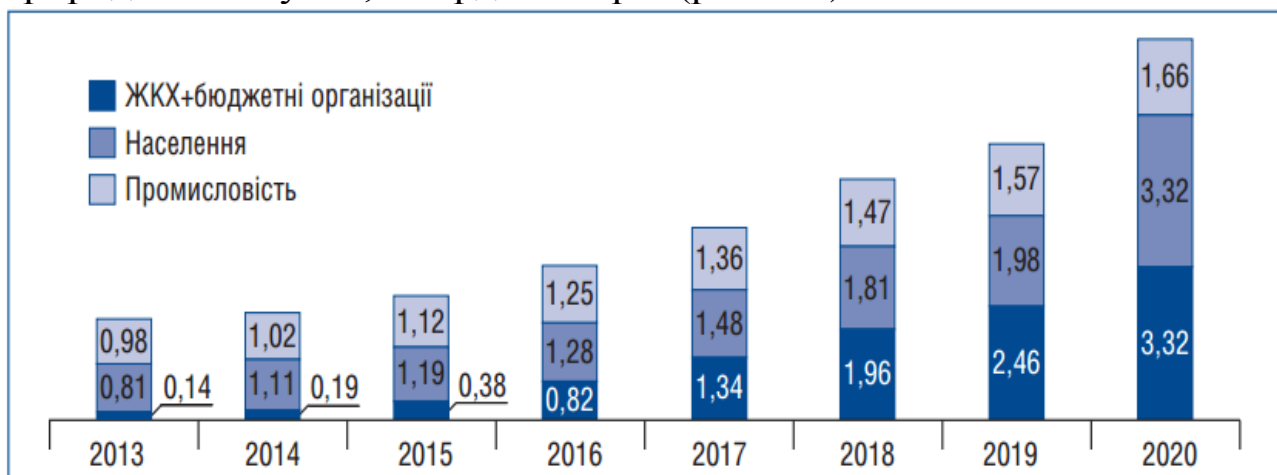

Рис. 5.8 – Динаміка скорочення споживання природного газу за рахунок біоенергетики в Україні, млрд м³ [10]

За даними Біоенергетичної асоціації України, завдяки введенню в експлуатацію у 2015 р. нового устаткування на біоенергетичних ресурсах було заміщено близько 500 млн м³ природного газу. Загальне заміщення природного газу (з урахуванням устаткування, введеного раніше) наблизилося наприкінці 2015 р. до 3 млрд м³ природного газу на рік [10].

Отже, зниження енергоємності передбачає вдосконалення технологічного аспекту діяльності підприємства, тобто впровадження

енергозберігаючих технологій. Надзвичайно важливим для підвищення конкурентоспроможності в сфері енергоефективності є економічна раціоналізація використання джерел, диференційованих за вартістю енергоресурсу, а саме: створення передумов для використання альтернативних енергоресурсів, які в перспективі матимуть меншу вартість, ніж традиційні. При цьому в українській економіці це питання тісно пов'язане з підвищенням енергетичної безпеки шляхом диверсифікації джерел постачання традиційних енергоресурсів, тобто пошуку більш оптимальних джерел, вартість енергоресурсів яких значно нижча, ніж при постачанні ПЕР з монопольного джерела.

Висока енергоємність економіки в поєднанні з дефіцитністю власної енергетичної бази спричиняє численні проблеми низької цінової конкурентоспроможності, додаткового навантаження на державний бюджет, посилення інфляційних процесів. Успішне вирішення поставлених завдань визначальною мірою залежить від реалізації ефективної політики енергозбереження, зокрема, розробки й впровадження оптимальних методів стимулювання енергозберігаючих заходів як одного з найважливіших напрямів удосконалення державного регулювання економіки.

5.4 Перспективи створення індустріальних парків у контексті організаційного забезпечення соціально-економічного розвитку України

Сучасним домінуючим напрямом економічної теорії визнається, що дефляція (зниження цін) негативно впливає на темпи економічного розвитку, а інфляція (зростання цін), навпаки, його стимулює. Тому сьогодні всі країни світу відмовилися від золотих грошей і функціонують в інфляційному режимі різних рівнів інтенсивності [1, с. 52], використовуючи механізм забезпечення сталого розвитку – спеціальні економічні зони (СЕЗ), однією зі складових яких є індустріальні парки.

Визнання інфляції фактором економічного зростання породило численні теорії щодо її оптимального рівня. Умови Маастрихтського договору вимагають від країн-претендентів на вступ до Європейського Союзу дотримуватися порогового показника рівня інфляції, який не повинен перевищувати 1,5 % середнього значення трьох країн-учасниць ЄС з найбільш стабільними

цінами; дефіцит державного бюджету не має перевищувати 3 % ВВП; державний борг повинен складати менше 60 % ВВП. Існують наукові рекомендації, згідно з якими сучасному стану економіки України відповідає інфляція на рівні 6–9 % у поєднанні з щорічною девальвацією на рівні 3–5 % [1, с. 58].

Підвищення добробуту населення країни може відбуватися двома шляхами: а) в інфляційних перегонах доходів і цін перші мають вищі темпи зростання; б) доходи зростають повільно або є стабільними, але споживчі ціни знижуються. Приклад першого варіанта — Україна у 2008 р., коли річна інфляція досягла давно нечуваних 25,2 %, при цьому середня зарплата збільшилася на 33,7 %, а середня пенсія — на 36,4 %. Приклад другого варіанта — Україна в 1950-х рр. і Японія сьогодні [1, с. 59].

Для того щоб Україні не була потрібна девальвація (гривні до долара США), темпи інфляції повинні збігатися з американськими, тобто дорівнювати близько 2,5 % на рік. Це і є тим оптимальним, на наш погляд, рівнем інфляції для нашої країни, до якого треба прагнути, враховуючи мрію про членство в ЄС [1, с. 60]. Ключовою умовою розвитку внутрішнього вітчизняного ринку є стабільність валютного курсу.

Світова і вітчизняна статистика не дає підтвердження позитивного впливу будь-якого рівня інфляції на економічне зростання. Зокрема, статистика України демонструє обернену залежність між рівнями інфляції та економічного зростання. Висока інфляція — не фактор зростання, а сумний результат кризового занепаду. Саме така залежність мала місце при різкому скороченні виробництва в Україні у 1990-х рр., під час кризи 2008–2009 рр. і, нарешті, за останньої кризи 2014–2015 рр. [1, с. 60].

В арсеналі світового досвіду боротьби з кризовими явищами багато методів, серед яких ледь не найголовнішим є прагнення зберегти рівень ліквідності, щоб не допустити падіння виробничого і споживчого попиту. Саме цей рецепт потрібен для лікування української економіки. Зростання доходів населення в процесі підвищення ефективності функціонування індустріальних парків повинно випереджати темпи інфляції, і саме за цим критерієм слід оцінювати досягнення економічної політики. Це надасть змоги країні безперебійно і своєчасно оплачувати свої міжнародні зобов'язання загальноприйнятними платіжними засобами.

При запровадженні індустріальних парків в Україні доцільно було б розглянути світовий досвід і механізми створення та управління індустріальними парками, використовуючи також науково обґрунтовані підходи в цьому напрямі Національного інституту стратегічних досліджень [2].

На сучасному етапі в світі кількість спеціальних економічних зон (СЕЗ) становить понад 30 видів, які мають різні функціональні призначення. Серед поширених у світі різноманітних модифікацій спеціальних економічних зон можна визначити вільні економічні зони, вільні митні зони, зони експортного виробництва, особливі економічні райони, території пріоритетного розвитку, зони вільного підприємництва, зони спільного підприємництва, зони зовнішньої торгівлі, промислово-підприємницькі зони, сервісні зони, технополіси, індустріальні парки та ін.

Індустріальні парки є найпоширенішими видами СЕЗ, які створюються не тільки в економічно розвинутих країнах, але і в країнах, що розвиваються. Загалом, вони стають вагомим чинником залучення до регіонів потужних інвесторів, передових технологій, завдяки чому створюються нові робочі місця та збільшуються надходження до бюджетів. Індустріальні (промислові) парки є юридично відокремленими цілісними земельними ділянками, призначеними для розміщення промислового виробництва. На них досить часто (але не обов'язково) поширюються спеціальні режими економічної діяльності, в окремих випадках – і особливий податковий режим, відмінний від загального. Збільшення кількості індустріальних парків у світі обумовлено такими чинниками:

а) вони сприяють підвищенню інвестиційної привабливості у вітчизняних та іноземних інвесторів, як правило, у виробництво високотехнологічної продукції;

б) держава отримує легітимну можливість (з точки зору норм і правил СОТ) «субсидувати» інвестиційну діяльність, знижуючи реальні витрати бізнесу;

в) розвиток індустріальних парків дозволяє сконцентрувати промислове виробництво на обмежених площах за межами житлових, історико-культурних та рекреаційних територій, «очистивши» міста від промислового виробництва, що дозволяє покращити якість життя та екологічний стан у відповідному населеному пункті.

Разом з тим, найбільш суттєвим недоліком при запровадженні індустріальних парків, особливо в країнах, що розвиваються, є

значний обсяг вільних площ. Це обумовлено: перевищенням створених потужностей, якщо ініціатором створення індустріального парку є місцеві громади, які намагаються мати власний індустріальний парк, незважаючи на те, що поруч вже може функціонувати подібний парк; обмеженістю терміну дії пільг – є випадки, коли компанії приходять в індустріальний парк на термін дії податкових пільг, після чого переміщуються в інший індустріальний парк в межах або за межами країни з метою отримання нових пільг; слабкою і низькоефективною роботою щодо залучення інвесторів; наявністю привабливіших режимів економічної діяльності в сусідніх країнах.

З чого можна зробити висновок, що названі недоліки мають бути враховані при розробці законодавства та практики функціонування індустріальних парків в Україні. Також необхідно мати на увазі, що для забезпечення успішної діяльності індустріальних парків має бути більш сприятливим режим економічної діяльності для інвесторів в їхніх межах, ніж у сусідніх державах.

Значною мірою дієвість індустріальних парків як інструментів стимулювання промислової активності визначається низкою регулятивних механізмів їхнього функціонування, з-поміж яких найважливішими є питання управління та власності, механізму залучення інвесторів, системи стимулів та пільг, що надаються на їхній території.

В Україні при запровадженні індустріальних парків є шанс відмежуватись від негативної практики використання СЕЗ з кінця 90-х рр. минулого століття до 2005 р. і не повторювати її в майбутньому. Слід звернути увагу на те, що для надання особливого статусу території чи визнання пріоритетним того чи іншого виду діяльності потрібна наявність розвинутої інфраструктури або націленість проекту на її розбудову. Держава на той час відсторонилася від розв'язання інфраструктурних проблем, віддавши їх на відкуп приватному бізнесу. Але, як відомо, подібні проекти не прибуткові, а тому непривабливі для останнього, проте саме від стану інфраструктури значною мірою залежала інтенсивність припливу приватних інвестицій.

У світовій практиці інфраструктурні проблеми у СЕЗ держава повністю бере на себе. Наприклад, Китай зміг залучити інвесторів тільки після виконання величезної будівельної програми зі

створення у своїх СЕЗ найсучаснішої інфраструктури (доріг, зв'язку, готелів). До 80 % усіх витрат лягли на бюджет країни, а іноземні інвестиції надійшли до СЕЗ після створення умов, необхідних для ведення бізнесу [3, с. 58]. У Польщі завдання з розбудови інфраструктури на територіях СЕЗ покладено на управляючу компанію, яка перебуває у державній власності та забезпечує управління розвитком СЕЗ у цілому. В Україні ж відсторонення держави від вирішення інфраструктурних завдань у СЕЗ стало фактором, з одного боку, звуження потоку інвестицій (особливо іноземних), а з іншого — їхнього вкрай нерівномірного розподілу між територіями, що мали різну забезпеченість об'єктами інфраструктури.

Структурно інвестиції у СЕЗ за видами економічної діяльності у зв'язку з існуванням широкого спектра пріоритетів не вирізнялися прогресивністю порівняно з пріоритетними напрямками для всієї економіки країни. Так, 82 % загального обсягу інвестицій надійшло у промисловість, у тому числі 65,4 % — у галузі переробки. П'ята частина (20,7 %) інвестицій була направлена на традиційне для України металургійне виробництво, тоді як галузі машинобудування були для інвесторів менш привабливими: на виробництво машин та обладнання припало 8,4 %, на виробництво електричного, електронного та оптичного обладнання — 5,7 %, на виробництво транспортних засобів — 4,5 %. Для порівняння з польськими СЕЗ: на кінець 2013 р. у галузевій структурі інвестицій 26,4 % їх припадало на автомобілебудування, а в цілому на галузь машинобудування — 41,9 %, а на виробництво металів і готових металевих виробів — 9,4 % [3, с. 59].

На сьогодні питання поновлення СЕЗ знову набуває актуальності саме у контексті створення індустріальних парків. Передумовою цьому служить ратифікація Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами. Україна отримала інструмент та дороговказ для своїх перетворень, який схвалено Указом Президента України 12 січня 2015 р. в Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» [4].

Метою Стратегії є впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі.

Рух за вектором розвитку буде забезпечувати сталий розвиток держави, проведення структурних реформ та, як наслідок,

підвищення стандартів життя. Україна має стати державою з сильною економікою та з передовими інноваціями. Для цього, передусім, необхідно відновити макроекономічну стабільність, забезпечити стійке зростання економіки екологічно невиснажливим способом, створити сприятливі умови для ведення господарської діяльності та прозору податкову систему.

Реалізація Стратегії передбачає досягнення 25 ключових показників, що оцінюють хід виконання реформ та програм. Дійсно, всі ці завдання є актуальними для України. Таким стратегічним індикаторам реалізації Стратегії, як 1) рейтинг Світового банку «Doing Business»; 2) кредитний рейтинг України – Рейтинг за зобов'язаннями в іноземній валюті за шкалою рейтингового агентства Standard and poors; 3) глобальний індекс конкурентоспроможності, який розраховує Всесвітній Економічний Форум (WEF); 4) валовий внутрішній продукт (за паритетом купівельної спроможності) у розрахунку на одну особу, який розраховує Світовий банк; 5) чисті надходження прямих іноземних інвестицій за даними Світового банку будуть сприяти також створенню відповідно до Закону України індустріальних парків [5].

Правові та організаційні засади цього Закону визначають створення і функціонування індустріальних парків на території України з метою забезпечення економічного розвитку та підвищення конкурентоспроможності територій, активізації інвестиційної діяльності, створення нових робочих місць, розвитку сучасної виробничої та ринкової інфраструктури.

Для спрощення процедури створення індустріальних парків набув чинності Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо зняття регуляторних бар'єрів для розвитку мережі індустріальних парків в Україні)». Текст закону опублікований у виданні «Голос України» 21 грудня 2015 р. Законопроект пропонується ввести наступні зміни до Закону України «Про індустріальні парки», передбачивши, що у зв'язку з ліквідацією Держінвестпроекту України Міністерство економічного розвитку і торгівлі України визначено уповноваженим державним органом з формування та реалізації політики щодо створення та функціонування індустріальних парків.

Доцільно було б утворити проміжну організаційну ланку – державну управляючу компанію у вигляді акціонерного товариства з наявністю в її наглядовій раді представників відповідного

міністерства і місцевих органів влади, на яку покласти повноваження розробки стратегії і планів інфраструктурних регіональних змін, функції відбору претендентів, видачі та скасування дозволів, контролю діяльності суб'єктів щодо виконання ними взятих на себе зобов'язань від імені держави та переліку пріоритетних видів діяльності в індустріальних парках відповідно до діючого законодавства України. Стратегія державної підтримки в індустріальних парках повинна бути спрямована на інвестиційну привабливість, а не на операційну діяльність їхніх суб'єктів.

Також в Законі уточнено поняття учасника індустріального парку, який має право не тільки на земельну ділянку, а й на інший об'єкт (частину об'єкта) нерухомого майна в межах індустріального парку. Надана можливість передачі земельної ділянки орендарем (ініціатором створення індустріального парку) в суборенду учасникам індустріального парку без попереднього узгодження з власником такої ділянки; спрощена процедура вибору керуючої компанії, зокрема виключено положення про узгодження з орендодавцем земельної ділянки; уточнено термін набуття чинності договору про створення індустріального парку – з дати підписання такого договору. Передбачається, що для надання державної підтримки, передбаченої законодавством, уповноважений державний орган створює, веде та розміщує на своєму офіційному веб-сайті Реєстр індустріальних парків, до якого індустріальні парки включаються за заявою ініціаторів створення.

Доцільно докорінно змінити підходи до встановлення пільг суб'єктам, які ведуть господарську діяльність в індустріальних парках, відмовившись від їхнього безумовного надання лише за фактом формальної реєстрації суб'єкта на її території. Як показує зарубіжний досвід, варто здійснювати ретельний відбір суб'єктів у порядку конкурсу або переговорів з попередньо визначеними та офіційно запрошеними потенційними претендентами, якими повинні виступати, як правило, провідні світові та вітчизняні компанії.

Суб'єктам, які перемогли у конкурсах або за результатами переговорів і виявили намір працювати в індустріальному парку, необхідно видавати відповідний дозвіл на ведення господарської діяльності на його території. Тільки він має бути підставою для надання суб'єктам державної допомоги у вигляді різноманітних пільг.

Індустріальний парк може бути включений до Реєстру індустріальних парків за умови, що на час включення в його межах відсутній цілісний майновий комплекс, що дозволяє здійснювати виробництво продукції. Визначається поняття транскордонного індустріального парку, який створюється і функціонує на підставі міжнародного договору України, що укладається між урядами держав або уповноваженими ними ініціаторами створення. Порядок створення та функціонування таких індустріальних парків регулюється міжнародними договорами України. Підкреслюється, що індустріальні парки, створені до 1 січня 2015 р., ліквідуються, якщо протягом трьох років з дня прийняття рішення про їхнє створення не укладено договір про створення та функціонування індустріального парку [6].

У межах дискусії, розпочатої академіком НАН України В. М. Гейцем, 29 вересня 2015 р. в Дніпропетровську в Національній металургійній академії України відбулося засідання «круглого столу» на тему: «Проблеми і перспективи інноваційного розвитку металургійної промисловості України», на якому наголошено, що, на жаль, антикризова економічна політика держави не втрачає своєї актуальності. Україна переходить з однієї економічної кризи в іншу, ці загострення мають системний характер, і, мабуть, можна говорити лише про 5–7 років стабільного розвитку за весь період незалежності. Центральним моментом антикризової економічної політики має стати вдосконалення регіональної економічної політики.

Доцільно згадати, що у країні існує стале економічне районування з виокремленням восьми економічних районів, а саме: Донецького, Придніпровського, Східного, Центрального, Поліського, Причорноморського, Подільського та Карпатського. Кожному з них відповідають певні територіально-виробничі комплекси. Саме на рівні економічних районів, а не окремих областей чи селищ, мають здійснюватися заходи економічної політики, і саме на цьому рівні доцільно створити відповідні органи державного управління, які б координували діяльність між собою в інтересах відповідних територіально-виробничих комплексів. Надання їм для цього певних повноважень сприяло б подоланню кризи і виходу регіональних і загальнодержавних економічних відносин на новий рівень, який відповідає інноваційному розвитку [7, с. 8–9]. В межах економічних районів доцільно утворювати індустріальні парки, які

забезпечували б подолання міжрегіональних розривів та сталий розвиток України в цілому.

Для досягнення цілей міжрегіонального вирівнювання економічних районів в Україні слід вирішити також питання ефективного загальнодержавного управління та інвестиційного забезпечення розвитку індустріальних парків у межах усієї країни, а не тільки окремо взятої території. Управляючі компанії з розвитку індустріальних парків доцільно підпорядкувати Державному агентству розвитку економічних районів України у вигляді управляючої холдинг-компанії організаційно-правової форми – публічне АТ з рівним представництвом від всіх економічних районів, яка буде здійснювати координацію і контроль за виконанням стратегій і програм індустріальних парків із загальнодержавними і галузевими стратегіями і програмами (рис.5.9).

Наявність і перманентне наростання впродовж двох останніх десятиріч істотних розривів між регіонами України за рівнем соціально-економічного розвитку є чи не головною загрозою збереженню цілісності країни і болісною невирішеною проблемою вітчизняної регіональної політики [3, с.53]. Індустріальні парки як інструмент розвитку територій не на основі пасивних міжбюджетних трансфертів у вигляді базової дотації регіонам, а на основі активних засобів стимулювання випереджаючого розвитку відсталих регіонів будуть забезпечувати міжрегіональне вирівнювання за рахунок інноваційних технологій, стимулювання й перерозподілу інвестицій на користь менш розвинених регіонів, грантової підтримки проектів у пріоритетних секторах економічних районів. Враховуючи попередній негативний досвід СЕЗ, коли діяльність їх в Україні була призупинена в 2005 р., необхідно неформально проводити моніторинг запланованих результатів, аналіз діяльності і використання наданих суб'єктам індустріальних парків пільг. Невиконання запланованих результатів, зокрема обсягів інвестицій, мінімально допустимих для надання пільг, кількості створюваних робочих місць та їхнього гарантованого збереження протягом певного періоду і неефективне використаних пільг, як наслідок, призводять до відповідальності чиновників, повернення пільг суб'єктами та відкликання наданих їм дозволів на ведення діяльності в індустріальних парках.

Більш ефективним і дієвим заходом піднесення економіки відсталих регіонів є створення в індустріальних парках виробництв.

Саме виробничо-технічні галузі суспільства забезпечують матеріальний добробут народу. Цим самим можна збільшити в рази не тільки робочі місця, але й підняти промисловість, сільське господарство, транспорт, будівництво тощо. Характерною рисою ринку в Україні за всі роки існування є суттєве домінування імпорту як продовольчих, так і промислових товарів від 70 до 90 %. Відомо, якщо країна допускає на свій ринок понад 14 % імпортного товару, то економіка цієї держави деградує [8, с. 209]. В 2015 р. кількість підприємств промисловості за їхніми розмірами в Україні склала тільки 42 916 без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та частини зони проведення антитерористичної операції [9]. Для України необхідно на території індустріальних парків збільшити кількість підприємств-товаровиробників у 3–4 рази. Для цього слід на законодавчому рівні усунути численні обмеження і створити сприятливий клімат для їхнього розвитку, переорієнтації промисловості на задоволення потреб внутрішнього споживчого ринку і випуск готової продукції.

Індустріальні парки, які планується створити в Донецькій області, стануть значним кроком до демонополізації економіки Донбасу. Таку думку висловив керівник військово-громадянської адміністрації П. Жебрівський [10]. За його словами, в Донецькій області планується 4 індустріальні парки, які забезпечать робочими місцями частину мешканців регіону. Роботою над цими проектами буде займатися Агенція регіонального розвитку. Індустріальні майданчики планується утворити в Торецьку (на базі однієї з непрацюючих шахт), у Слов'янську (на базі содового заводу), в Костянтинівці (на території колишнього склозаводу) та в Маріуполі (на базі Азовського судноремонтного заводу). При бюджетних обмеженнях, які виникли в Україні, забезпечення сталого розвитку є можливим, якщо значну частину доходів підприємств буде спрямовано на розширення виробництв в індустріальних парках шляхом модернізації, яка коштує дешевше, ніж будівництво нових потужностей.

Це надасть можливість завдяки індустріальним паркам у короткостроковій перспективі сформувати джерела нових доходів в економіці за рахунок модернізації виробничих потужностей, виготовлення і реалізації конкурентоспроможної вітчизняної продукції на зовнішніх споживчих ринках з подальшим розширенням експорту готових предметів споживання.

Рис. 5.9 – Організаційна схема створення індустриальних парків у контексті забезпечення сталого розвитку України

Агенція регіонального розвитку повинна виконувати декілька функцій. Перша – стати єдиним замовником робіт з оновлення інфраструктури Донецької області. Друга – контролювати підготовку проектно-кошторисної документації та експертиз. Третя – забезпечити виконання всіх проектів через систему ProZorro. Сформована Наглядова рада Агенції, до складу якої, окрім чиновників ОДА, увійшли представники ПРООН, ЮНІСЕФ, Представництва ЄС в Україні, ОБСЄ, Торгово-промислової палати і громадських організацій. Рішенням ради обрано директора Агенції.

Ще сім індустріальних парків (ІП) в Україні претендують на включення до реєстру ІП до вже зареєстрованих 13 парків.

Про це з посиланням на Міністерство економічного розвитку і торгівлі (МЕРТ) повідомляє Інтерфакс-Україна.

Станом на 20.06.2016 р. для включення в реєстр запропоновані у Львівській області парк «Яворівський» (площа 40 га), в Івано-Франківській області – Новороздільський (46,4 га) і «Бурштин» (32,45 га), а також «ІП Рівненської області» (145,13 га). Також до реєстру пропонується включити ІП «Фастіндастрі» (Київська обл., 15 га), «Вінницький ІП» (60 га), ІП «Павлоград» (Запорізька обл., 250 га).

До реєстру ІП України внесені парки «Свема» (Шостка Сумської обл.), «Соломоново» (Закарпатська обл.), «Львівський індустріальний парк «Рясне-2»», «Долина» (Івано-Франківська обл.), «Славута» (Хмельницька обл.), «Центральний» (м.Кременчук Полтавської обл.), «Коростень» (Житомирська обл.), «Перший український індустріальний парк» (Велика Димерка Київської обл.), «Тростянець» (Сумська обл.), «Кривбас» (Дніпропетровська обл.), «iPark» (Одеська обл.), «Bionic Hill» (Київ), «Мироцьке» (Київська обл.).

Крім того, в Україні функціонують чотири приватні ІП, які не включені до реєстру, — «Чексіл» (Чернігівська обл.), «Патріот» (Сумська обл.), «Малинівка» (Харківська обл.) і «KhersonIndustrial Park» (Херсонська обл.).

За інформацією МЕРТ, місцеві органи влади та приватні компанії відпрацьовують питання створення нових ІП у Запорізькій, Івано-Франківській, Житомирській, Миколаївській, Рівненській, Херсонській, Чернігівській, Чернівецькій, Кіровоградській областях і в Києві.

Згідно із законодавством, індустріальний парк може розміщуватися на одній або декількох суміжних земельних ділянках, його площа повинна бути від 15 до 700 га. Парк створюється не менше, ніж на 30 років.

Держпідтримка створення і функціонування ІП включає виділення коштів з держфонду регіонального розвитку за умови співфінансування з місцевих бюджетів у розмірі 10 % їхньої кошторисної вартості, звільнення від пайової участі в розвитку місцевої інфраструктури в разі будівництва об'єктів в межах ІП, а також звільнення від сплати ввізного мита при ввезенні обладнання та комплектуючих, які не виробляються в Україні.

Відповідно до Плану пріоритетних дій Кабінету Міністрів України на 2016 р., передбачається збільшення кількості індустріальних парків, включених до реєстру, на 30 % (до кінця року – 5 парків) [11].

Фактично в Україні функціонують лише чотири індустріальні парки. Це ІП «Коростень» в Коростині, ІП «Соломоново» на Закарпатті, «Львівський індустріальний парк «Рясне-2»» та ІП «Свема» в Шостці. Проте всі вони лише починають свою роботу, і назвати їх повноцінними поки що неможливо. Слід зазначити, що на початкових етапах формування індустріальних парків важливою є саме державна підтримка, підведення мереж і комунікацій, що є загальноприйнятою світовою практикою. Однак в Україні перші створені парки були позбавлені такої підтримки, через що втратили свою значимість. Експерти Асоціації індустріальних парків України (АІПУ) стверджують, що у будівництві промислових зон є ряд значних переваг, серед яких: створення нових робочих місць, збільшення надходжень до місцевих бюджетів, ріст доходів населення, реалізація проектів регіонального розвитку, розвиток соціальної інфраструктури, розширення сфери послуг, а також формування позитивного іміджу регіону шляхом виробництва високоякісної та конкурентної продукції. Крім того, будівництво парків надасть Україні значний прибуток, зможе вивести на світовий ринок та є вигідним для бізнесу, адже гарантує прозору та просту процедуру набуття прав власності на земельну ділянку в межах індустріального парку. Індустріальні парки потрібно узгоджувати з екологічної точки зору [12].

Економіка України передбачає необхідність змін для забезпечення якісно нового рівня життя населення. Держава повинна

здійснювати регулювання в економіці, поєднуючи його з ринковим; інфраструктурні зміни і нести за них відповідальність, завдяки активізації суспільного контролю. Ефективна модель економіки сталого розвитку можлива, якщо задіяти індустріальні парки, які будуть вмонтовані в глобальні ланцюжки створення доданої вартості і сприятимуть підвищенню продуктивності праці. В індустріальних парках потрібно створювати продукцію з високою доданою вартістю, що зменшить болісний вплив періодичних криз, залежність від зовнішньої фінансової підтримки і сприятиме переорієнтації внутрішнього ринку на товари національного виробництва.

Акцент у розробках та реалізації національних інтересів країни, на думку В. М. Гейця [13, с. 6], має зміститись у бік зосередження уваги суспільства, держави, бізнесу на вирішенні завдань технологічного та економічного розвитку країни на засадах підвищення ролі людського капіталу та використання його можливостей з орієнтацією на конкурентні переваги, реалізацію національних інтересів з урахуванням взаємовигідного співробітництва у рамках Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, розвитку існуючої європейської економічної, фінансової та організаційної практики створення індустріальних парків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Проект Енергетичної стратегії України на період до 2035 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2014_nauk_an_rozrobku/Energy%20Strategy%202035.pdf
2. Державна статистична служба України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
3. О. Хабатюк. Скорочення споживання газу: де «перемога», а де статистика. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://voxukraine.org/2016/05/19/skorochennya-spozhyvannya-gazu/>
4. European Statistical Office [Electronic resource]. - Access mode: <http://ec.europa.eu/eurostat>
5. Нова енергетична стратегія України до 2020 року: безпека, енергоефективність, конкуренція (№1 (150), 2015 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/1_8_2015_Energy_1121_A4.pdf
6. Про схвалення Концепції впровадження механізмів стабільного фінансування заходів з енергоефективності (створення Фонду енергоефективності). Розпорядження КМУ від 13 липня 2016 р. N 489-р.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/KR160489.html

7. С.О. Кудря. Стан та перспективи розвитку відновлюваної енергетики в Україні// Вісн. НАН України. – 2015. – №12. – с. 19-26.

8. Моніторинг прогресу реформ за перше півріччя 2016 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reforms.in.ua/sites/default/files/upload/reform-report-1h-2016.pdf>

9. Міністерство енергетики і вугільної промисловості України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mpe.kmu.gov.ua/>

10. Біоенергетична асоціація України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uabio.org/>

11. Пасхавер Б.Й. Агропродовольчий комплекс в умовах інфляції / Б.Й. Пасхавер // Економіка України. – 2016. - №2 (651). – С. 52-71.

12. «Щодо механізмів запровадження індустріальних парків в Україні». Аналітична записка відділу економічної стратегії Національного інституту стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/509/>.

13. Кіндзерський Ю.В. Можливості спеціальних економічних зон у контексті міжрегіонального вирівнювання та розвитку депресивних територій / Ю.В. Кіндзерський // Економіка України. – 2016. - №1 (650). – С. 52-71.

14. Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» від 12.01.2015 р. №5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

15. Закон України «Про індустріальні парки» № 5018-VI, від 21.06.2012. Редакція від 20.12.2015, підстава 818-19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5018-17>.

16. Про федерацію роботодавців України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fru.org.ua/ua/events/zakon-pro-sproshchennia-protsedury-stvorennia-industrialnykh-parkiv-nabuv-chynnosti>.

17. Наукові дискусії. Проблеми і перспективи інноваційного розвитку металургійної промисловості України // Економіка України. – 2016. - №3 (652). – С. 3-16.

18. Білопольський М.Г. Концептуальні засади економічної програми щодо виходу України з кризи / М.Г. Білопольський, В.С. Волошин, О.В. Кленін // Вісник економічної науки України. – 2016. - №1 (30). – С. 208-215.

19. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

20. В Донецькій області решили создать четыре индустриальных парка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.62.ua/article/1336242>.

21. В Україні буде зареєстровано ще сім індустріальних парків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agravery.com/uk/posts/show/v-ukraini-bude-zareestrovano-se-sim-industrialnih-parkiv>.

22. Індустріальні парки в Україні: Без економічного дива [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economics.unian.ua/industry/1124071-industrialni-parki-v-ukrajini-bez-ekonomichnogo-diva.html>.

23. Геєць В.М. Суспільний капітал - 25: одержавленість чи державотворчість? // Економіка України. – 2016. - №8 (657). – С. 3-6.

РОЗДІЛ 6

ШЛЯХИ ВІДНОВЛЕННЯ Й ЗБАЛАНСОВАНОГО РОЗВИТКУ ДОНБАСУ

1. Соціально-економічне становище Донбасу в умовах військово-політичного протистояння

В умовах стрімкої зміни геополітичних реалій і ведення військових дій на території Донецької та Луганської областей особливої актуальності для економіки набуває пошук шляхів і механізмів реформування регіональних економічних комплексів, визначення перспектив диверсифікації регіональної економіки. Від успішного вирішення цих питань залежать перспективи створення нових робочих місць, рівень і динаміка заробітної плати, доходи місцевих бюджетів, а в кінцевому підсумку – соціально-економічна стабільність в регіоні.

Військові дії на Півдні й Сході України, що почалися навесні 2014 р., і сформована у зв'язку із цим фінансово-економічна і торговельна блокада завдали важкого удару по економічному сектору в регіоні. Найбільш мобільні соціальні групи населення покинули Донбас.

Українська влада заявляє про наявність 1,2–1,7 млн вимушених переселенців, російська влада повідомляє приблизно про 500 тис. біженців, а за оцінками ООН, близько 2,2 мільйона осіб були змушені покинути свої будинки й переїхати в інші регіони України та сусідні країни. Зараз на цій території проживає близько 2–2,5 млн осіб, половина з яких – пенсіонери і соціально незахищені верстви населення.

Чисельність економічно активного населення в регіоні значно скоротилася. Так, в Донецькій області станом на початок 2015 р. чисельність економічно активного населення скоротилася на 55% порівнянні з 2014 р., а порівняно з 2010 р. – на 59%. У Луганській області станом на початок 2016 р. відбулося скорочення на 63% порівняно з 2014 р. і на 66,5% порівняно з 2010 р.

Зараз посилюється тенденція відтоку робочої сили (так, ще до конфлікту багато жителів регіону через низький попит на робочу силу в регіоні їздили на заробітки в Росію, молодь виїжджала і продовжує виїжджати на навчання і працевлаштування в інші (більш

перспективні) регіони України). Таким чином, проблема створення нових робочих місць існувала ще до ескалації збройного конфлікту, а зараз тільки загострилася у зв'язку з вимушеним переселенням частини населення, руйнуванням інфраструктури регіону і втратою контролю над значною частиною підприємств.

Військовий конфлікт в регіоні призвів до падіння виробництва товарів і послуг. За оцінками експертів, втрати робочих місць для великих підприємств склали від 50%, для малих і середніх – до 80-90% (рис. 6.1).

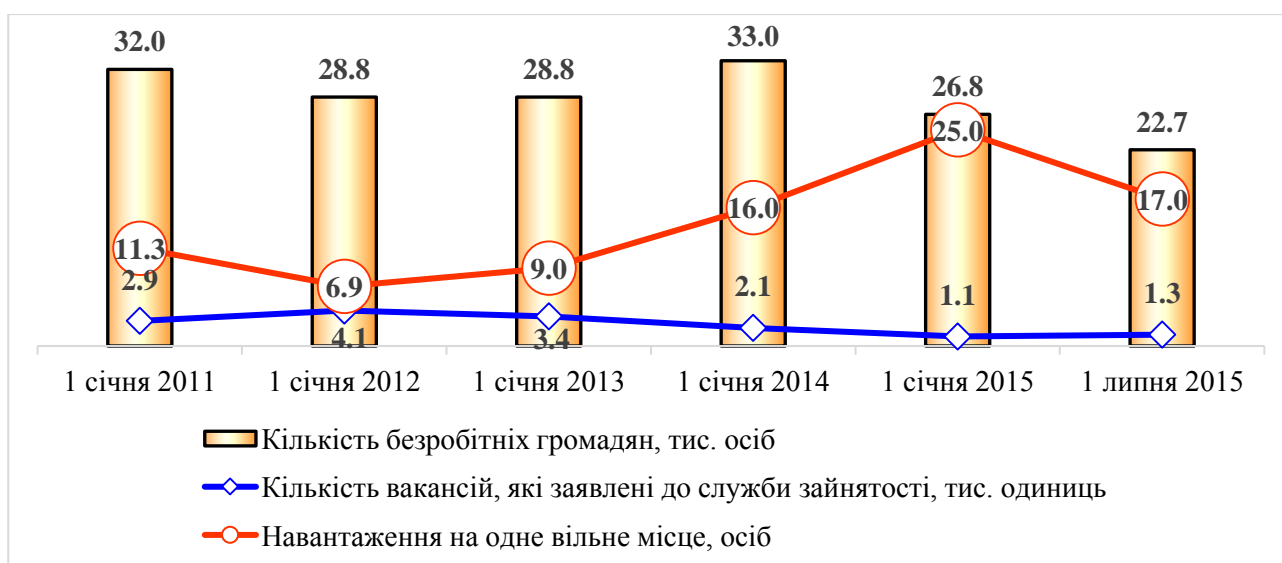

Рис. 6.1 – Динаміка показників на зареєстрованому ринку праці

Розвал колишніх (соціальних і державних) політичних інститутів і фактичне самоусунення правоохоронних структур сприяли активізації діяльності кримінальних елементів, поширилася практика «рейдерських захоплень» бізнесу і незаконного перерозподілу власності і капіталів.

Досьогодні не сформовано повної картини того, що відбувається в соціально-економічній сфері. Зібрана інформація носить фрагментарний характер, у зв'язку з чим може бути некоректною, що може призвести до прийняття некоректних управлінських рішень.

Отже, можливості відтворення людського потенціалу Донбасу суттєво звужуються. Ця ситуація вимагає відновлення поселенської мережі, яка має відбуватися з урахуванням ієрархії центрів обслуговування. Необхідно визначити функціональні типи поселень, доцільні зміни їхньої функціональної спеціалізації. Потрібно виділити оптимальні кластери послуг для кожного центру

обслуговування, які забезпечують населення певної території комплексом послуг.

На сьогодні першочерговим завданням є створення оперативного реєстру гуманітарних потреб цивільного населення, сприяння пропуску гуманітарної допомоги (в т.°ч. продовольчої), забезпечення фінансування відновлення і функціонування важливих об'єктів соціальної інфраструктури, в т.°ч. за рахунок міжнародної допомоги. Це дозволить відновити і забезпечити умови ефективного відтворення людського потенціалу регіону.

Тіньова економіка в Україні (і особливо на Донбасі) останні роки займала істотну частку ВВП – оцінки коливалися від 37 до 50%. Найбільшу вагу в тіньовий, а часом і в кримінальній економіці мали вугільна промисловість (копанки), металургія (металобрухт), хімія і малий бізнес тощо. Наразі, особливо в зоні проведення АТО, до колишніх видів тіньового бізнесу додалися нові:

- пропускна система, яка стосується не тільки фізичних осіб, але й бізнесу. Практично жоден з секторів економіки не може обійтися без перевезень через кордон або лінію протистояння, особливо ті, що зорієнтовані на експорт чи імпорт, а важка промисловість – на залізничний транспорт. Отже, тут реалізуються найсерйозніші обсяги корупційних схем;

- створилася ціла система оформлення не тільки власне пропусків, але видача ліцензій на право перевезення людей, вантажів. Створені офіційні і неофіційні транспортні коридори (в т.°ч. контрабандні), тому ніхто не в змозі оцінити, скільки платежів здійснюється готівкою з обох боків лінії протистояння. Проте відомий потік людей, транспорту і вантажів, що дозволяє визначити обсяги платежів у мільйонах гривень і рублів на добу;

- оскільки однією з перших на території самопроголошених республік перестала діяти банківська система України, то метою переселенців, переважно пенсіонерів, було просто отримання пенсій, регресів, допомоги, «чорнобильських», «дитячих» тощо. На самопроголошених територіях з'явилися нові утворення – пункти «переведення цих виплат в готівку»;

- окремо виділяється сформований бізнес щодо оформлення статусу переселенця, в перший рік АТО - статусу біженця, виплати допомоги, тобто з'явився бізнес псевдопрописок і оформлення інших документів.

Глибока криза, що охопила українську економіку в 2013-2015 рр., зумовила її черговий спад і в ролі ключового питання актуалізувала проблему відновлення економічного зростання, оскільки низькі темпи посткризового відновлення економіки призведуть до подальшого падіння рівня життя населення та посилення соціальної напруги на тлі загроз, обумовлених збройним протистоянням на Сході країни.

Загальний спад економіки, що почався в 2013 р., збільшився протягом 2014 р., що багато в чому обумовлено тим, що окупована частина території Донецької і Луганської областей, а також анексованого Криму тимчасово виведені з економічного простору України.

Починаючи з 2014 р., падіння промислового потенціалу в Донецькій і Луганській областях є найбільшим серед інших областей України. Військові дії на цій території мають негативний вплив на всі галузі економіки регіону без винятку.

Сформований інформаційний вакуум не дозволяє визначити структуру проблемного поля в соціально-економічній сфері. Однак для переходу від відновлення до розвитку економіки регіону необхідну комплексне дослідження зазначеної сфери, попереднє прийняття відповідних управлінських рішень з боку державних структур, представників бізнесу та некомерційного сектору.

У ситуації, коли у державних інститутів відсутня фінансова, методична, організаційна або мотиваційна можливість провести відповідні дослідження, мають сенс звернення до організацій громадянського суспільства для проведення незаангажованого аналізу зазначеної сфери.

У структурі проведеного нами дослідження з виявлення економічних проблем регіону виділяються два напрями: якісне і кількісне. В рамках якісного напрямку дослідження проведене експертне опитування 30–40 профільних фахівців в соціально-економічній сфері (державних службовців, підприємців та бізнесменів, директорів підприємств, голів міст і районів і ін.).

Це дозволило дати загальну оцінку економічних проблем Донбасу, визначити зацікавленість державних структур регіону в прямих іноземних інвестиціях, ступінь ризикованості інвестицій в економіку регіону, захист прав інвесторів, аналіз банківської та кредитно-грошової системи регіону, аналіз економіки регіону за секторами з виявленням основних проблем, ступінь відкритості

законодавства для інвестицій, ризику розвитку провідних галузей економіки регіону, аналіз значущості фактора неформального прийняття політичних рішень тощо.

У рамках кількісного напряму дослідження проведено аналіз відкритих джерел з соціально-економічної ситуації регіону, і отримана статистична інформація про кількість та структуру господарюючих суб'єктів регіону, їхні основні проблеми, чисельність працюючого персоналу тощо. Крім того, проведено соціологічне опитування, спрямоване на виявлення основних економічних проблем жителів регіону.

Результатом дослідження став зведений аналітичний звіт про економічні проблеми Донбасу. Проведене дослідження дає загальну картину стану соціально-економічної сфери регіону, дозволяє виявити основні проблемні точки в цій сфері і визначити першочергові заходи з відновлення економіки регіону, а також створити базу господарюючих суб'єктів регіону і карту інвестиційно-економічного середовища регіону, виявити рівень безробіття. Крім цього, цій аналіз дозволяє виявити пріоритетні для запуску підприємства, робота яких носить соціально значущий характер для населення регіону.

Прийнято до уваги не тільки попередній стан основних виробничих фондів, але й ті зміни, які відбулися за майже 3 роки економічної кризи й АТО. Цілий ряд підприємств та їхня інфраструктура виведені з ладу або зруйновані. Ніхто зараз і в найближчій перспективі ніяких коштів для відновлення вкладати не буде. Промислове виробництво буде деградувати до повного руйнування і втрати кадрового потенціалу. Більшість підприємств малого й середнього бізнесу переїхала в інші регіони, в т.°ч. за кордон і, скоріш за все, не повернуться в зону АТО. На ухвалення рішення щодо розвитку найближчим часом виробництва, будівництва та інших видів інвестиційної діяльності впливає невпевненість в стійкості правового поля, високі ризики втратити бізнес і активи як в зоні АТО, так і на території, непідконтрольній Україні.

Будівельна індустрія, як вид діяльності, в Донецькій і Луганській областях, а також в сусідніх Запорізькій, Дніпропетровській і Харківській повністю згорнула роботи, при цьому залишивши колосальну «недобудову», яка з кожним днем втрачає свій потенціал до продовження (рис. 6. 2).

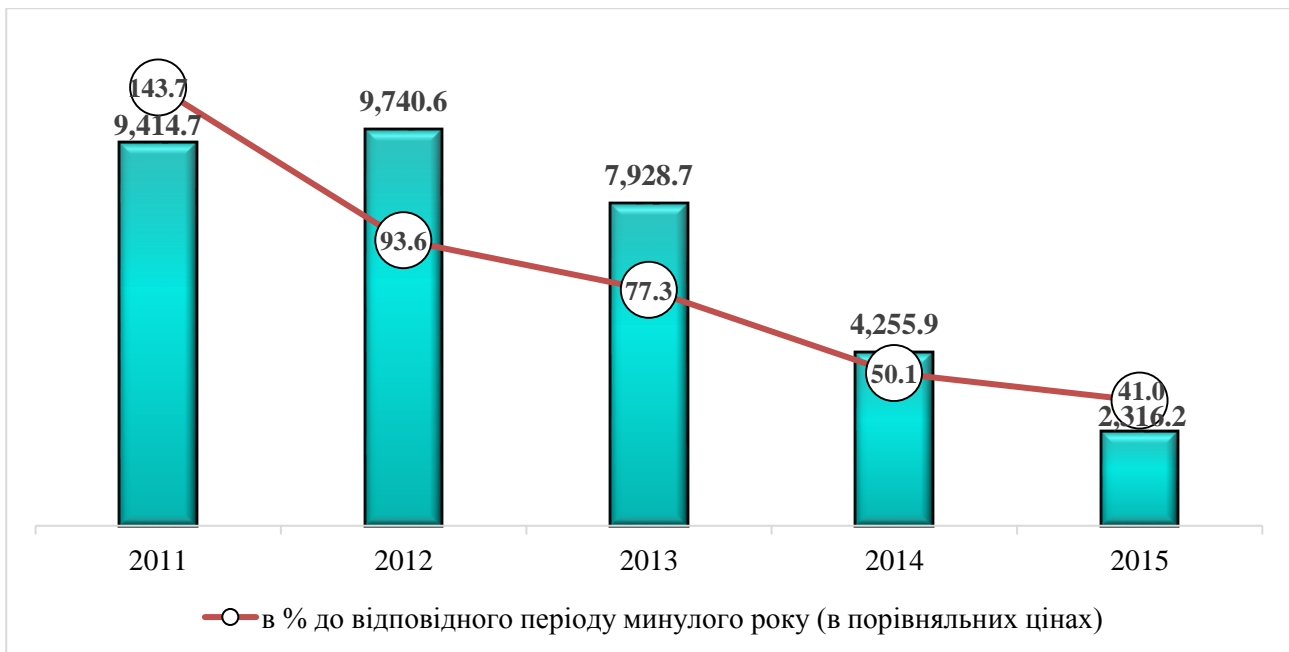

Рис. 6.2 – Обсяг будівельних робіт, в млн. грн.

У січні-грудні 2015 р. підприємствами області виконано будівельних робіт на суму 2^{316,2} млн грн., що у порівняльних цінах становить 41⁰% до обсягів будівництва у відповідному періоді 2014 р. (по Україні (без урахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополь, а також частини зони проведення антитерористичної операції) – 85,1⁰%). Питома вага області у загальнодержавному обсязі виконаних будівельних робіт складає 4,2%.

У зоні АТО з обох боків лінії протистояння ведуться лише дрібні ремонтні роботи з відновлення та ремонту житла, соціальних об'єктів і елементів інфраструктури.

У Донецькій області обсяг промислового виробництва в 2014 р. в порівняння з аналогічним попереднім періодом скоротився на 30⁰%. Динаміка розвитку промисловості наведена на рис. 6.3.

За 2015 р. загальний обсяг промислового виробництва у порівняльних цінах зменшився на 34,6⁰%. Спад виробництва обумовлений несприятливою кон'юктурою світового ринку, недостатньо розвинутим внутрішнім ринком та проведенням АТО на території області. Незважаючи на складну фінансово-економічну ситуацію, на підприємствах області передбачається реалізація заходів з реконструкції та модернізації виробництв:

- проведення монтажу технологічної лінії з очищення та збагачення привізного шамотного лому у ПАТ «Великоанандольський вогнетривкий комбінат»;

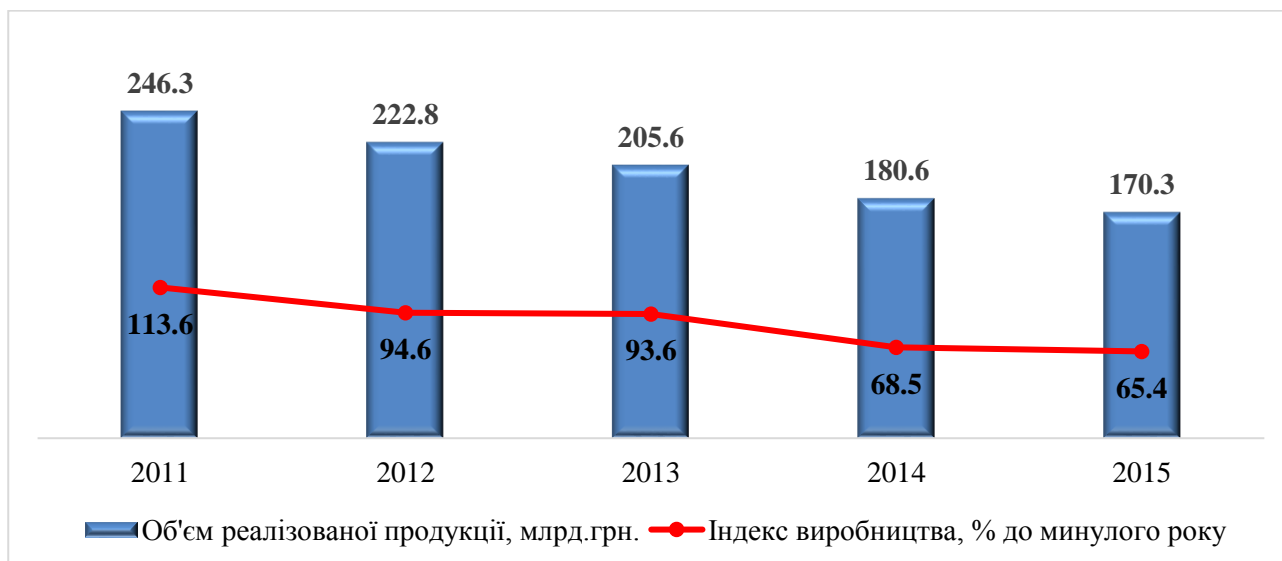

Рис. 6.3 – Динаміка розвитку промисловості Донецької області.

- впровадження системи доопалювання окису вуглецю в кауперах доменних печей № 4, 5 у ПАТ «Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча»;
- введення в дію 7 металорізальних верстатів та завершення роботи щодо розробки технології механізованого зварювання алюмінієвих сплавів великої товщини у ПАТ «Новокраматорський машинобудівний завод»;
- проведення модернізації кранового господарства, реконструкції електросталеплавильного цеху, модернізації металообробних верстатів в механічних цехах у ПАТ «Енергомашпецсталь» та інші.

У структурі промисловості збільшилась частка металургії, виробництво коксу та продуктів нафтопереробки, гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції, добувної промисловості при зменшенні частки інших галузей.

Частка машинобудування в загальному обсязі реалізованої продукції в Донецькій обл. за 2015 р. порівняно з 2014 р., знизилася приблизно в 1,2 раз. Це відбулося в основному за рахунок фактичного функціонування на території, підконтрольній українській владі, значної частини провідних підприємств машинобудівної галузі, представлених підприємствами важкого машинобудування,

виробництва сільськогосподарської техніки, техніки для хімічної промисловості і побутової техніки. Переважна більшість машинобудівних підприємств не постраждала від бойових дій або отримала незначні чи непринципові пошкодження.

У Луганській області ця галузь зазнала значних труднощів. Обсяг виробництва за період з початку конфлікту в регіоні скоротився майже в 2 рази. При цьому на контрольованій Україною частині Донбасу залишилися сприятливі умови для модернізації галузі та її подальшого розвитку: збереглася науково-дослідницька база, є потреба в товарах машинобудівної галузі, є доступ до сировини та ресурсів тощо.

Зараз машинобудування є основою економіки будь-якої країни і відіграє вирішальну роль в створенні матеріально-технічної бази господарства. В сучасних умовах йому належить виключно важлива роль у прискоренні науково-технічного прогресу. Випускаючи засоби виробництва для різних галузей економіки, машинобудування забезпечує комплексну механізацію та автоматизацію виробництва.

Після розвалу СРСР українське машинобудування пройшло разом з економікою країни через всі етапи кризи, через всі ринкові експерименти, що проводилися над промисловістю. Головна причина кризи цієї галузі в країнах СНД – розрив єдиного машинобудівного комплексу колишнього СРСР. Його дроблення сприяло тому, що великі закордонні корпорації як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках потіснили вітчизняне машинобудування, особливо в наукомісткому секторі (рис. 6.4).

Зараз багатогалузевий машинобудівний комплекс - потужний сектор промисловості України, який об'єднує понад 11 тис. підприємств. Частка машинобудівної галузі в українській промисловості перевищує 15%, у ВВП становить близько 12%.

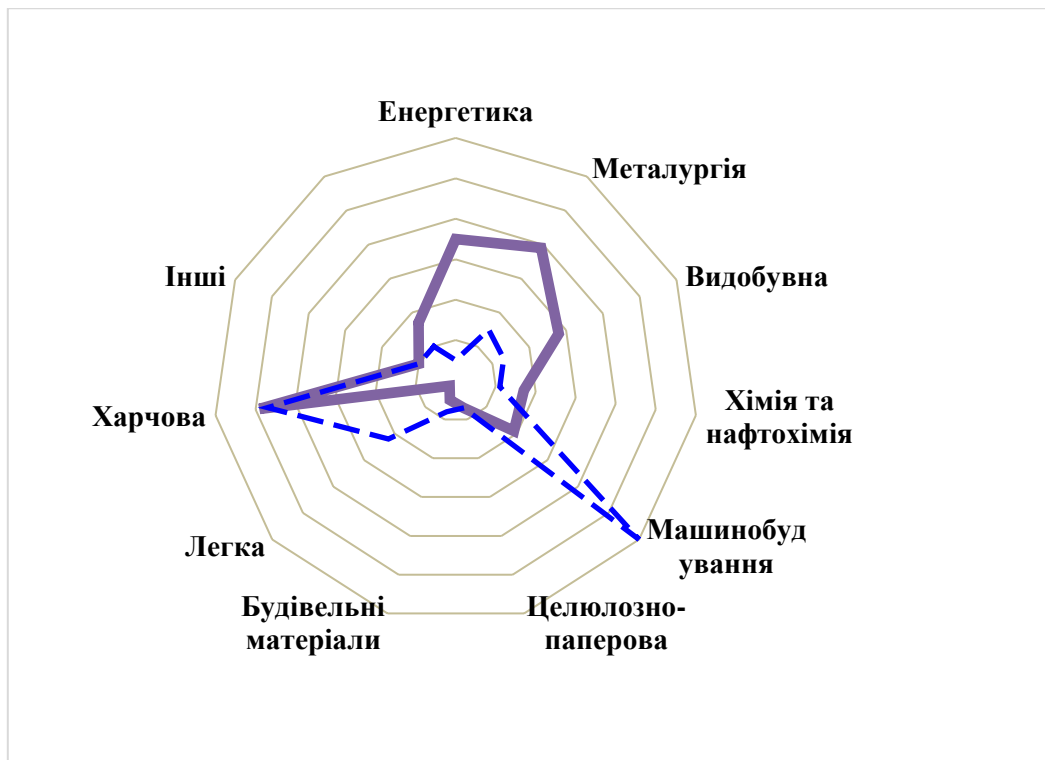

Рис. 6.4 – Скорочення частки машинобудування в промисловості України за період 1990 – 2014 рр

У машинобудуванні зосереджено понад 15% вартості основних засобів, майже 6% оборотних активів вітчизняної промисловості та понад 22% загальної кількості найманих працівників (рис. 6.5).

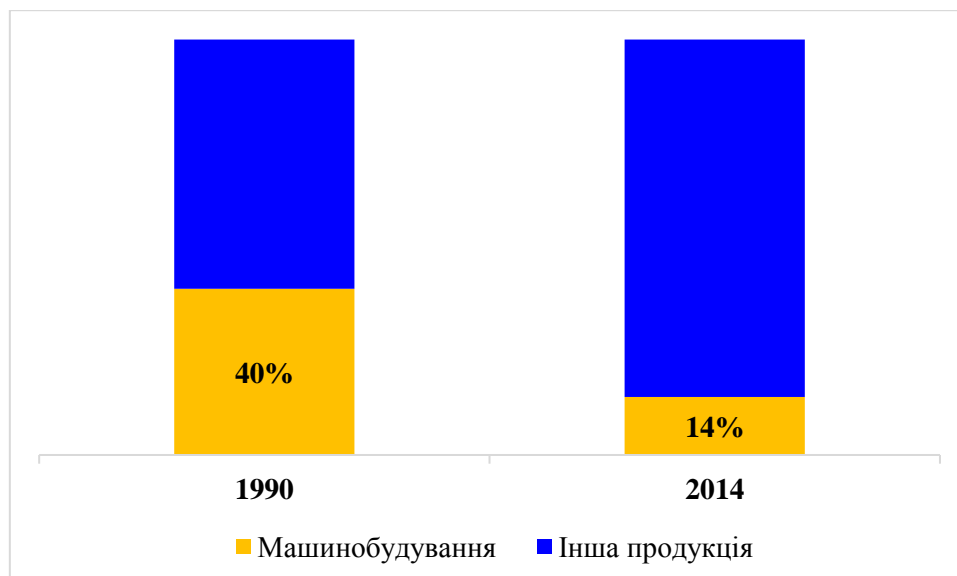

Рис. 6.5 – Частка машинобудівної галузі в ВВП України

Але наші машинобудівники програють конкуренцію іноземцям з трьох основних причин.

По-перше, величезний досвід в сфері створення машин і агрегатів і сучасні технології забезпечують європейським фірмам істотне науково-технічне випередження порівняно з вітчизняними виробниками за якістю, надійністю і довговічністю обладнання тощо.

По-друге, провідні світові фірми володіють досвідом і можливостями для реалізації проектів під ключ, що істотно знижує транзакційні витрати замовника.

І останнє, іноземні машинобудівники в змозі виконати замовлення в кредит, під низькі відсотки, з відстрочкою платежу на кілька років, що особливо актуально для українських фірм в умовах дефіциту ліквідності.

Металургійна галузь зазнала значних втрат. Тільки Донецька область втратила близько 60% виробничих потужностей через втрату двох з трьох потужних вузлів металургійної промисловості області: Донецько-Макіївського і Єнакіївського, в які входять найбільш значущі підприємства металургійної галузі. Однак частка металургійної галузі в структурі реалізованої продукції Донецької області в 2015 р. по відносно до 2014 р. практично не змінилася. Це відбулося головним чином за рахунок збереження на території, підконтрольній українській владі, виробничих активів двох найбільш потужних підприємств чорної металургії – Маріупольських меткомбінатів ім. Ілліча і «Азовсталь». Протягом 2015 р. на території Донецької області працювали тільки ці підприємства галузі. При цьому їхнє функціонування ускладнювалося в період ведення активних бойових дій обмеженнями логістичного характеру, а виробничі потужності були завантажені не повністю.

У Луганській області ситуація дещо складніша. Питома вага металургійного виробництва області на території, підконтрольній українській владі, в 2015 р. скоротилася порівняно з 2014 р. в 18 разів з 36% до 2%. Проте, для цієї галузі в підконтрольній частині Донбасу існують деякі позитивні тенденції. Зберігся основний технологічний процес, є доступ до ключових ресурсів, існує забезпеченість енергоресурсами, контакт зі споживачами та наявність трудових ресурсів.

У 2015 р. ситуація в металургійній промисловості змінилася кардинально. Причиною цього стали події на Сході країни, нестабільний курс гривні, тенденції світового ринку. Але останнім

часом ситуація почала стабілізуватися, принаймні, якщо робити висновки за ціновою політикою.

Складний і нестабільний економічний стан в Україні не міг не відбитися на металургії. На початку року великі заводи зіткнулися з браком сировини, її поставки впали на 24% (якщо порівнювати з минулим роком). Це призвело до падіння обороту на ринку металобрухту в зимові місяці. Але вже навесні умови поліпшилися, і експорт металобрухту збільшився майже на 72%.

За прогнозами експертів, Україна в 2016 р. не буде в першій десятці металургійних держав. Перший квартал вона завершувала на 12 місці за рейтингом Worldsteel. Якщо порівнювати з 2014 р., то показники знизилися більш, ніж на 30% (рис. 6.6), що загрожує серйозним зменшенням прибутку.

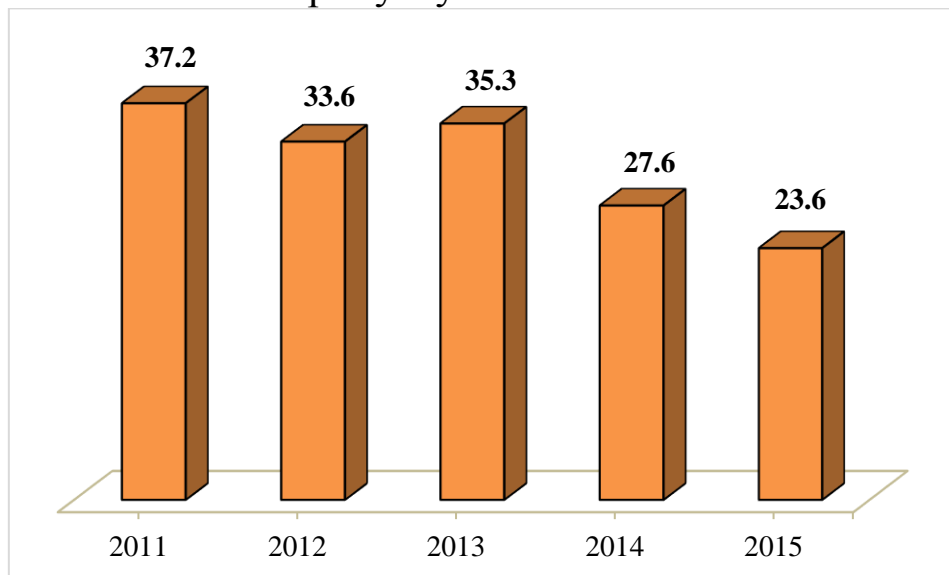

Рис. 6.6 – Динаміка виплавки чавуну в Україні, млн т

Представники галузі в усьому звинувачують війну, через яку металургійна інфраструктура серйозно постраждала. Через проблеми з поставками сировини і відвантаженнями готової продукції деякі заводи були змушені тимчасово припинити роботу, що призвело до виробничого провалу. Оскільки металургійні заводи і комбінати продають майже 85% продукції на закордонних ринках, такі коливання погано позначилися на експортних позиціях. Експорт сталі скоротився на 30%, нішу України на світовому ринку займають Китай і РФ.

Падіння виробництва спостерігалось і у виробництві коксу і продуктів нафтопереробки - на 45,1%, у виробництві харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів - в 3,2 рази. Видобуток

рядового вугілля, а також кам'яного вугілля за 2015 р. зменшився в 2,7 раза і склав 7,5 млн і 5,8 млн т відповідно. Виробництво електроенергії скоротилося на 21,8%, до 11,9 млрд кВт-годин.

Експерти вважають, що поштовхом для розвитку внутрішнього ринку може стати відновлення інфраструктури по всій Україні і в зруйнованих містах Донбасу. В цьому випадку криза може сприяти розвитку металургійних підприємств. Історія таке бачила неодноразово, наприклад, вся сучасна інфраструктура США була побудована за часів Великої депресії.

Однією з найбільш постраждалих галузей економіки Донецької області виявилася хімічна промисловість. Частка реалізованої промислової продукції в сфері виробництва хімічних речовин і хімічної продукції в загальному обсязі реалізованої промислової продукції в 2015 р. скоротилася в 2 рази порівняно з 2014 р. Провідне підприємство хімічної промисловості області концерн «Стирол», яке виробляло 80% обсягів хімічної продукції області, виявилось на непідконтрольній Україні території.

З 15 підприємств різної спеціалізації, які виробляли широкий спектр хімічної продукції (мінеральні добрива, пластмасові та хімічні реагенти, аміак, сірчану кислоту, вибухові речовини тощо) на підконтрольній Україні території Донецької області з найбільш значущих залишилися ДП «Костянтинівський хімічний завод», хіміко-металургійна фабрика ТОВ «Маріупольський меткомбінат ім. Ілліча», ТОВ «Лакофарбовий завод «Емаль» (м. Краматорськ), Маріупольський завод ізоляційних матеріалів «Гореласт» (м. Слов'янськ), ПАТ «Краматорський завод «Кондиціонер», Держинський фенольний завод та ін.

У той же час у Луганській області в 2015 р. порівняно з 2014 р. питома вага хімічної галузі за обсягами реалізації продукції за видами економічної діяльності зросла практично в 2 рази. Такі показники забезпечені завдяки функціонуванню потужних підприємств галузі - ПрАТ «Северодонецьке об'єднання «Азот», ТОВ «Рубіжанський трубний завод», ДП «Хімічний завод «Південний», РКХЗ «Зоря» тощо. Через бойові дії виробничі потужності хімічної промисловості на територіях, підконтрольних українській владі, суттєво не постраждали.

На сьогодні саме збереження на підконтрольній українській владі території стабільного функціонування підприємств хімічної і нафтохімічної промисловості визначають сучасну промислову

спеціалізацію Луганською областю, зосереджену в межах Лисичансько-Рубіжанського-Сєверодонецького промвузла.

Основними обмежувальними факторами функціонування підприємств галузі є проблеми з поставками сировинного ресурсу (природного газу) за цінами, які забезпечують конкурентоспроможність. Крім того, нестабільна ситуація спостерігається і в забезпеченні електроенергією. Перш за все, через розташування переважної більшості ТЕС на лінії зіткнення. Виходячи із зазначених обмежень, актуальним в галузі є забезпечення резервних ліній енергопостачання; забезпечення розвитку хімічної галузі на неоіндустріальній основі: із застосуванням нових технологій з забезпечення енерго-сировинними ресурсами, із застосуванням технології газифікації вугілля і забезпеченням хімічних підприємств технологічними газами, технологій переробки газового конденсату в бензин, дизельне паливо і мазут; освоєння певних видів альтернативної енергії.

6.2 Економічні результати зовнішньоекономічної діяльності підприємств Сходу України

Статті експорту промислової продукції Донбасу в країни далекого зарубіжжя визначені місцем, яке Донбас посідає в міжнародному поділі праці. Статті імпорту Донбасу з інших регіонів України визначаються територіальними зв'язками Донбасу і України в цілому.

Експорт товарів з Донецької області в 2015 р. в порівнянні з 2014 р. скоротився в 2,9 рази і склав 1,840 млрд дол. США. Торік за цей же період експорт становив 5,340 млрд дол. США (рис. 6.7).

Зовнішньоторговельний оборот товарами за цей період зменшився в 2,1 рази. Експорт скоротився в 2,3 рази, імпорт – на 43,3%. Сальдо зовнішньоторговельного обороту позитивне й склало 2,5 млрд дол. США. Найбільшими торговельними партнерами для Донецької обл. були: Італія (21,9% в загальному обсязі експорту товарів), Російська Федерація (16,5%), Туреччина (13,0%), Польща (5,1%), Болгарія (4,5%), США (3,5%), Єгипет (2,9%), Словаччина, Велика Британія та Казахстан (по 2,2%), Німеччина (2,1%), Білорусь (2,0%).

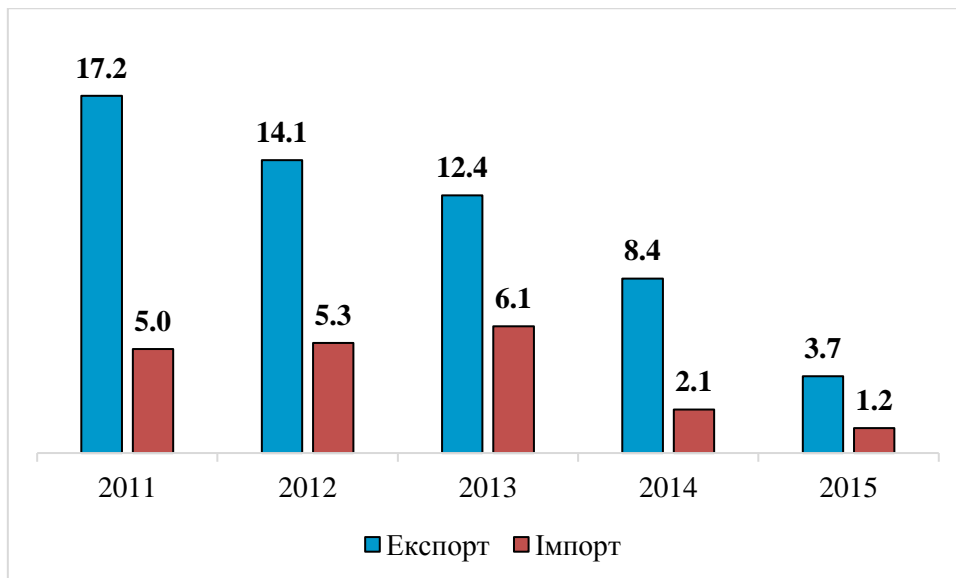

Рис. 6. 7 – Динаміка експорту та імпорту товарів Донецької області, млрд дол. США

Скоротилася також і кількість країн, в які експортувалися товари, склавши 88 країн світу проти 117 країн у минулому році. Примітно, що найменше скоротився експорт на ринки Європи - всього на 45,1%. Перше місце в експорті з Донецької області займає Італія, на друге місце вийшла Туреччина, експорт в Росію, яка ще в 2014 р. була найбільшим зовнішньоторговельним партнером Донецької області, скоротився до 245,5 млн дол. США (в 2014 р. - 677,1 млн дол. США). Сьогодні Російська Федерація займає лише третє місце з часткою в 13,3%. Найбільшу частину експорту Донецької обл. складають чорні метали (75,9% від загального обсягу). Валютна виручка від їхніх поставок за кордон скоротилася в 2,5 рази, до 1^{396,1} млн дол. США. Зменшився в 2015 р. порівняно із 2014 р. також експорт виробів з чорних металів – в 2,2 рази, продукції машинобудування – в 2,9 рази, продукції хімічної промисловості – в 10,6 рази.

Керуючись результатами дослідження побудови співпадаючих і випереджувальних індикаторів, проведеного фахівцями МВФ у 2003 р. на прикладі економіки Йорданії, та поширення відповідних досліджень для різних країн світу, фахівцями Інституту економіки та прогнозування НАН України розраховано аналогічні інтегральні композитні індикатори розвитку економіки України [4, с. 128]. Привертає увагу оцінка найбільш впливових факторів на падіння ВВП. Так, у 2015 р. ВВП у співставних цінах знизився на 9,9%. На його динаміку негативно вплинули: падіння експорту на 35%,

падіння роздрібної торгівлі на 23,9%, падіння промислового виробництва на 21,4% і сільськогосподарського виробництва на 4,7% щодо відповідного періоду попереднього року. Питома вага складових інтегрального індикатора наведена в табл. 6.1.

Таблиця 6.1

Компоненти інтегрального індикатора розвитку економіки України у 2015 р. порівняно з 2014 р., %

№	Складові інтегрального індикатора	Питома вага, %	Темпи динаміки %
1	Промислове виробництво	56	78,6
2	Сільськогосподарське виробництво	19	95,3
3	Роздрібна торгівля	14	76,1
4	Експорт	11	63,1

* Джерело: [4, с. 128]

У цьому випадку найбільш критичним індикатором є зниження обсягів експорту, який поступово збільшує питому вагу серед інших складових інтегрального індексу. У 2014 р. вплив експорту на динаміку ВВП був менш вираженим. Темп падіння експортних валютних надходжень у 2015 р. порівняно з 2014 р. склав 110,6%.

Оборот роздрібної торгівлі підприємств юридичних осіб знизився в 2015 р. порівняно з 2011 р. на 58%, а підприємцями-фізичними особами – на 52,5%.

У 2015 році підприємствами та організаціями області за рахунок усіх джерел фінансування освоєно 6,6 млрд грн капітальних інвестицій, що становить 41,3% до обсягу капітальних інвестицій за січень-грудень 2014 р. (по Україні – 98,3%) (рис. 6.8).

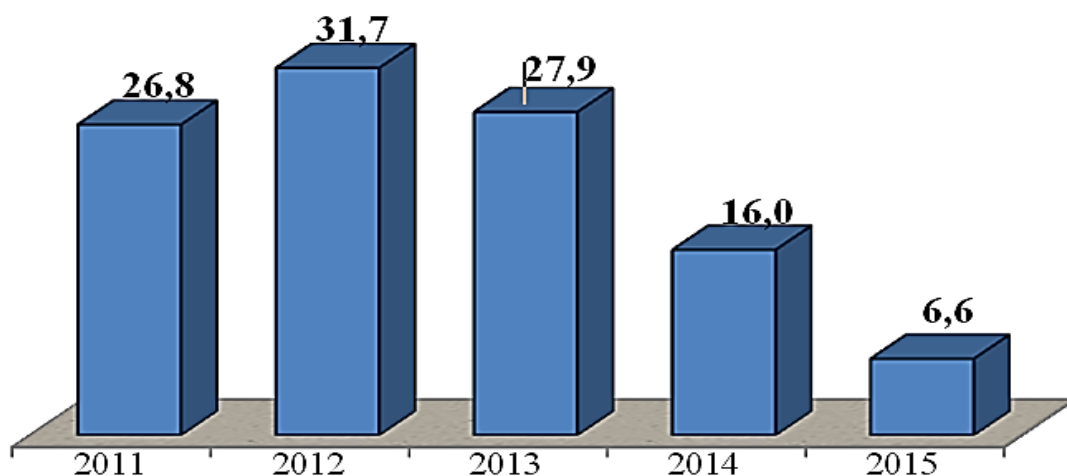

Рис. 6.8 – Обсяг капітальних інвестицій за рахунок усіх джерел фінансування у фактичних цінах, млрд грн

Обсяг прямих іноземних інвестицій (акціонерного капіталу), внесених в область з початку інвестування, на 31 грудня 2015 р. склав 1°827,7 млн дол. США, – повідомляє Головне управління статистики в Донецькій області. З початку року в економіку Донецької області іноземними інвесторами вкладено 2,6 млн дол. США прямих інвестицій (акціонерного капіталу). Зменшення капіталу за цей же період становить 343,2 млн дол. США (в тому числі за рахунок курсової різниці – 340,4 млн дол. США).

Прямі інвестиції надійшли з 55 країн світу. З країн ЄС з початку інвестування отримано 1°670,5 млн дол. США інвестицій (91,4°% загального обсягу акціонерного капіталу), з інших країн світу – 157,2 млн дол. США (8,6°%).

Найбільші обсяги прямих інвестицій внесено нерезидентами з Кіпру – 859,1 млн дол. (47,0°% від загального обсягу), Нідерландів - 446,2 млн дол. США (24,4°%), Німеччини – 161,9 млн дол. США (8,9°%), Литви – 83,1 млн дол. США (4,5°%), Великобританії – 74,9 млн дол. США (4,1%), Віргінських островів (Брит.) – 47,8 млн дол. США (2,6°%). На ці країни припадає 91,5°% загального обсягу прямих іноземних інвестицій, вкладених в економіку області.

У той же час, обсяг прямих інвестицій (акціонерного капіталу) з області в економіку країн світу на 31 грудня 2015 р. склав 5°391,2 млн дол. США, 99,2°% якого направлено в економіку Кіпру. Тобто, обсяг інвестицій з області в зовнішній світ в три рази перевищує обсяг інвестицій, внесених в область ззовні.

На підприємствах промисловості зосереджено 593,4 млн дол. США (32,5°%) прямих інвестицій, в т.ч. на підприємствах переробної промисловості – 544,2 млн дол. США, добувної промисловості та розробки кар'єрів – 26,2 млн дол. США, поставки електроенергії, газу, пари та кондиціонованого повітря – 22,8 млн дол. США Серед галузей переробної промисловості у металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім виробництва машин і устаткування, внесено 264,1 млн дол. США прямих інвестицій (14,4°% від загального обсягу інвестицій), у виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції - 106,4 млн дол. США (5,8°%), у виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів – 58,8 млн дол. США (3,2° у виробництво хімічних речовин і хімічної продукції – 47,2 млн дол. США (2,6°%).

В організаціях, що здійснюють операції з нерухомим майном, акумульовано 487,8 млн дол. США, або 26,7% загального обсягу прямих інвестицій, на підприємствах оптової і роздрібної торгівлі, ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів – 401,7 млн дол. США (22,0%), в організаціях, що здійснюють діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування – 150,9 млн дол. США (8,3%), на підприємствах транспорту, складського господарства, поштової та кур'єрської діяльності – 103,4 млн дол. США (5,7%).

Заборгованість підприємств області за кредитами та позиками, торговими кредитами та іншими зобов'язаннями (борговими інструментами) перед прямими іноземними інвесторами на 31 грудня 2015 р. склала 277,4 млн дол. США. Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій (акціонерного капіталу і боргових інструментів) на 31 грудня 2015 р. склав 2⁰105,1 млн дол. США.

6.3 Напрями соціально-економічного розвитку Донбасу

В умовах стрімкої зміни геополітичних реалій і ведення військових дій на території області особливої актуальності для економіки набуває пошук шляхів і механізмів реформування регіональних соціально-економічних комплексів, визначення перспектив диверсифікації регіональної економіки. Від успішного вирішення цих питань залежать перспективи створення нових робочих місць, рівень і динаміка заробітної плати, доходи місцевих бюджетів, а в кінцевому підсумку – соціально-економічна стабільність в регіоні.

На сьогодні Донецька область має низку стратегій розвитку галузевого, соціального, науково-технічного характеру. Відповідно, кожна стратегія зосереджена на вирішенні окремих ключових питань, а в цілому вони можуть мати розбіжності щодо довгострокового іміджу Донецької області або мати протилежну спрямованість у вирішенні окремих завдань. Традиційні галузі області вичерпали свій інвестиційний потенціал (у вугільній галузі закриваються шахти; металургійна галузь корпоративізована трьома структурами).

З іншого боку, сформований імідж Донецької області має суперечливий, в цілому негативний характер, який необхідно цілеспрямовано формувати і комплексно просувати в ЗМІ, ділових

колах (інвестори і підприємці), орієнтуватися також на випускників вузів і молодих фахівців, зарубіжних і внутрішніх туристів тощо.

Слабкі сторони області зосереджені довкола екологічних проблем, низькою є політична свідомість жителів області, а також ефективність державної влади, що відображає низький рівень довіри населення до державних інституцій. Однак Донецька область завжди вирізнялася позитивним станом соціальної інфраструктури, економічною складовою розвитку (високий рівень ВРП, порівняно низька частина населення з грошовими доходами, нижчими від прожиткового мінімуму), а також високими показниками ринку праці регіону.

Найважливішим інструментом аналізу стану території є SWOT-аналіз (аналіз сильних сторін, слабкостей, можливостей та загроз), аналіз та вибір цільових ринків і позиціонування (визначення сучасних та бажаних позицій) територій.

Сильні сторони регіону – це те, в чому він досяг успіху або якась особливість, котра дає додаткові можливості. Сильні сторони можуть полягати в наявному досвіді, доступі до унікальних ресурсів, наявності передової технології й сучасного устаткування, високій кваліфікації персоналу, високій якості продукції, що випускається, популярності торговельної марки тощо.

Слабкі сторони регіону – це відсутність чогось важливого для його функціонування або те, що поки не вдається зробити в регіоні порівняно з іншими регіонами, і ставить його у несприятливе становище. Як приклад слабких сторін можна навести погану репутацію регіону, брак фінансування і т.°п.

Ринкові загрози – це події, настання яких може несприятливо вплинути на регіон. Приклади ринкових загроз: вихід на ринок нових конкурентів, зростання податків тощо.

Ринкові можливості – це сприятливі обставини, які регіон може використовувати для отримання переваги.

При з'єднанні можливостей з сильними сторонами виникають конкурентні переваги регіону (табл. 6.1).

Запорукою розвитку міжнародної конкурентоспроможності регіону є залучення інвестицій за рахунок розвитку проектів регіонального кредитування підприємців; формування інституту венчурного підприємництва (в т.°ч. за рахунок відрахувань з регіонального бюджету); технопарки і бізнес-інкубатори для підтримки в регіоні малого і середнього бізнесу (Технологічний парк

«Вуглемаш»; Технологічний парк «Ресурси Донбасу», Технопарк Екотехнології, Технопарк ДонНТУ УНІТЕХ; регіональні технопарки в Краматорську та Маріуполі); галузеві кластери.

Таблиця 6.1

SWOT-аналіз стану Донецької області та її конкурентні переваги

Сильні сторони	Слабкі сторони
<p>Вигідне економіко-географічне положення</p> <p>Відповідність кредитоспроможності регіону вимогам міжнародних агентств (Fitch)</p> <p>Наявність високотехнологічних заділів для інноваційного прориву</p> <p>Сплетення багатонаціональних культур і різноманітний природничий потенціал</p> <p>Високий рівень розвитку регіональної економіки</p> <p>Агломераційна структура розселення жителів регіону (5 великих агломерацій, 28 міст)</p>	<p>Деформована структура регіональної економіки (превалювання підприємств базових галузей промисловості)</p> <p>Низький рівень виробництва товарів з високим рівнем переділу (доданою вартістю)</p> <p>Недостатньо високий рівень якості продукції, що випускається в регіоні, за міжнародними критеріями й стандартами (у тому числі й через високий рівень зносу основних виробничих фондів)</p> <p>Низька питома вага підприємств, що виробляють інноваційну продукцію</p> <p>Перевага в інформаційному полі негативного бачення регіону</p> <p>Критична екологічна ситуація</p>
Загрози	Конкурентні переваги
<p>Дефіцит оборотних коштів промислових підприємств через неповернення державою ПДВ на тлі високих ставок по банківських кредитах</p> <p>Низький рівень стимулювання впровадження інновацій</p> <p>Коливання цін на зовнішніх сировинних та енергетичних ринках</p> <p>Погіршення демографічної ситуації</p> <p>Високий рівень соціальної напруженості, збереження заборгованостей по заробітній платі</p>	<p>Високий рівень розвитку регіональної економіки, значний потенціал диверсифікованості й модернізації</p> <p>Науково-дослідна база та наявність високотехнологічних заділів для інноваційного прориву</p> <p>Логістично вигідне розташування в зоні міжнародних транспортних коридорів</p> <p>Агломераційна структура розселення як резерв мобільності й підприємницької активності населення</p>

На основі теоретичного аналізу наукових положень виявлено, що регіональний маркетинг можна розглядати як сучасний і багатофункціональний інструмент, використання якого спрямоване на підвищення результативності процесів взаємодії державних органів влади, бізнесу і суспільства, що дозволяє ефективно використовувати потенціал території з метою задоволення потреб цільових ринків і формування конкурентних переваг регіону.

На підставі оцінки базису системи маркетингу регіонів виявлені якісні і кількісні характеристики рекреаційного, економічного, інвестиційного, інноваційного, інфраструктурного, трудового, екологічного і природно-ресурсного потенціалу

З метою формування і розвитку конкурентних переваг регіону розроблено методичне забезпечення вдосконалення системи регіонального маркетингу цього регіону, що передбачає виявлення потенційних можливостей локальних ринків регіону відносно використання компонентів природно-ресурсного потенціалу, об'єктів матеріально-технічної бази і людського капіталу як основних детермінант соціально-економічного розвитку.

Перспективою розвитку Донбасу є формування нової техноукладної структури виробництва – штучний інтелект, неоіндустріалізм, обробка інформації, віртуальна реальність, які спрямовані на взаємодію з новими і традиційними галузями промисловості та обслуговування населення, а також розвиток агломерації промислових міст «Північний Донбас».

Підбиваючи підсумок, слід відзначити, що напрями соціально-економічного розвитку Донбасу полягають у розвитку принципів державно-приватного партнерства, підтримці відносин між органами державної влади та місцевого самоврядування з одного боку, промисловцями та підприємцями – з другого, і територіальною громадою – з третього, що дозволить забезпечити сталий розвиток Донбасу та посісти гідне місце в складі України.

Ключовим напрямом соціально-економічного розвитку Донбасу є фінансова та інноваційна складові, розвиток яких можливий за рахунок створення виробництв шостого технологічного укладу, удосконалення транспортної, ринкової і фінансової інфраструктури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Astrov V. Ukraine:current economic situation and outlook / Astrov V. – the Vienna Institute for International Economic Studies. – Electronic resource: <http://www.wiiw.ac.at/>
2. GDP (constant 2005 US dollars) / World Bank. – Electronic resource: <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?page=5>
3. GDP (current US dollars) / World Bank. – Electronic resource: <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?page=4>
4. Makogon Y., Kinchevska Y. Analysis of Current Situation and Perspectives of Innovation Development of Ukraine in the Conditions of Global Transformations // North-East Asian Academic Forum, Harbin: Harbin University of Commerce. – 2015 (1)/ - P. 52-56.
5. Zlobina O., Lintsova N. War as a factor of ukrainian national consolidation: lessons of 1914 for 2014 / Zlobina O., Lintsova N. / Materials of European Central Slavic Conference «World war in Central and EasternE», Panstwowa Wyzsza Szkola Wschodnioeuropejska w Przemyslu, 9–10 VII 2015. – Electronic resource: <http://www.i-soc.com.ua/institute/news.php>
6. Геец В. От квазирынка к рынку и инвестиционному росту / Геец В. // Зеркало недели. Украина» №30, 21 августа 2015. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://gazeta.zn.ua/macrolevel/velikaya-depressiya-ukraina.html>
7. Інтегральні композитні індикатори розвитку економіки України: оцінка на 01.07.2015 / Інститут економіки та прогнозування НАН України. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://ief.org.ua/?p=4930>
8. Кораблин С. Великая депрессия: Украина / Кораблин С. // Зеркало недели. - № 30. – 21 августа 2015. – Электронный ресурс: <http://gazeta.zn.ua/macrolevel/velikaya-depressiya-ukraina.html>
9. Макаренко И. Кузьменко В. Рогожин А. Прогноз ИЭЭ №1 (#91). Экономическая динамика на 2015 год (ч.1). – Электронный ресурс. – Режим доступа: http://iee.org.ua/ru/prognoz_by_iee/4759/
10. Макогон Ю.В. Современное состояние и перспективы инновационного развития Украины в условиях глобализационных трансформаций // Северо-Восточный Азиатский академический форум, Харбин: Харбинский университет коммерции – 2015. – С. 151-157.
11. Национальные счета Украины за 2004-2015 гг. – Электронный ресурс. – режим доступа: www.ukrstat.gov.ua
12. Социальный потенциал инновационного развития экономики: украинские реалии / Под ред. академика НАН Украины В.М. Вороны, д.соц.н. Т.О. Петрушиной. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2014. – 353 с.
13. Статистическая информация Главного управления статистики в Донецкой области. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.donetskstat.gov.ua/>

ВИСНОВКИ

В умовах посилення глобальних і внутрішніх викликів економіка України зіткнулася з кризовими ситуаціями у всіх сферах. На її розвиток впливають глобальні виклики, а також зовнішні й внутрішні загрози, які торкаються позиції країни та її інтересів у сучасному світі.

1. Встановлено, що економічну кризу в Україні обумовили причини, що тривалий час склалися у національній економіці. Це уповільненість реальних економічних реформ, відсутність довгострокової стратегії розвитку держави, втрата колишньої технологічної бази національного господарства, яка викликала технологічну деградацію України й формування її сировинної орієнтації. Щорічно виникають бюджетні проблеми. У кризові роки відбувається різке знецінення національної валюти, чому сприяє структурна вразливість економіки та її неефективна зовнішньоекономічна діяльність. Значним викликом у 2014–2015 рр. стала анексія Криму і військові дії в Донбасі, які поглибили кризу.

2. Визначено, що реформа системи державного управління та владної організації є основним стратегічним завданням за часів незалежності. Чинна система органів виконавчої влади та місцевого самоврядування не відповідає принципам демократії, європейським стандартам і відзначається надмірною централізацією, внутрішньою суперечливістю. Вона стала перешкодою у проведенні соціально-економічних і політичних реформ. Основними шляхами подолання кризи державного управління є належне правове забезпечення діяльності органів державної влади та їх дій в межах чинного законодавства, виконання норм політичного права, децентралізацію, проведення адміністративної реформи.

3. Узагальнено глобальні виклики, що вплинули на поглиблення кризової ситуації в Україні. Це уповільнення темпів зростання світової економіки, найбільше падіння в останні роки обороту світової торгівлі, зниження темпів зростання обсягів імпорту на провідних ринках, що розвиваються, таких як Китай, Бразилія, Росія, зменшення експорту через падіння цін. За своєю природою цей спад є більш циклічним, аніж структурним, що дає підстави для стабілізації економічної ситуації.

Визначено найбільш впливові економічні ризики, що викликають системну кризу. Серед яких відмічено руйнування

фінансових механізмів та інститутів, фіскальну кризу, бульбашки активів, безробіття та неповну зайнятість. Разом узяті, ці ризики можуть призвести до стійкого уповільнення темпів економічного зростання з відповідним впливом на зайнятість і, в кінцевому рахунку, на соціальну стабільність.

4. Обґрунтовано, щоголовна роль для реалізації антикризової стратегії в зовнішньоекономічній діяльності України відводиться збільшенню експорту продукції, оптимізації структури за рахунок продукції не сировинного призначення, а високотехнологічних видів, з високим вмістом доданої вартості; збільшенню у складі експорту (й імпорту) частки високотехнологічної і наукоємної продукції та послуг, питома вага яких ще є недостатньою. Саме використання принципів інноваційного розвитку є стратегічною тенденцією економічно розвинених країн, орієнтованих на виробництво високотехнологічної і наукоємної продукції та послуг.

Тому найближчими роками перед українськими компаніями стане завдання прискореного освоєння, впровадження й виводу на зовнішній ринок високотехнологічної продукції та послуг. Ці заходи будуть сприяти підвищенню конкурентоспроможності країни, залученню інвестицій, збільшенню робочих місць, покращенню життя населення.

5. Визначено необхідність формування кадрової політики в Україні на стратегічних засадах, що потребує солідарності від суб'єктів управління на різних рівнях, а також розробки відповідного науково-методичного та організаційно-правового забезпечення. Розробка та реалізація стратегії антикризової кадрової політики на засадах гідної праці в Україні надасть можливість забезпечити передумови соціально-економічного зростання за рахунок ефективного використання людських ресурсів та подолання наслідків кризи або її запобігання.

6. Встановлено внутрішні та зовнішні проблеми університетської освіти, які особливо гостро проявилися в сучасних умовах реформування освітньої системи. Необхідним є пошук активних методів вдосконалення освітнього процесу, підвищення якості підготовки викладацьких кадрів, їх матеріальної зацікавленості у роботі, підвищення рівня державного фінансування, удосконалення процедури розподілу та зарахування студентів до вищих навчальних закладів на бюджетну форму, поширення інтеграції українських

університетів до світового співтовариства, забезпечення ефективної державної підтримки переміщених ВНЗ.

7. Встановлено необхідність заходів, спрямованих на превентивність регулювання циклічності фінансової системи, яка повинна базуватися на попередженні формування макроекономічних дисбалансів. Необхідним є запровадження концепції забезпечення гнучкості фінансової системи, яка повинна сприяти згладжуванню динаміки ділового циклу, посиленню амортизаційної здатності економіки від впливу несприятливих шоків з мінімальною вартістю реакції, в тому числі, шляхом зниження деструктивного стрімкого зростання боргового навантаження у всіх секторах економіки, подолання проциклічності фіскальної політики та політики банківського регулювання.

8. Військові дії на півдні й сході України призвели до падіння виробництва товарів і послуг, сформували фінансово-економічну і торговельну блокаду, завдали значних втрат економічному сектору в регіоні. Проблема створення нових робочих місць існувала ще до ескалації збройного конфлікту, а наразі загострилася у зв'язку з вимушеним переселенням частини населення, руйнуванням інфраструктури регіону і втратою контролю над значною частиною підприємств.

9. Обґрунтовано, що можливості відтворення людського потенціалу Донбасу суттєво звужені. Необхідно відновити поселенську мережу, яка має відбуватися з урахуванням ієрархії центрів обслуговування, визначити функціональні типи поселень, змінити їхню функціональну спеціалізацію. Потрібно виділити оптимальні кластери послуг для кожного центру обслуговування, які зможуть забезпечити населення певної території комплексом послуг. Необхідно створити оперативний реєстр гуманітарних потреб цивільного населення, сприяти пропуску гуманітарної допомоги, перш за все продовольчої, забезпечити фінансування для відновлення важливих об'єктів соціальної інфраструктури, в т.ч. за рахунок міжнародної допомоги.

Таким чином, доведено, що вихід України з кризи можливий за рахунок використання стратегічних підходів та методів управління економікою, поглиблення ринкових трансформацій і забезпечення на їх основі успіху подальших демократичних перетворень і технічної модернізації та інноваційного розвитку економіки.